

MÖVZU – I

İBTIDAI TƏHSİL PEDAQOGİKASININ MÖVZUSU, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. İbtidai təhsil pedaqogikasının mövzusu və predmeti
2. İbtidai təhsilin meydana gəlməsi və inkişafı
3. İbtidai təhsil pedaqogikasının əsas anlayışları
4. Pedaqoji cərəyanlar
5. Pedaqoji elmlər sistemi
6. Pedaqoji tədqiqat üsulları

Pedaqogika təhsil haqqında elmdir

İnsan bioloji varlıq kimi doğulur. Şəxsiyyət olmaq üçün ona təhsil vermək lazımdır. Məhz təhsil insanı formalaşdıran və zənginləşdirən, ona lazımi keyfiyyətlər aşılayır. Müasir cəmiyyətdə təhsil üçün xüsusi müəssisələr yaradılmışdır. Bu proseslə mütəxəssislər məşğul olurlar. Təhsil haqqında xüsusi elm də mövcuddur ki, onu biz öyrənməyə başlamışıq. İnsanın təhsili və tərbiyəsi haqqında elm Pedaqogikadır. Məlumdur ki, o öz adını yunan sözü olan “paydes” – “uşaqlar” və “aqo”- “aparmaq” sözlərindən götürmüşdür. Hərfi tərcümədə “pedaqogika” uşağın tərbiyəsini yönəltmək sənəti ifadəsini verir. “Pedaqoq” sözü isə “uşaqgötürən” kimi tərcümə olunur.

Təhsil haqqında elm tədrisən formalaşır, onun əsas vəzifəsi elmi biliklərin toplanması və sistemə salınmasıdır. Uzun inkişaf yolu keçən müasir pedaqogika insan tərbiyəsinin qanunauyğunluqları haqqında elmə çevrilir. Əksər hallarda tələbələr, eləcə də bir çox pedaqoji işçilər pedaqogikanın vəzifəsini şərh edərkən deyirlər: pedaqogika şagirdləri tərbiyə edir, onlara təlim verir və formalaşdırır. Bu fikirlə əsla razılaşmaq olmaz. Bu konkret işlə tərbiyəçilər, valideynlər və pedaqoqlar məşğuldur. Pedaqogika isə, bir elm kimi, onlara təhsil və tərbiyənin yollarını, formalarını, vasitələrini göstərir. Buna görə pedaqoji nəzəriyyə ilə pedaqoji əməyi qarışdırmaq olmaz.

Pedaqoji rəhbərliyə bütün insanların ehtiyacı var. Xüsusilə məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlarında bu tələbat daha kəskin durur, çünki bu dövrdə bütün əsas insani keyfiyyətlər yaranır və inkişaf edir. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların təhsili və tərbiyəsi ilə pedaqogika elminin xüsusi sahəsi məşğul olur ki, ona konkret olaraq ibtidai təhsil pedaqogikası deyilir. İbtidai təhsil pedaqogikasının predmeti kiçik məktəbyaşlı uşaqların təhsili və tərbiyəsidir. Uşaq üçün məktəb həyatı, min illər bundan əvvəl olduğu kimi, ilk “nəfəsdən” başlanır. İbtidai məktəb pedaqoqları “daimi” problemlərlə məşğul olurlar: onlar uşağı insani münasibətlərin mürəkkəb aləminə aparmağa borcludurlar.

İbtidai sinif müəllimlərinin təhsillə bağlı fəaliyyəti indiki qədər mürəkkəb, çətin və məsuliyyətli olmamışdır. Müasir pedaqogika elmi intensiv inkişaf edir, dəyişiklikləri izləmək çətin olur. Pedaqogika geri qalırsa, demək, insanlar

elmi-tərəqqi prosesindən geri qalır. Buna görə də pedaqogika yeni mənbələr axtarır. Pedaqogikanın inkişaf mənbələrinə daxildir: çoxəsrlik tərbiyə təcrübəsi; xalq pedaqogikası; fəlsəfə, təbiətşünaslıq, pedaqogika və psixoloji tədqiqatların nəticələri; yenilikçi, innovation pedaqoqların təcrübələri əsasında təklif olunan ideyalar, yanaşmalar, təlim və tərbiyə texnologiyaları və s.

Pedaqogika təhsilin və tərbiyənin mahiyyəti və qanunauyğunluqlarını, təlimin prinsipləri, formaları, texnologiyaları və metodlarını, şəxsiyyətin inkişafının texnologiyası və perspektivlərini tədqiq edir. Şəxsiyyətin inkişafı daxili və xarici, sosial və təbii, idarəolunan və idarəolunmayan amillərin təsiri altında baş verir.

Pedaqogikada idrakın obyektı – təhsil, tərbiyə və təlim nəticəsində inkişaf edən insandır. Pedaqoji elmin predmeti uşaq şəxsiyyətinin inkişafına kömək edən ümumtəhsil münasibətləridir.

Beləliklə, pedaqogika elmin böyük bir hissəsidir, onunla minlərlə pedaqoq məşğul olur. Bununla yanaşı, başqa amillərdə var. Pedaqogika elə praktik fəaliyyətdir ki, bu və ya digər formada təhsilalan ölkə əhaləsinin dördü birini əhatə edir. Hazırda ölkə üzrə 4482 ümumtəhsil məktəbində (420 ibtidai, 912 ümumi orta, 3150 tam orta) 1324000 şagird təhsil alır. Onların təlim və tərbiyəsi ilə 160900 müəllim və tərbiyəçi məşğul olur.

Müəllim peşəsinə yiyələnmək o demək deyildir ki, yaxşı dərs aparasan. Müasir dövrdə pedaqogika həm də sənətdir. Buna görə də yaxşı müəllim, istedadlı mütəxəssis kimi, nadir bir tapıntıdır. Nəhayət, Pedaqogika dəyəri ölçülə bilməyən xalq mədəniyyətinin bir hissəsidir. İnsanın savadlılığı onun baza mədəniyyətinin bir hissəsidir, pedaqoji biliklər, texnologiyalar, baxışlar, ənənələr millətin, xalqın pedaqoji mədəniyyətidir. Deməli, pedaqogika elmin, incəsənətin və mədəniyyətin mürəkkəb kompleksidir.

İbtidai təhsil pedaqogikasının meydana gəlməsi və inkişafı

Tərbiyə təcrübəsi öz kökləri ilə insan sivilizasiyasının dərin qatlarına gedib çıxır. Tərbiyə insan cəmiyyəti ilə eyni zamanda meydana çıxmışdır. O vaxtlar uşaqları heç bir pedaqogika elmi olmadan tərbiyə edirdilər, hətta onun mövcudluğu barədə belə düşünmürdülər. Tərbiyə haqqında elm, demək olar ki, çox gec –fəlsəfə, astronomiya, həndəsə və başqa elmlər yarandıqdan sonra formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, bütün elm səhələrinin yaranmasının ilk səbəbi həyatın tələbidir. Müəyyən edilmişdir ki, cəmiyyətin sürətli və ya ləng inkişaf etməsi böyüyən nəslin tərbiyəsinin necə qurulmasından asılıdır. Tərbiyənin ictimailəşdirilməsi gəncləri həyata hazırlamaq üçün xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinin yaradılması zərurəti meydana çıxdı. Artıq qədim dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində -Çində, Hindistanda, Misirdə, Yunanıstanda tərbiyə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, nəzəriyyənin yaradılması ilə bağlı ciddi-cəhdlər meydana gəldi. O zaman təbiət, insan, cəmiyyət haqqında biliklər fəlsəfədə cəmləşmişdi, onda ilk pedaqoji ümumiləşdirmələr aparılmışdı.

Avropa tərbiyə sisteminin beşiyi qədim yunan fəlsəfəsi oldu. Onun dahi nümayəndəsi Demokrit (b.e.ə. 460-370) uşaqların tərbiyəsi sahəsində kitab tərtib etdi. İnsanın tərbiyəsi, şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlı mühüm ideya və müddəalar digər qədim yunan mütəfəkkirləri olan Sokrat, Platon və Aristotelin əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Pedaqogika uzun müddət fəlsəfənin bir hissəsi olmuşdur. Yalnız XVII əsrdə o, müstəqil elmə çevrilmişdir. Bugünkü pedaqogika möhkəm tellərlə fəllərlə bağlıdır. Hər iki elm insanla məşğuldur, onun həyatı və inkişafını öyrənir. Pedaqogikanın müstəqil elm kimi formalaşması sahəsində çox pedaqoqu Y.A.Komenskinin ideyaları bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Onun təklif etdiyi təlimin prinsipləri, metodları və formaları, məsələn, əyanilik, təbiətə uyğunluq prinsipləri, sinif-dərs sistemi pedaqoji nəzəriyyənin, o cümlədən ibtidai təhsilin qızıl fonduna daxil olmuşdur.

İngilis filosofu və pedaqoqu Con Lokk (1632-1704) əsas diqqətini tərbiyyə nəzəriyyəsinə vermişdir. O, “Tərbiyyə haqqında düşüncələr” adlı əsərində insanın tərbiyəsi haqqında baxışlarını şərh etmişdir. İbtidai məktəb pedaqogikası üzrə fransız maarifçiləri D.Didro (1713-1814), xüsusilə J.J.Russo (1712-1778) XVII əsrdə dəyərli fikirlər söyləmişdir. Onların ideyasının əsasını sözdən daha çox “şeylərə” əhəmiyyət verilməsi təşkil edir. İbtidai təhsil pedaqogikasında böyük İsveçrə pedaqoqu İ.Q.Pestalotsinin (1746-1827) adı daha məşhurdur. O, müəllimlərə uşaqların mütərəqqi təlim nəzəriyyəsi və əxlaqi tərbiyəsinə diqqət yetirməyi təklif edirdi.

Görkəmli rus mütəfəkkirləri və pedaqoqları V.Q. Belinski, A.İ. Gertsen, N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolubovun pedaqoji əsərləri geniş yayılmışdır. L.N.Tolstoy və N.İ.Pirəqovun pedaqoji ideyaları bütün dünyada qəbul olunmuşdur. Rus pedaqogikasına K.D.Uşinski (1824-1871) dünya şöhrəti gətirmişdir. O, pedaqoji təcrübədə çevriliş və inqilab yaratmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində ABŞ-da pedaqoji problemlər üzrə intensiv tədqiqatlar başlandı. Amerikan pedaqoq Con Dyuinin tədqiqatları bütün qərbi dünyasında pedaqoji fikrin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bizim ölkədə amerikan pedaqoqu və həkimi B.Spokun ideyaları yaxşı tanınmışdır. “Uşağın tərbiyəsində hansı təsir üstün tutulmalıdır: ciddiyyət yoxsa xeyirxahlıq?” Sadə sualın ardınca cavab görünür: pedaqogika necə olmalıdır: avtoritar yoxsa humanist? B.Spok bu sualların cavabını özünün “Uşaq və ona qulluq” və “Ana ilə söhbət” əsərlərində axtarır. XX əsrin əvvəllərində dünya pedaqogikasında uşaq şəxsiyyətinin tərbiyəsi və inkişafı ideyası geniş yayılmağa başladı. Böyüməkdə olan uşaq özünü inkişafın əsas mənbəyi kimi qəbul olundu. Müasir pedaqogikada tərbiyə, özünü tərbiyə, özünü təlim və özünü inkişaf metodları mühüm yer tutur, ondan təhsilin bütün pillələrində -uşaq bağçasından tutmuş ali məktəbə qədər istifadə olunur.

Azad tərbiyə ideyasının işlənməsi və yayılması üçün İtaliyalı müəllim M.Montessori (1870-1952) xeyli əmək sərf etmişdir. Əvvəlcə açdığı “Uşaq evi”ndə əqli cəhətdən geri qalmış uşaqların hiss üzvlərinin inkişafını öyrəndi. Sonra özünü inkişafın səmərəli yolları daha da təkmilləşdirildi və ibtidai məktəb təcrübəsinə tətbiq olundu. Rusiyada azad tərbiyə ideyası tərəfdarlarından biri K.N.Ventsel olmuşdur. O, dünyada ilk dəfə uşaq hüquqları deklarasiyasını

yaradanlardan (1917-ci il) biridir. “Azad tərbiyə” jurnalının təsisçisi və müəllifi olmuş, 1907-1918-ci illərdə Moskvada onun yaratdığı “Azad uşaq evi” fəaliyyət göstərmişdir.

Keçən əsrin 40-60-cı illərində sovet dövlətində xalq maarifinin tərəqqisi sahəsində fəal çalışan sovet pedaqoqlarından biri M.A.Danilov olmuşdur. O ibtidai məktəbin konsepsiyasını yaratmışdır: “İbtidai təhsilin vəzifələri və xüsusiyyətləri”, “İnsanın əqli və əxlaqi inkişafında ibtidai məktəbin rolu” adlı kitabında ibtidai sinif müəllimləri üçün praktik rəhbərlik tərtib etdi.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində akademik L.V.Zankovun rəhbərlik etdiyi elmi laboratoriyada ibtidai təhsilin problemləri sahəsində ciddi işləmələr hazırlandı. Tədqiqatın nəticəsində kiçik məktəblilərinin təlimi uşaqların idraki imkanlarının üstün inkişafına əsaslanan yeni sistem yarandı. XX əsrin 80-ci illərinin sonunda SSRİ –də məktəbin yeniləşməsi və yenidən qurulması hərəkəti başlandı. Bu özünü daha çox əməkdaşlıq pedaqogikasında göstərdi.

Azərbaycanda pedaqogikanın, o cümlədən ibtidai təhsil pedaqogikasının inkişafı ilə bağlı bir sıra mütəfəkkirlər faydalı fikirlər söyləmişlər.

Abbasqulu Ağə Bakıxanov (1794-1847) təlim və tərbiyəyə dair bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişdir. Onun fikrincə, tərbiyənin məqsədi həqiqi insan yetişdirməkdir. O, insanın tərbiyəsinə lap kiçik vaxtlardan başlamağı tələb edirdi: tərbiyə düzgün olmayan ənənə və adətlərin qarşısını alır; həm də uşaqlıqda verilən təlim, iti alətlə daş üzərində nəqş (naxış) kimi möhkəm olur. A.Bakıxanovun pedaqoji baxışlarında insan tərbiyəsinin iki cəhəti - əxlaq tərbiyəsi və əqli tərbiyə mühüm yer tutur.

Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1878) yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur. Ona görə tərbiyənin məqsədi mövhumatdan uzaq, elmi biliklə silahlanmış, şüurlu, materialist dünyagörüşünə malik vətənpərvərlər yetişdirməkdir. Onun əqli tərbiyə haqqında fikirləri çox əhəmiyyətlidir. O, ibtidai savad (təhsil) məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək, onu ciddi ictimai –siyasi məsələ səviyyəsinə qaldırmışdır. O göstərirdi ki, ibtidai savad təlimi, xalq kütləsinin siyasət aləminə qoşulması, insanın dünyaya dərk etməsi və dünyagörüşü məsələsidir. M.F.Axundov bir sıra əsərlərində ümumi təhsil ideyasını inkişaf etdirir.

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) təlimin düzgün təşkilinə yüksək qiymət vermişdir. O, xalq məktəbinə, ibtidai məktəbə xüsusi fikir vermişdir; xalqın savadsız olduğunu nəzərə alaraq xalq məktəblərinin şəbəkəsini genişləndirməyi tələb etmişdir. Seyid Əzim uşaqlara müstəqil düşünmək və çalışmaq bacarığını verən təlim üsullarının tərəfdarı olmuşdur.

Nəriman Nərimanov (1870-1925). Azərbaycanda pedaqoji fikrin və xalq maarifinin inkişafında Nəriman Nərimanovun böyük rolu olmuşdur. O, uşaq şəxsiyyətinin inkişafında tərbiyənin roluna çox böyük qiymət vermişdir. Ana dili, onun tədrisi və tərəqqisi, tərbiyəvi rolu böyük maarifçinin pedaqoji fikirlərində mərkəzi yer tutur.

Böyük inqilabçı-demokrat **Mirzə Ələkbər Sabir (1862- 1911)** yeni məktəb, yeni tədris üsulları ana dili, rus dili, müəllim və s. məsələlər uğrunda mübarizə

aparmış və qiymətli fikirlər söyləmişdir. Sabir özünün təşkil etdiyi yeni üsullu “Məktəbli-ümumid”də ana dilinə xüsusi fikir verir.

Böyük demokrat, humanist Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) qızlarla oğlanların bərabər hüquqda təhsil almasını zəruri hesab edirdi. O, yeni üsulla xalq məktəblərinin açılmasının tərəfdarı idi. Müstəqillik illərində N.Kazımov, Ə.Həşimov, Ə.Ağayev, Y.Talıbov, A.Abbasov, F.Sadıqov, F.Rüstəmov, L.Qasıмова, R.Mahmudova, R.Hüseynzadə və başqaları tərəfindən pedaqogika dərslikləri və dərs vəsaitləri nəşr edilmişdir. Müasir pedaqogika çox sürətlə inkişaf edir. Keydiyyətli təhsil və tədris proqramları, müasir kompyuterlər təlim prosesinin idarə olunması vəzifəsinin daha yaxşı həyata keçirilməsinə kömək edir. Tərbiyə metodlarının təkmilləşdirilməsi sahəsində də yeniliklər baş verir.

İbtidai təhsil pedaqogikasının əsas anlayışları

Elmi ümumiləşdirmələri ifadə edən ümumi pedaqoji anlayışlar pedaqoji kateqoriyalar adlanır. Bunlara daxildir: tərbiyə, təlim, təhsil. Pedaqogikada, habelə ümumelmi kateqoriyalar kimi, inkişaf və formalaşdırma kateqoriyalardan da istifadə edilir.

Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasının məqsədyönlü və təşkil olunmuş prosesidir. Tərbiyə tarixi xarakterə malikdir. O, insan cəmiyyəti ilə birlikdə meydana gəlmiş, onun həyatının üzvi bir hissəsi olmaqla, cəmiyyət durduqca davam edəcəkdir. Buna görə də tərbiyə ümumi və daimi kateqoriyadır. Tərbiyə ilə yalnız məktəbəqədər və ümumitəhsil müəssisələrində işləyənlər məşğul olmur. Müasir cəmiyyətdə bütün institut komplekslərində, ailədə, kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat, ədəbiyyat, incəsənət, əmək kollektivləri, hüquq-mühafizə orqanlarında və s. sahələrdə təhsil və tərbiyə işinə təsir göstərilir.

Təlim müəllimin məqsədyönlü rəhbərliyi altında şagirdlərin sistemləşdirilmiş biliklərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri, bu zaman onların tərbiyə olunmaları və psixoloji cəhətdən inkişaf etmələri prosesidir. Təlimin əsasını biliklər, bacarıqlar və vərdislər təşkil edir. Biliklər obyektiv gerçəkliyin faktlar, anlayışlar və qanunlar formasında insan tərəfindən əks olunmasıdır. Bacarıqlar öyrənilmiş biliklər, həyat təcrübəsi və qazanılmış vərdislər əsasında nəzəri və praktik hərəkətləri müstəqil və şüurlu icra etməyə hazırlıqdır. Vərdislər praktik fəaliyyətin komponenti olub hərəkətlərin icrası zamanı meydana çıxan dəfələrlə təkrar nəticəsində onların avtomatlaşması prosesidir.

Əldə olunmuş biliklərin həcmindən və təfəkkürün müstəqilliyi səviyyəsindən asılı olaraq ibtidai, orta və ali təhsil bir-birindən fərqlənir. Xarakteri və istiqamətinə görə, o ümumi, ali və peşə təhsilinə bölünür. İbtidai təhsil insanın gələcək təhsilinin əsasını qoymaq məqsədini daşıyır və müasir dövrdə bütün ömür boyu davam edir. Uşağa oxumağı, yazmağı, hesablanmağı, öz fikirlərini əlaqəli və savadlı ifadə etməyi, məntiqi düşünməyi, düzgün nəticələr çıxarmağı öyrədir.

Ümumi təhsil təbiət, cəmiyyət, insan haqqında biliklərin əsasını verir, dünyabaxışı formalaşdırır, idraki qabiliyyəti inkişaf etdirir.

Peşə təhsili insanı müəyyən sahədə biliklər, bacarıqlar, vərdislərlə silahlandırır. İbtidai peşə təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı fəhlə hazırlanır,

orta və ali peşə təhsili müəssisələrində xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün orta və ali ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanır.

Formalaşma ekoloji, sosial, iqtisadi, ideoloji, psixoloji faktorların təsiri altında, sosial varlıq kimi, insanın yetişməsi prosesidir. Şəxsiyyətin formalaşması üçün tərbiyə yeganə amil deyildir. Formalaşma insanın şəxsiyyətinin, yetkinliyinin, möhkəmliyinin keyfiyyətlərini ifadə edir.

İnkişaf – insanın kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi, inkişafı prosesi və nəticəsidir. Şəxsiyyətin inkişafı obyektiv gerçəkliyin çox mürəkkib prosesidir. O, özündə fiziki, psixi, əənəvi, ruhi, sosial və digər cəhətləri əks etdirir.

Əsas pədaqoji anlayışlar sırasına yuxarıdakılardan başqa ümumi özünütərbiyə, özünüinkişaf, pədaqoji qarşılıqlı fəaliyyət, sosial formalaşma, pədaqoji texnologiyalar, təlim-tərbiyə innovasiyaları və s. daxildir. Onlar müvafiq məsələlərin şərhı zamanı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Beləliklə, əsas pədaqoji anlayışlar bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan təlim, tərbiyə, təhsil, inkişaf və formalaşmadır. Həqiqi pədaqoji prosesdə onlar hamısı eyni zamanda iştirak edir: öyrədərək-tərbiyə edirik, tərbiyə edərək-şəxsiyyət formalaşdırırıq. Nəticədə isə bütün zəruri keyfiyyətlərin inkişafını təmin edirik.

Pədaqoji cərəyanlar

Qədim zamanlardan bizim günlərə qədər tərbiyə sahəsində bir-birinə zidd iki baxış mövcuddur: 1) Qorxu altında tərbiyə etmək; 2) Xeyirxah və nəzakətlə tərbiyə etmək. Birinci halda sərt qaydalarla tərbiyə olunmuş insanlar cəmiyyətə böyük fayda verirlər, onlar sərt baxışlar formalaşmış inadcıl insanlardır; ikinci halda yumşaq xeyirxah, ziyalı, insansevər adamlardır. Xalqın hansı şəraitdə yaşamasından, dövlətin hansı siyasəti aparmasından asılı olaraq tərbiyə əənələri yaranır. Rus pədaqoqları arasında L.N. Tolstoy, K.D.Uşinski, N.İ.Piroqov, S.T.Şatski, V.A.Suxomlinski və başqaları tərbiyənin humanistləşməsi uğrunda fəal mübarizə yolunu tutdular. Onların vəhdləri sayəsində bu gün də tərbiyədə humanistləşdirmə yolu əsas götürülür.

Humanist pədaqogika tələb edir:

- təhsil alan uşağa insani münasibət göstərmək;
- uşağın hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək;
- təhsil alanın gücünə müvafiq tələbləri formalaşdırmaq;
- təhsil alana, hətta verilən tələbləri yerinə yetirmədiyi halda da, hörmət etmək;
- uşağa öz mənliliyini qorumağa imkan vermək;
- təhsil alanın tərbiyəsinin konkret məqsədini onun nəzərinə çatdırmaq;
- zorakılıq hallarına yol verməmək;
- uşağın şəraf və ləyaqətini uşağı salan bədən və digər cəzalardan imtina etmək.

Bütün dünyada humanist pədaqoji sistemin yaradıcıları M.Monstessori, R.Ştayner, S.Frenenin adları məşhurdur.

Dünya pədaqoji fikrinin inkişafında iki fikir mövcuddur: 1) avtoritar-yaşlıların və dövlətin tabeliyinə əsaslanan avtoritar pədaqogika; 2)

təhsilalanın hüquq və azadlığını qəbul edən humanist pedaqogika. Mütərəqqi dünya humanist pedaqogikanı seçmişdir. İbtidai təhsilin pedaqogikası humanist pedaqogikaya istinad edir.

Pedaqoji elmlər sistemi

Pedaqogika çox geniş elmdir. Onun predmeti o qədər mürəkkəbdir ki, təklikdə tərbiyənin mahiyyətini və əlaqələrini əhatə etmək imkanında deyil. Fundamental pedaqogika fəlsəfədir, xüsusilə o hissə ki, xüsusi olaraq tərbiyə problemi ilə məşğuldur. Pedaqoji elmlər sisteminə daxildir:

- Ümumi pedaqogika;
- Yaş pedaqogikası;
- Sosial pedaqogikası;
- Xüsusi pedaqogika.

Ümumi pedaqogika insanın tərbiyəsinin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən baza elmi fənnidir. Ənənəvi ümumi pedaqogika dörd böyük bölmədə ibarətdir:

- Ümumi əsaslar;
- Didaktika (təlim nəzəriyyəsi);
- Tərbiyə nəzəriyyəsi;
- Məktəbəşünaslıq. Bu bölmə hazırda daha çox müstəqil elmi istiqamətlərə bölünür.

Yaş pedaqogikası tərbiyəsi yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Yaş pedaqogikasının geniş sahələri içərisində ailə tərbiyəsi pedaqogikası, məktəbəqədər yaş pedaqogikası, ibtidai təhsil pedaqogikası, orta təhsil pedaqogikası, ali təhsil pedaqogikası və s. əhatə olunur.

Məktəbəqədər pedaqogika məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi xüsusiyyətlərini tədqiq edir. İbtidai təhsil pedaqogikası 6 yaşdan 10 yaşa qədər böyüyən insanın tərbiyəsinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Sosial pedaqogika ailə pedaqogikası, icbari qanunpozanların yenidən tərbiyəsi, profilaktik-sağlamlıq pedaqogikası və s. sahələri əhatə edir. Fiziki və əqli inkişafında müxtəlif qüsurlar və çatışmazlıqlar olan insanların tərbiyəsi ilə xüsusi pedaqogika məşğul olur. Lal-kar uşaqların tərbiyəsi ilə surdopedaqogika, gözdən əlillərin (korların) tərbiyəsi ilə tiflopedaqogika, əqli cəhətdən geri qalan uşaqların tərbiyəsi ilə oliqofren pedaqogika məşğul olur.

Pedaqoji elmlərin xüsusi qrupunu xüsusi və ya fənn pedaqogikaları – metodikalar təşkil edir ki, onlar bütün növ təlim-tərbiyə müəssisələrində konkret tədris fəaliyyətinin tədrisi və öyrənilməsi metodikasını tədqiq edir.

Pedaqogika fəlsəfə (etika elməşünaslıq), anatomiya və fiziologiya, xüsusilə psixologiya, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, tibb, ekologiya, iqtisadiyyat, dəqiq və texniki elmlərlə (riyaziyyat, kibernetika, kompüter texnikası) və s. elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

Müasir pedaqogika geniş əhatəli sistem olmaqla, ibtidai məktəb pedaqogikası bu sistemdə mühüm yer tutur, çünki tərbiyə prosesləri uşaq yaşlarında daha intensiv inkişaf edir.

İbtidai təhsil sahəsində pedaqoji tədqiqat üsulları

Pedaqoji tədqiqat üsullarının köməyi ilə pedaqoqlar tərbiyə, təlim, təhsil, şəxsiyyətin inkişafı, formalaşması prosesi və nəticələri haqqında bilik əldə edirlər. Biliklərin toplanmasının yolları çoxdur. Onların içərisində ənənəvi (empirik) və yeni (eksperimental, nəzəri) metodlara daha çox verilir.

Ənənəvi metodlar pedaqoji elmin başında duran tədqiqatlardan müasir metodikaya irsən miras qalmış metodlardır. Ənənəvi metodlara aiddir:

- Müşahidə
- Müsahibə
- Təcrübənin öyrənilməsi
- Söhbətlər
- Məktəb sənədləşməsinin təhlili
- Şagird yaradıcılığı məhsullarının öyrənilməsi

Müşahidə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinin daha münasib və geniş yayılmış metodudur. Elmi müşahidə adı altında tədqiq olunan proses və ya hadisənin təbii halda xüsusi təşkil olunmuş qavrayışı başa düşülür. Elmi müşahidə gündəlik məişət və adi yaşayış müşahidələrindən tamamilə fərqlənir. Əsas fərqlər bundadır: 1) vəzifələr müəyyənləşdirilir, obyektlər ayrılır, müşahidə sxemi işlənir; 2) nəticələr mütləq qeyd olunur; 3) alınan nəticələr təhlil olunur, məlum nəticələrlə müqayisə edilir, digər metodların köməyi ilə yenidən yoxlanılır. Müşahidənin effektiv olması üçün uzunmüddətli, sistematik, hərtərəfli, obyektiv və kütləvi olmalıdır.

Təcrübənin öyrənilməsi – pedaqoji tədqiqatın uzun müddət tətbiq olunan metodudur. Onun köməyi ilə konkret problemlərin həlli yolları təhlil olunur, onların yeni tarixi şəraitdə tətbiqinin məqsədəuyğunluğu haqqında düşünülmüş düzgün nəticələr çıxarılır. Buna görə həmin metod tarixi metod adlanır, ilk mənbələrin öyrənilməsi metodları ilə sıx bağlıdır. Yaradıcı işləyən pedaqoji kollektivlərin və müəllimlərin qabaqcıl təcrübəsinin öyrənilməsi də bu sahəyə daxildir.

Şagird yaradıcılığı məhsullarının –ayrı-ayrı fənlər üzrə sinif və ev yazı işləri, inşalar, referatlar, hesabatlar, estetik və texniki yaradıcılıq işlərinin və s. öyrənilməsi də pedaqoji tədqiqat üsuludur.

Pedaqoji tədqiqatların ənənəvi metodları arasında söhbətlər mühüm yer tutur. Bunun köməyi ilə müəllimlər öz şagirdlərinin hiss və niyyətlərini, qiymətlərini və mövqeyini dəyərləndirirlər. Lakin söhbətlər çox mürəkkəb bir prosesdir. Söhbətin nəticələrinin etibarlılığı üçün:

- Söhbətin aydın, düşünülmüş planı olmalı;
- Tədqiqatçı maraqlandıran müxtəlif əlaqələrin müzakirəsi;
- Müsahib üçün suallar, təkliflər anlaşılan və qəbul edilən olmalı;
- Suallar və cavablarda vəziyyəti qiymətləndirmək bacarığı. Söhbət uzun müddət və səbrlə aparılmalıdır.

Yeni pedaqoji tədqiqat metodlarına pedaqoji eksperimental testləşdirmə, anketləşdirmə və s. daxildir. İbtidai sinif müəllimləri müvəffəqiyyət testləri, sadə bacarıqlar testi (oxu, yazı, sadə hesab əməliyyatları), həmçinin təlim və inkişafın

əldə olunmuş səviyyəsinin diaqnostikasını aparmaq üçün (məktəbə yetkinlik, biliklərin mənimsənilməsi, fənlər üzrə bacarıqların səviyyəsini müəyyən etmək üçün) və digər testlərdən istifadə edirlər.

Tərbiyə, təhsil, təlim prosesləri kollektiv xarakter daşıyır. Onların öyrənilməsi üçün ən çox istifadə olunan metodlar müəyyən plan üzrə təşkil edilən kütləvi sorğular –anketləşdirmələrdir. Anketləşdirmə şifahi (müsahibə-intervyu) və ya yazılı şəkildə aparıla bilər. Anketləşdirmə xüsusi hazırlanmış sorğu vərəqlərinin köməyi ilə aparılan kütləvi informasiya almaq metodudur.

Müxtəlif tədqiqat üsullarının köməyi ilə pedaqoqlar məlumat alırlar ki, tərbiyə, təlim və təhsil prosesləri necə baş verir, alınmış göstəriciləri təhlil edir, nəticələri elmi biliklərə daxil edirlər. Pedaqoji nəzəriyyə, təcrübə və tətbiq olunan metodlar arasında sıx asılılıq vardır.

İbtidai sinif müəllimləri təlim-tərbiyə verdiyi uşaqlar haqqında daha çox məlumat əldə etmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparır. Elmi təhlilin obyektivliyini, məntiqliyini, sistemliliyini və ardıcılığını gözləmək lazımdır. Bu şəraitdə əldə olunan nəticələrə əsaslanıb düzgün pedaqoji qərar qəbul etmək olar.

MÖVZU - II

İBTIDAI SINIFLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTİN INKIŞAFININ ÜMUMİ QANUNAUYĞUNLUQLARI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. İbtidai təhsildə şəxsiyyətin inkişafı prosesi
2. Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər
3. Şəxsiyyətin inkişafına irsiyyətin təsiri
4. Şəxsiyyətin inkişafına mühitin təsiri
5. Şəxsiyyətin inkişafına tərbiyənin təsiri
6. “Qoşa amillər” nəzəriyyəsi
7. İbtidai sinif müəlliminin bu amilləri nəzərə alması

İbtidai təhsildə şəxsiyyətin inkişafının xüsusiyyətləri

Bütün insanlar, o cümlədən uşaqlar boyları, çəkilişi, sifət quruluşu və s. fiziki əlamətləri ilə bir-birindən fərqləndikləri kimi, mənəvi, psixi cəhətdən də bir-birindən seçilir. Uşaqların qabiliyyətlərini, meyl və maraqlarını, əxlaqını müqayisə edərkən, fərqləndiyi məlum olur. Uşaqların bir qismi hər hansı bir tapşırıqın, məsələnin, məlumatın izahını tez başa düşükləri halda, hafizəsi iti olduğu halda, digərləri öyrəndiklərini tez unudurlar. Bəzi uşaqlar yaşlılara hörmət edir, yoldaşları ilə mehriban olur, başqaları isə dikbaş, intizamsız, bədrəftar olur, qaydaları tez-tez pozur. Həmin fərqlər nədən irəli gəlir və bunları hansı səbəblər törədir? Bu məsələləri aydınlaşdırmaq üçün şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amilləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

İnkişaf insanın kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin prosesi və nəticəsidir. İnkişafın nəticəsi insanın, bioloji növ və sosial varlıq kimi, mövcudluğudur. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur, o, inkişaf prosesində şəxsiyyət olur. “Şəxsiyyət” anlayışı “insan” anlayışından fərqli olaraq, sosial xüsusiyyətdir. O, ictimai münasibətlərin, başqa insanlarla ünsiyyətin təsiri altında formalaşır. İnsan, bir şəxsiyyət kimi, sosial sistemdə məqsədyönləndirilmiş və düşünülmüş tərbiyə yolu ilə formalaşır. İnsanın inkişafı mürəkkəb, uzun və ziddiyyətli prosesdir. Onun orqanizmində dəyişiklik bütün ömür boyu baş verir. Lakin insanın fiziki göstəriciləri və mənəvi aləmi, xüsusilə uşaq və gənc yaşlarında daha intensiv dəyişir. İnkişaf, sadəcə olaraq, kəmiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi ilə müəyyən edilmir. Onun xarakterik xüsusiyyəti kəmiyyət dəyişikliklərinin şəxsiyyətin fiziki, psixi və mənəvi xüsusiyyətlərinə dialektik çevrilməsindən ibarətdir.

Bu fikrin izahına müxtəlif yanaşmalar var. Mütəxəssislərin bir qismi belə hesab edir ki, insanın inkişafı kortəbii, idarəolunmayan, özbaşına prosesdir. O, insanın həyat şəraitindən asılı deyil, anadangəlmədir, tale ilə bağlıdır, onu heç kim, heç nə dəyişə bilməz. Digərləri isə hesab edirlər ki, inkişaf canlı materiyanın əlamətidir, ona fəaliyyət xasdır. İnkişaf prosesində köhnə məhv edilir, yeni yaranır. Həyata passiv uyğunlaşan heyvanlardan fərqli olaraq, insan öz inkişafı üçün öz əməyi ilə şərait yaradır.

İnkişafın hərəkətverici qüvvəsi əksliklərin mübarizəsidir ki, daimi yeniləşmə və dəyişmə üçün enerji verir. Daxili və xarici ziddiyyətlər bir-birindən fərqlənir. İnsanın inkişafını öyrənən tədqiqatçılar inkişaf prosesi ilə onun nəticələri arasında mövcud qanunauyğunluqları ifadə edən bir sıra asılılıqları müəyyən etmişlər. Nə üçün bəzi insanlar öz inkişafında daha yüksək nəticələr əldə edirlər, digərləri isə

yox? Bu proses və onun nəticələri hansı şərtlərdən asılıdır? Uzun müddət aparılan tədqiqatlar ümumi nəticə çıxarmağa imkan verdi: insanın inkişafı daxili və xarici şərtlərlə müəyyən olunur. Daxili şərtlərə orqanizmin fizioloji və psixi xüsusiyyətləri, xarici şərtlərə isə onu əhatə edən mühit daxildir ki, o burada yaşayır və inkişaf edir.

İbtidai təhsildə şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər

İnsanın inkişafında onun özündən, xarici şərtlərdən, amillərdən nələr asılıdır? Bu şərtlər inkişafı müəyyən edən kompleks səbəblərdir; xarici faktorlar mühüm, əsaslı, tutarlı səbəblərdir ki, özündə bir sıra halı, keyfiyyəti, şəraiti əks etdirir. İnkişaf prosesinin nəticələri hansı ümumi şərtlərlə və faktorlarla müəyyən olunur? Başlıcası üç əsas mühüm faktorun birgə fəaliyyəti ilə -irsiyyət, mühit və tərbiyə ilə. İrsiyyətin əsası insanın anadangəlmə, təbii xüsusiyyətləri əsasında yaranır və belə başa düşülür ki, müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlər valideyndən uşaqlarına keçir. İrsiyyətin daşıyıcıları genlərdir. Müasir elm sübut etmişdir ki, orqanizmin xüsusiyyəti xüsusi gen kodunda şifrələnmişdir. Genetika insanın irsi inkişafının proqramını müəyyən edir.

İnsanın inkişafının irsiyyət proqramı determinik (daimi, dəyişməz) və dəyişən hissələrə bölünür. Proqramın dəyişməz hissəsi insan cinsinin davamını təmin edir (nitq, düz yerimək, əmək fəaliyyəti, təfəkkür). Valideynlərdən uşaqlara xarici əlamətlər də keçir. Bədən quruluşunun xüsusiyyətləri, saçın, gözün, dərinin rəngi, zülal birləşmələri, qan qrupu və s.

İrsiyyətə sinir sisteminin xüsusiyyətləri (valideynlərin sinir fəaliyyətindəki qüsurlar, çatışmazlıqlar, patoloji xəstəliklər) təsir edir. Məsələn, şizofreniya nəsildən nəslə keçə bilər. Valideynin siqaret çəkməsi uşaqların sağlamlığına mənfi təsir edir. Qan xəstəliyi (gemofiliya), şəkərli diabet, endokrin pozğunluqlar (kiçikboyluluq), alkoqolizm və narkomaniya da nəsildən nəslə keçən vərdislər kimi ziyanlıdır.

Avstriya pedaqoqları F.Qekker və İ.Siqlu musiqi qabiliyyətlərinin valideynlərdən uşaqlara keçməsi vəziyyətini öyrənib təhlil etmişdir. Nəticələr belə olmuşdur:

-əgər iki valideyn musiqiçidirsə, onların uşaqları arasında (%-lə):

musiqili-86;

az musiqili – 6;

tam musiqisiz -8 .

-əgər iki valideyn musiqiçi deyilsə, uşaqları arasında (%-lə);

musiqili – 25;

az musiqili – 16;

tam musiqisiz – 59.

əgər valideynlərdən biri musiqiçi, digəri isə musiqiçi deyilsə, onların uşaqları arasında (%-lə):

musiqili-59;

az musiqili – 15;

tam musiqisiz -26 .

Riyazi, bədii, ədəbi, texniki, peşə qabiliyyətlərinin valideynlərdən övladlarına necə keçməsi ilə bağlı da xeyli tədqiqatlar var. Yüksək istedadı olan uşaqlara irsiyyətin təsiri necədir? Bu məsələni amerikan alimi K.Terman tədqiq etmişdir. Məlum olmuşdur ki, hələ doğuş zamanı onların çəkisi normadan artıq olmuş, vaxtından əvvəl danışmağa və yeriməyə başlamışlar, dişləri tez çıxmışdır. Onlar nadir hallarda xəstələnir, yuxusu 30-60 dəqiqə olur. Bu uşaqlar oxumağa çox meylli olmuş, adətən, özləri oxumuşlar.

İnsanın inkişafına irsiyyətdən başqa mühit, inkişafın baş verdiyi real varlıq əsaslı şəkildə təsir edir. Əlaqələrin intensivliyinə görə, mühit yaxın və uzaq mühitə ayrılır. “Sosial mühit” anlayışına ictimai quruluş, istehsal münasibətləri sistemi, həyatın maddi şərtləri və başqa ümumi cəhətlər daxildir.

Mühitin insanın formalaşmasına təsiri necədir? Onu bütün dünya pedaqoqları mühüm şərt kimi qəbul edirlər. Məlum olduğu kimi, mücərrəd mühit mövcud deyil. Konkret ictimai quruluş, konkret insan həyatının şəraiti, onun ailəsi, məktəb, dostlar və s. vardır.

İnsanın inkişafına, xüsusilə kiçik yaşlarda ev mühiti güclü təsir göstərir. Adətən, ailədə insanın formalaşması və inkişafı üçün ilk, həlledici illər keçir. Uşaq hansı ailədə böyüyür və inkişaf edirsə, kifayət qədər öz ailəsini əks etdirir. Ailə onun maraq dairəsini, tələbatını, baxışını və meylini müəyyən edir. Şəxsiyyətin mənəvi və sosial keyfiyyətləri də ailədə formalaşır. Hazırda ailələrin müəyyən qismi yaxşı vəziyyətdə yaşamır. Boşanmaların, natamam ailələrin sayı artır. Mütəxəssislərin fikrinə görə, ailələrin böhranı neqativ ictimai hadisələrin, azyaşlılar arasında cinayətkarlıq hallarının artmasına səbəb olmuşdur.

Şəxsiyyət məfhumu geniş anlayışdır. Onunla bağlı iki anlayış mövcuddur:

1) Fəlsəfi anlayış; 2) Pedaqoji anlayış.

Fəlsəfi anlayışa görə, şəxsiyyət deyəndə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən şəxslər az olur və onlara “şəxsiyyət” deyirlər. Bundan başqa, şəxsiyyət hər bir adamın anadan olduğu gündən ömür boyu qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu kimi başa düşülür. Hər bir kəsin şəxsiyyəti var. Şəxsiyyət mənəvi keyfiyyətləri ilə cəmiyyət üçün faydalı da, zərərli də ola bilər. İnsan şəxsiyyəti erkən yaşlardan başlayır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına hansı amillər təsir edir? Bu barədə müxtəlif fikirlər vardır:

- 1) irsiyyətə üstünlük verilməsi;
- 2) mühitə üstünlük verilməsi;
- 3) tərbiyəyə üstünlük verilməsi;
- 4) irsiyyət və mühit amillərinin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
- 5) mühit və tərbiyə anlayışlarının qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
- 6) irsiyyət və tərbiyənin qoşa təsirinə üstünlük verilməsi;
- 7) irsiyyət, mühit, tərbiyə və fəaliyyətin qarşılıqlı təsiri.

Uşağın inkişafına mühitin və irsiyyətin təsirləri ilə tərbiyənin təsirini eyni hesab etmək olmaz. Tərbiyənin uşağa təsiri ilə ictimai mühitin arasındakı fərq ondadır ki, tərbiyə qabaqcadan düşünülmüş məqsədyönlü prosesdir. Halbuki mühitin təsiri məqsədyönlü deyil, olmağa da bilər. Tərbiyə müəyyən sistemdə və müəyyən mütəxəssislər tərəfindən planlı aparıldığı halda, mühitin uşağa təsiri qeyri-mütəşəkkil olur. Tərbiyə məqsəduyğun aparılmaqla bərabər, həm də

şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərinə uyğun təşkil edilir, halbuki ictimai mühit öz təsirində yaşlı ilə uşağa fərqli qoymur.

Təlim-tərbiyə işinin həyata keçirildiyi mühit də nəzərə alınmalıdır. Bəzən ətraf mühitdə baş verən hadisələr məktəbin, müəllimin işinin faydalı, tərbiyəvi kəsərini azaldır və onu heçə endirir.

Sınıf müəllimi nəzərə almalıdır ki, təlim-tərbiyə işi hər yerdə lazımi səviyyədə qurulmur. Müəllim öz şəxsi nümunəsi, rəftarı ilə şagirdin inkişafına təsir göstərə bilər. Müəllim yersiz bir sözü, hərəkəti, şagirdə qərəzli münasibəti, lazım gəlməyən hallarda belə, cəza üsuluna əl atması onu şagirdlərin, ictimaiyyətin gözündən salır, tərbiyə işinə güclü zərbə vurur. Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına təsiri müəllimin tərbiyə prosesinə bələdliyi, şagirdləri, həmkarları ilə, valideynlərlə və ictimaiyyət nümayəndələri ilə rəftarının səviyyəsindən xeyli asılıdır.

Qoşa amillər nəzəriyyəsi

Bir qrup alimlər (Uşinski, Suxomlunski və b.) sübut etməyə çalışırlar ki, şəxsiyyəti formalaşdıran qoşa amillərdir: həm mühitdir, həm də tərbiyə. C.Qrey, Q.Ayzek və başqaları isə iddia edirlər ki, insan xarakterinin formalaşmasında irsiyyətin və mühitin rolu daha böyükdür. Üçüncü qrup alimlər şəxsiyyətin formalaşmasında başlıca səbəbi irsiyyət və tərbiyədə görürlər. A.S.Makarenko isə təcrübi yolla bu fikrin doğruluğunu sübut etmişdir.

İnsan xarakterinin formalaşmasına təsir edən amillərə dair nəzəriyyələrin qısa şərtini prof. N.Kazımov belə yekunlaşdırır: “Milli pedaqogikaya görə, ümumi şəkildə səciyyələndirilən nəzəriyyələrdə əvvəla, müəyyən həqiqət var. Həmin nəzəriyyələrin hərəsində gah irsi əlamətlərin, gah mühit amillərinin, gah da tərbiyənin rolu etiraf edilir. İkincisi, bununla belə səciyyələndirilən nəzəriyyələrdən ayrılıqda hər biri ilə razılaşmaq olar. Uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülündə və formalaşmasında əvvəla, irsiyyətin də, mühitin də, pedaqoji prosesin də, hətta şəxsi əməyin də müəyyən payı var; ikincisi, həmin amillər insan şəxsiyyətinə ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə təsir göstərir.

Beləliklə, irsən nəsildən-nəslə keçən fizioloji əlamətlər insan şəxsiyyətinin formalaşmasında zəmin, bünövrə, özül rolunu oynayır. Sınıf müəllimi nəzərə almalıdır ki, fizioloji əlamətləri normal olan şagirdlərin təlim-tərbiyə işini normal təşkil etmək imkanı mövcuddur. Ətraf mühit amilləri adamlarda əxlaqi, estetik, ideya-siyasi, ekoloji, iqtisadi, hüquqi və s keyfiyyətlər baş qaldırmasına təkan verir.

İbtidai sinif müəlliminin şəxsiyyətə təsir edən amilləri nəzərə alması

Sınıf müəllimi bu gerçəkliyi nəzərə almalıdır. O bilməlidir ki, ətraf mühitdə, xüsusilə sinif otağında hər şey ölçülüb-biçilməlidir, otaqda nə varsa, hamısı tərbiyəvi mənə daşılmalıdır. O yadda saxlamalıdır ki, mühit amillərinin adamlara təsiri qeyri-mütəşəkkil olsa da, onlardan tərbiyə məqsədi üçün istifadə edilə bilər.

Uşaq şəxsiyyətində baş qaldıran mənəvi keyfiyyətləri pedaqoji proseslə, yəni təlim-tərbiyə vasitəsi ilə bu və ya digər istiqamətə yönəltmək mümkündür.

Əməkdə qazanılan müvəffəqiyyətlər daha çox şəxsin malik olduğu qabiliyyətlərin məhsuludursa, qabiliyyətlər də onun göstərdiyi işgüzarlığın, fədakarlığın nəticəsidir. Gərgin şəxsi fəaliyyət müəyyən qabiliyyətlərin yaranmasına səbəb olduğu kimi, yaranan yeni qabiliyyətlər də gələcək fəaliyyətin daha uğurlu olmasını şərtləndirir.

Şəxsiyyətin inkişafına və formalaşmasına irsiyyət, mühit və tərbiyə ilə yanaşı, insanın şəxsi fəaliyyətinin təsiri də çoxdur. Maddi və mənəvi dəyərlər yaradan insanlar da inkişaf edir, zəkası, qabiliyyəti formalaşır, bacarıq sahibi olurlar, maddi və mənəvi dəyərlər sahibi olurlar. Bunun üçün insandan gərgin zəhmət, çalışmaq tələb olunur. “Alimlik ata çuxası deyil ki, miras kimi övlada verilsin. Əsil alim olmaq üçün yorulmaq bilmədən işləmək və inamla öyrənmək lazımdır” (M.F.Axundov).

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərdə təlim əməyinə maraq və inam yaratmaqla, əmək fəaliyyətinə yönəltməklə onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına və inkişafına təsir göstərə bilər.

Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafı üç nəhəng amilin – irsiyyət, mühit və tərbiyənin təsiri ilə formalaşır. Bu sahədə insanın şəxsi əməyi və fəaliyyəti müəyyən rol oynayır. Bu amillər bir-biri ilə əlaqədardır, biri digərinə, şəraitdən asılı olaraq, müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. İbtidai sinif müəllimi öz fəaliyyətində bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, təlim-tərbiyə işlərinin təşkili zamanı mövcud şəraitə əsaslanmalı və ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

MÖVZU -III

İBTIDAI TƏHSILDƏ UŞAQLARIN YAŞ

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

- 1.Şagirdlərin yaş dövrləri haqqında ümumi məlumat
2. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı xüsusiyyətləri
3. İbtidai sinif şagirdlərinin inkişafı xüsusiyyətləri
4. Uşaqların inkişafı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və xarakterizə edilməsi.

Şagirdlərin yaş dövrləri haqqında anlayış

Təlim - tərbiyənin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsində uşaqların yaş xüsusiyyətlərini, onların imkanlarını nəzərə almağın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Klassik pedaqogikanın nümayəndələrindən Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, K.D.Uşinski və b. uşaqları öyrənməyi və hər yaşın xüsusiyyətlərini müəyyən edib, onları təlim-tərbiyə prosesində nəzərə almağı tələb edirdilər. Uşinski qeyd edirdi ki, “Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qiymətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır”.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri dedikdə, müxtəlif inkişaf mərhələlərində onları fiziki və psixi cəhətdən səciyyələndirən xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Əgər uşağın yaş xüsusiyyətlərini öyrənmək təlim-tərbiyə prosesini yaxşı təşkil etmək üçün zəruridirsə, digər tərəfdən, bu xüsusiyyətlər əsasən təlim-tərbiyə prosesində, yəni təlim-tərbiyə zamanı öyrənmək məqsədə daha müvafiqdir.

Yaş dövrləri haqqında bir sıra ciddi işləmələr mövcuddur. Dövləşmə həyatın müəyyən dövrlərində insanın anatomo-fizioloji və psixi keyfiyyətlərinə xarakterik olan bölgülərinə əsaslanır. İnkişafın tam dövləşməsi insan həyatının daha xarakterik mərhələlərini əhatə edən dövləşməyə daha çox maraq göstərir. Aşağıdakı dövləşməyə baxaq:

Pisixoloji yaş dövrləri		Pedaqoji yaş dövrləri	
1.	Bətdaxili dövr (rüşeymin inkişafı)	1.	Körpəlik yaşı (Həyatın 1 ili)
2	Çağalılıq dövrü (0-1 yaş)	2.	Məktəbəqədər dövrə qədər yaş (1-3 yaş)
3.	Körpəlik dövrü (1-3 yaş)	3.	Məktəbəqədər yaş (3-6 yaş)
4.	Məktəbəqədər yaş (3-6 yaş)	3.1	Kiçik məktəbəqədər yaş (3-4 yaş)
5.	Kiçik məktəb yaşı (6-11 yaş)	3.2	Orta məktəbəqədər yaş (4-5 yaş)
6.	Yeniyetməlik dövrü(11-15yaş)	3.3	Böyük məktəbəqədər yaş (5-6 yaş)
7.	Gənclik dövrü (15-20 yaş)	4.	Kiçik məktəb yaşı (6-11 yaş)
		5.	Orta məktəb yaşı (11-15 yaş)
		6.	Böyük məktəb yaşı (15-18 yaş)

Beləliklə, pedaqoji dövləşmənin əsasını, bir tərəfdən, fiziki və psixi inkişaf mərhələsi, digər tərəfdən, tərbiyə dövrü təşkil edir.

Komenski təlim-tərbiyə işində uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin ciddi nəzərə alınmasına israr edirdi. O, təbiətə uyğunluq prinsipini irəli sürmüş və əsaslandırmışdır: təlim və tərbiyə inkişafın yaş dövrlərinə uyğun olmalıdır. Belə ki,

təbiətdə hər şey öz vaxtında baş verir, eləcə də tərbiyədə hər şey öz qaydası ilə öz vaxtında və ardıcıl sürətdə getməlidir.

Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biridir. Müəllimlər ona istinad edərək tədris yükünü tənzimləyir, müxtəlif əmək növləri üzrə işi qurur, uşağın inkişafı üçün daha əhəmiyyətli əmək – istirahət gün rejimi tərtib edirlər.

Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması yeni hadisə olan akselerasiyaya diqqət yetirilməsini tələb edir. Akselerasiya uşaq və yeniyetməlik yaşlarında fiziki və qismən psixi inkişafın sürətlə inkişafıdır. Akselerasiya nəticəsində orqanizmin fizioloji yetkinliyi əqli, psixi və sosial inkişafı üstələyir. Bu hadisə böyük məktəbəqədər yaş dövründən başlayır. İbtidai məktəbin son siniflərində böyümüş qız və oğlanlar valideynlərə çox əziyyət verirlər. Akselerasiyanın əsas səbəbləri: həyatın ümumi tempinin sürətlənməsi, maddi şəraitin, qidanın və həkim xidmətinin, erkən yaşda uşaqlara xidmətin yaxşılaşması və uşaq xəstəliklərinin aradan qaldırılması. Bununla yanaşı, başqa mənfi təsirlər – mühitin radioaktiv çirklənməsi, genefondun zəifləməsi, atmosferdə oksigenin azalması və s. də akselerasiyaya səbəb olur. Akselerasiyaya paralel sürətdə digər əks halda müşahidə olunur. Yəni uşaqların əqli, fiziki və psixi inkişafında gerilik özünü göstərir ki, bu da irsiyyətin genetik mexanizminin inkişaf prosesinə mənfi təsiri, ekoloji mühitin pozulması, radioaktiv fonun yüksək olması ilə şərtlənir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətləri

3 yaşdan 6 yaşa qədər dövrdə uşağın təfəkküründə sürətli inkişaf davam edir, ətraf aləm haqqında təsəvvürlər formalaşır, o, həyatda öz yerini başa düşməyə və özünüqiymətləndirməyə başlayır. Onun üçün əsas nümunə yaşlılardır. Uşağın təfəkkürü onun bilikləri ilə əlaqədardır: O nə qədər çox bilirsə, yeni fikirlərin yaranması üçün təsəvvürü artır. Məktəbəqədər yaşlı uşaq çox sadələvh olur, çoxlu suallar verir, onlara tez cavab verilməsini tələb edir. Bu yaşda daha məhsuldar nitq inkişafı baş verir, lüğət ehtiyatı artır, nitqi inkişaf edir.

Uşaqların böyüklərlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri tədricən dəyişir. Sosial normalar və əmək vərdişlərini formalaşması davam edir. Onlardan bir qismi, məsələn, yuyunmaq, dişlərini təmizləmək, özünə xidmət etmək və s. ömür boyu davam edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda uşaqlarda ixtiyari, fəal diqqətin rüşeymləri təzahür edir. İxtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət növbələşir, biri digərini əvəz edir. Uşağın əqli inkişafında riyazi təsəvvürlər böyük rol oynayır.

Məktəbə qəbul olmaq mərhələsində uşağın motivasiya dünyası ciddi dəyişikliklərə uğrayır. Əgər 3 yaşlı uşaqda situativ hiss və arzular daha çox inkişaf edirsə, 5-6 yaşlı uşaqların hərəkətləri şüurlu baş verir.

Pavlov sinir sisteminin üç əsas xüsusiyyətini (güc, çeviklik, tarazlıq) və bu əlamətlərin dörd əsas birləşməsini müəyyən etmişdir.

- güclü, qeyri-taraz, cəld- qabağialınmayan “güclü” tip;
- güclü, taraz, cəld – “canlı” tip;
- güclü, taraz, azhərəkətli (zəif) – “sakit” tip;
- “zəif” tip.

Şərq qoroskopuna görə, insanın həyatı 13 dövrə bölünür, onların hər biri bu və ya digər heyvanı və ya quşu təmsil edir. Belə ki, anadan olandan 1 yaşa qədər südəmər yaş-xoruz yaşı adlanır. 1 yaşıdan 3 yaşa qədər (erkən uşaqlıq) –meymun yaşı; 3 yaşıdan 7 yaşa qədər (ilk uşaqlıq) – keçi (qoyun) yaşı; 7 yaşıdan 12 yaşa qədər (ikinci uşaqlıq)- At yaşı; 12 yaşıdan 17 yaşa qədər (yeniyetməlik yaşı) –öküz (camış) yaşı; 17 yaşıdan 24 yaşa qədər (gənclik yaşı) –sıçan yaşı.

Keçi (qoyun) yaşı (3 yaşıdan 7 yaşa qədər) ən çətin dövrlərdən biri hesab olunur. Onun başlamasını uşağın davranmasından asan görmək olar: kiçik, sakit uşaq tərs, coşqun uşağa döndür. Bu yaşda fiziki gücün artmasına, uşağın iradəsinin güclənməsinə çalışmaq lazım deyil, fiziki inkişafın əsas vəzifəsi oyundan ibarət olmalıdır.

Bu yaşı əsas vəzifəsi ətraf aləmi, təbiəti və dünyanı sözlə, nitqlə başa düşməkdir. İnsan 7 yaşa qədər danışdıqlarını bütün ömrü boyu danışır. Onunla yaşlı adam kimi danışmaq, təbiətin sirlərini başa salmaq və s. lazım gəlir. “Keçi”nin (“Qoyun”un) əsas xüsusiyyəti –yaramaz, tərs, höcət, inadçı şagirdidir. Ona zor etmək olmaz, onun təliminin mexanizmi oyundur. Bu yaşda qızlar daha ciddidir, onlara münasibət daha çox ölçülüb-biçilməlidir.

İbtidai sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətləri

Uşaq 6 yaşında sistemə məktəb təliminə hazırdır. Onun haqqında şəxsiyyət kimi danışmaq lazımdır. Çünki o özünü və öz davranışını dərk edir, özünü başqaları ilə müqayisə edə bilir. Məktəbəqədər dövrün sonunda uşaqda yeni sosial-psixoloji keyfiyyət formalaşır, o intensiv sürətdə həyat təcrübəsi toplayır. Özünü, öz MƏN-ini tanımağa başlayır. Uşaq yeni kəşflərə can atır, yaşlıların həyatı haqqında çox şeyi bilmədiyini başa düşməyə, onları tədricən dərk etməyə, anlamağa başlayır. Məqsədəyönəldilmiş təlim fəaliyyətinə başlamaq üçün hazırlıq formalaşır: uşaq, ən başlıcası nitqə yiyələnib, bir neçə sadə nəticələr çıxarmağı və ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənib. Əgər o, uşaq bağçasına gedibse, başqaları ilə ünsiyyətdə müəyyən qədər təcrübəyə yiyələnib.

Bioloji münasibətdə kiçik məktəblilər ikinci dairənin həyacanını keçirirlər: əvvəlki dövrlə müqayisədə boyartımı azalır, çəkisi artır, skeletində sümükləşmə güclənir, əzələ sistemi intensiv inkişaf edir. Kiçik məktəb yaşında əsəb (sinir) sistemi təkmilləşir, baş beyin yarımkürələrinin funksiyaları intensiv inkişaf edir. Uşağın beyninin çəkisi yaşlı insanın beyninin çəkisinə çatır, onun psixikası sürətlə inkişaf edir.

Kiçik məktəblilərin idraki fəaliyyəti təlim prosesinə keçir. Ünsiyyət dairəsi genişlənilir. Kiçik məktəblilərin qavrayışı qeyri-sabit (davamsız) və qeyri-mütəşəkkilliyi ilə fərqlənir. Kiçik məktəbli 6 rəqəmi ilə 9-u, “q” hərfi ilə “d” hərfini, “c” hərfi ilə “ç” hərfini qarışdırır.

Kiçik məktəblilərin diqqəti qeyri-ixtiyari, kifayət qədər sabit deyil, bir qədər məhduddur. Buna görə də ibtidai siniflərdə təlim və tərbiyənin bütün prosesi diqqətin tərbiyəsinə tabe edilir. İbtidai məktəb şagirdlərinin təfəkkürü emosional obrazlılıqdan mücərrəd məntiqiliyə keçir. “Uşaq, ümumiyyətlə, formalarla, rənglərlə, səslərlə, hisslərlə düşünür”. Məktəblinin idrak fəaliyyətində hafizə çox böyük rol oynayır. Şəxsiyyətin formalaşması müəllimin, yaşlıların, yaşıdlarının,

həmsiniflərinin, kollektivin təsiri altında baş verir. Onda sosial hisslərin elementləri inkişaf edir, ictimai rəftar vərdişləri keyfiyyətlərin formalaşması üçün geniş imkanlar yaradır. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında ibtidai siniflərin rolu çox böyükdür.

Motivləşmə dairəsi öz inkişaf tempinə görə əqli inkişafdan əsaslı şəkildə geri qalır. İradə formalaşmamışdır, motivlər dərk olunmur. Yüksək hissiyyat düşüncə dəlillərini üstələyir, məktəbli çoxlu düşünülməmiş hərəkət edir.

Humanist tərbiyədə böyük problemlər məktəblinin müsbət özünüqiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Onun formalaşmasına uşağın ailədən məktəbə keçməsi olduqca güclü təsir göstərir. Ailədə onu tərifləyirlər, məktəbdə isə real qiymətləndirilir. Onlar bir-biri ilə üst-üstə düşmür və az uyğun gəlir. Məktəblə ailənin verdikləri qiymət uyğun gəlmədikdə uşağın psixikasına əlavə yük düşür. Uşaq tərs və inadcıdır. Uşağın zəhəri rəftarı onun ciddi aləmində əks olunur. Buna görə də uşağı öyrətmək lazımdır ki, çətin anlarda özünü itirməsin, başını əyməsin, birbaşa başqalarının gözüünün içinə baxsın, özünü sakit və möhkəm saxlasın. Məktəb öz şagirdlərini ağıllı, düşünülmüş, onların gücünə müvafiq sadə əməyə cəlb etsin.

Tapşırıq:

Pedaqoji təcrübədə olarkən aydınlaşdırın: ibtidai sinif müəllimi uşaqların əqli inkişafını müəyyən etmək üçün hansı metodlardan istifadə edir?

Yekun olaraq: kiçik məktəblinin inkişafı çox mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Bu yaşda o çox şeyləri, onun həyatında maksimal istifadə olunan prosesləri başa düşməlidir. Bu yaşın əsas məqsədi ətraf aləmin, insani münasibətlərin başa düşülməsidir. Demək olar ki, bütün əqli, sosial və əxlaqi keyfiyyətlər intensiv inkişaf edir və onların bir çoxu həyat boyu dəyişməz qalır. Bu yaşda uşaqlarla işləyən müəllim və tərbiyəçilərə əsas tələb budur ki, onlar uşaqlarda olan inkişafı görsünlər və onları şəxsiyyət kimi qiymətləndirsinlər.

İnkişafın qeyri-bərabərliyi

İbtidai sinif müəllimi, ilk növbədə, fiziki inkişafın qanunauyğunluqlarına istinad edir:

- Kiçik və orta məktəb yaşlarında uşağın fiziki inkişafı sürətlə və intensiv gedir. Onun yaşı artdıqca inkişaf sürəti zəifləyir:
- Uşaq fiziki cəhətdən qeyri-bərabər inkişaf edir:
- İnsan bədəninin hər bir orqanı müxtəlif tempdə inkişaf edir, buna görə də bütün proses qeyri-bərabər və qeyri –proporsional gedir:
- Fiziki inkişaf mənəvi inkişaf qırılmaz əlaqədədir. Mənəvi inkişaf bir sıra qanunauyğunluqlara tabedir:
- Uşağın yaşı ilə mənəvi inkişafının tempi arasında əksproporsional asılılıq var: yaş az olduqca mənəvi inkişaf zəif olur.
- Uşaqların mənəvi inkişafı qeyri-bərabər ötüb gedir. Belə yaşlarda bəzi keyfiyyətlər tez, digərlərində gec formalaşır.
- Ayrı-ayrı psixi fəaliyyət növlərinin yaranması və inkişafı üçün optimal müddətlər var. Bu və ya digər keyfiyyətlərin inkişafı üçün daha optimal

olan belə yaş dövrləri senzitiv adlanır. Səbəbi beyin və sinir sisteminin qeyri-bərabər yetişməsidir.

- İnkişafdan asılı olaraq, insanın psixikası və onun mənəvi keyfiyyətləri sabitləşir, daimiləşir.

İnkişafın qeyri-bərabərliyi bir növ müəmmalı hadisədir.

Uşaqların fiziki və mənəvi inkişafı qeyri-bərabər inkişaf edir: bir dövrdə sürətli, digər dövrdə zəif (ləng). Burada bir çox qanunauyğunluqlar özünü göstərir. İbtidai sinif müəllimləri onlara istinad etməlidirlər. Xüsusilə yadda saxlamaq lazımdır ki, ayrı-ayrı fiziki və mənəvi keyfiyyətlər üçün daha əlverişli dövrlər (senzitiv dövrlər) vardır.

Uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması

Uşağın inkişafında ümumi və xüsusi cəhətlər özünü göstərir. Ümumi cəhətlər müəyyən yaş dövründə bütün uşaqlara aiddir; xüsusi isə ayrı-ayrı uşaqları bir-birindən fərqləndirir. Xüsusi cəhət fərdi də adlandırılır, xüsusi parlaq ifadə olunmuş uşağa fərdi yanaşılır. Fərdilik əqli, iradi, əxlaqi, sosial və digər xüsusiyyətlərin cəmi ilə xarakterizə olunur ki, bir uşağı başqalarından fərqləndirir. Təbiət insan cinsini səxavətli yaratmışdır.

Yüksək sinir fəaliyyəti yaranan keyfiyyətlərin müxtəlifliyinə görə müxtəlif cür təsir göstərir. Fərdi xüsusiyyətlər, əsasən, bütün keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə şərtlənir. Bütün uşaqlar müəllimdən eyni “pay” almalıdır. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik uşaqların tərbiyəsində heç bir fərq olmamalıdır. İbtidai məktəbi başa vuran uşaqlar hamı üçün eyni standartda uyğun təlim, tərbiyə, təhsil almalıdır.

Müasir humanist pedaqogika isə o mövqedə durur ki, tərbiyə uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və ona söykənməlidir. Fərdi yanaşma pedaqogikanın mühüm prinsipi kimi, uşaqların inkişafını ifadə edir ki, bu da onların dərin biliyinə, şəxsiyyəti və həyat şəraitinə əsaslanır. Fərdi yanaşma pedaqogikası təlim və tərbiyənin məqsədi və məzmununu hər bir şagirdin tələbinə uyğunlaşdırmaq deyil, pedaqoji prosesin forma və metodlarını fərdi nəzərdə tutur ki, bu yolla şəxsiyyətin yüksək inkişafını təmin etsin, onların hər birinin idrak fəaliyyətinin, aktivliyinin inkişafı üçün əlverişli şərait və imkan yaratsın. Bu yanaşmaya “çətin” tərbiyə olunanlar da, azqabiliyyətlilər də, inkişafında lənglik olanlar da, yüksək istedadlılar da möhtacdır.

Fərdi yanaşma uşağın tərbiyəsində humanist əsaslarda qurulması ilə yaxşı birləşir. Humanist pedaqog özünün tərbiyə fəaliyyətində məhz bu mövqedə durur. Hər bir uşağı başqalarından fərqləndirilən xüsusiyyətlər var. Onun xüsusiyyətlərinin fərdiliyini duyğu, hiss, qavrayış, təfəkkür, hafizə, təxəyyül, maraq, meyl, qabiliyyət, temperament, xarakterin və s. müxtəlifliyi, heç kəsə oxşamaması təşkil edir. Bütün bunlar isə uşağın şəxsiyyətinə təsir edir. Hər bir müəllim-tərbiyəçi hər bir uşağı ətraflı öyrənməlidir.

Uşaqları öyrənmə prosesində əldə olunan bütün məlumatları xüsusi bir dəftərdə qeyd etmək məqsədəuyğundur. Dərs ilinin sonunda hər bir şagird haqqında olan qeydlərə əsasən ona qısa xarakteristika tərtib edir. Düzgün tərtib edilmiş belə

xarakteristikanın həm şagirdin inkişafını izləmək, həm də yuxarı siniflərdə həmin şagirdlərlə işləyən müəllimlər üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu xarakteristika aşağı siniflərdə ibtidai sinif müəllimi, yuxarı siniflərdə sinif rəhbəri tərtib edir.

MÖVZU-IV

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ PEDAQOJİ PROSES

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

- 1.İbtidai təhsildə tərbiyənin məqsədi
2. İbtidai təhsildə tərbiyənin vəzifələri
3. İbtidai təhsildə tərbiyə vəzifələrinin reallaşdırılması yolları
- 4.İbtidai təhsildə pedaqoji prosesin mərhələləri
5. İbtidai təhsildə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları

İbtidai təhsildə tərbiyənin məqsədi

Pedagoji fəaliyyətdə tərbiyənin məqsədini bilməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Tərbiyəçi-müəllim nə edəcəyini və nəticədə nəyə nail olacağını, uşaqlarda hansı keyfiyyətlər yaradacağını dürüst bilməsə, öz işində uğur qazana bilməz. Tərbiyənin məqsədi müəllim-tərbiyəçi üçün aydın olduqda isə öz işini həmin məqsədə uyğun qurur və bu məqsədə çatmaq üçün daha münasib üsul və vasitələrdən istifadə edərək yüksək nəticələrə nail olur. Tərbiyənin məqsədi heç kim tərəfindən uydurulmur. O, cəmiyyətin obyektiv həyat şəraitindən və tələbatından doğur, tərbiyənin qarşısında duran obyektiv qanunauyğunluqlarla müəyyənləşir.

Tərbiyənin məqsədləri ümumi və fərdi olmaqla iki yerə ayrılır. Fərdi məqsəd ayrı-ayrı insanlarla formalaşır. Tərbiyənin ümumi məqsədi bütün insanlardakı keyfiyyətlərdir; fərdi məqsədi isə hər bir adamın ayrıca tərbiyəsini nəzərdə tutur. Mütərəqqi pedaqogika ümumi və fərdi məqsədlərin vəhdətdə götürülməsini qəbul edir. Deməli, tərbiyənin məqsədi həll olunan tərbiyə məsələlərinin sistemidir.

Tərbiyənin məqsədi cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş ideyalara müvafiq müəyyən olunur: bu ideya kamil, hərtərəfli və harmonik inkişaf etmiş insandır. Tərbiyənin məqsədini müəyyən edən amil dövlətin təhsil sahəsində siyasətidir.

İnsana məqsədə çatmaq üçün vasitə kimi baxıla bilməz: insanın özü məqsəddir. Tərbiyənin məqsədi mütəhərrikdir, dəyişəndir, konkret tarixi xarakter daşıyır, kortəbii və ya şəxsin istəyi ilə baş vermir. İctimai inkişafın tarixi təsdi edir ki, onlar həmişə bir sıra səbəblərlə şərtlənir.

Tərbiyənin məqsədini hansı amillər müəyyən edir? O, dövlətin siyasəti və ideologiyasından başqa, böyüməkdə olan nəslin müəyyən sosial, istehsalat, ailə funksiyalarının icrasına hazırlanması ilə, cəmiyyətin tələbatı ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin tələbatını məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi müəyyən edir. Buna görə də inkişafın məqsədi son nəticədə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir, istehsal üsulunun dəyişməsi ilə bağlı olaraq dəyişir.

Elmi-texniki və sosial tərəqqinin sürəti, cəmiyyətin iqtisadi imkanları, pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin inkişaf səviyyəsi, təlim -tərbiyə müəssisələri, müəllim və tərbiyəçilərin imkanları və s. də tərbiyənin məqsədinin müəyyən edilməsinə təsir göstərən amillərdir.

Komenski tərbiyənin gücünə sonsuz dərəcədə inanırdı. "Ana məktəbi" əsərin epigraf kimi antik dövrün filosofu Siseronun sözlərini götürmüşdür: "Bütün

dövlətin əsasını gəncliyin düzgün tərbiyəsi təşkil edir". Komenskinin fikrinə görə, tərbiyə məqsədin əldə olunmasına yönəlməlidir: 1) özünü və ətraf aləmi dərk etmək (əqli tərbiyə); 2) özünü idarə etmək (əxlaqi tərbiyə); 3) Allaha doğru can atmaq (ruhi tərbiyə). Con Lokk hesab edirdi ki, tərbiyənin əsas məqsədi özünü ağıllı və nizamlı apara bilən centlemen insanı formalaşdırmaqdır.

J.J. Russo ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasını tərbiyənin məqsədinə tabe etdirmək mövqeyində dururdu: İnsanı yaratmaq üçün tərbiyə lazımdır, çünki o, dünyaya köməksiz və zəid halda gəlir. İ.Herbart hesab edirdi ki, insanın harmonik maraqlarının hərtərəfli inkişafı tərbiyənin məqsədidir.

Tərbiyənin vahid məqsədi heç zaman olmamış və yəqin ki, olmayacaq. Buradan da tərbiyəli insanın hansı keyfiyyətlərə malik olması məsələsi sonsuz mübahisələrə səbəb olmuşdur. Tərbiyə sistemi ibtidai siniflərdən həyata keçirilməyə başlanır: tərbiyənin məqsədi tərbiyəçinin onu necə başa düşməsi və anlamasından, sabah bizim cəmiyyətin sıralarını hansı vətəndaşın tutmasından asılıdır.

Yetkin, hərtərəfli və harmonik inkişaf etmiş insanın yetişməsi tərbiyənin ən yüksək məqsədidir. Bugün ümumtəhsil məktəbinin, o cümlədən ibtidai təhsilin vəzifəsi şəxsiyyətin əqli, əxlaqi (mənəvi), emosional, əmək və fiziki inkişafına kömək etmək, onun yaradıcı imkanlarını hərtərəfli açmaq, humanist münasibətini formalaşdırmaq, uşağın yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onun fərdi qabiliyyətlərinin çiçəklənməsi üçün müxtəlif şəraiti yaratmaqdır.

İbtidai təhsildə tərbiyənin vəzifələri

Tərbiyənin məqsədi, bir sistem kimi, ümumi və konkret vəzifələrə bölünür. Onlar əsla dəyişmirlər. Vəzifələr məqsədlə müqayisədə daha tez formalaşır. Məktəbin və cəmiyyətin yenidən qurulmasının davam etməsi tərbiyənin vəzifələrinə yenidən baxmağa sövq edir. Həyat yetişən nəslin tərbiyəsinə yanaşmaların sürətlə dəyişməsinə tələb edir. Buna görə də tərbiyə məsələlərinin qoyuluşuna aid ənənəvi və müasir baxışları nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Ənənəvi pedaqogikada əqli, fiziki, əmək, əxlaqi, estetik (emosional) tərbiyə vəzifələri qoyulur. Müasir həyat və cəmiyyətin inkişafı şagirdlərin ənənəvi, ekoloji, iqtisadi, hüquqi tərbiyəsinə də irəli sürür.

Əqli tərbiyə zəkanın inkişafına yönəldilir. Onun əsas vəzifəsi şagirdləri elmin əsasları ilə silahlandırmaqdır. İbtidai siniflərdə əqli tərbiyənin vəzifələri aşağıdakılardır:

- elmi biliklərin müəyyən olunmuş həcmi mənimsəmək;
- dünyabaxışı formalaşdırmaq;
- əqli qüvvələrin, qabiliyyət və istedadların inkişafı;
- idrakı maraqların inkişafı;
- şəxsiyyətin potensial imkanlarının inkişafı;
- idraki fəallığın formalaşdırılması;
- şagirdləri idraki fəaliyyətin metodları ilə silahlandırmaq;
- təfəkkürü, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsini formalaşdırmaq;

Fiziki tərbiyə tərbiyə sisteminin ayrılmaz hissəsidir. İbtidai siniflərdə fiziki tərbiyənin vəzifələri:

- sağlamlığın möhkəmlənməsi, düzgün fiziki inkişaf;
- əqli və fiziki iş qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- təbii hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafı və təkmilləşdirilməsi;
- gigiyenik vərdişlərin formalaşdırılması;
- əsas hərəkəti keyfiyyətlərin (güc, çeviklik, dözümlülük və s.) tərbiyəsi;
- sağlam, çevik olmağa səy göstərmək, özünə və uşaqlarına sevinc bəxş etmək.

Əmək tərbiyəsi əmək fəaliyyətinin formalaşması, istehsal münasibətlərinin yaranması, əmək alətlərinin vəzifəsi və onlardan istifadə ilə bağlı tərbiyə proseslərini öyrənir. Əmək tərbiyəsinin başlanğıcı şəxsiyyətin harmonik inkişafının formalaşması prosesidir. Əmək fiziki və estetik tərbiyənin bir hissəsidir.

Mənəvi tərbiyə. Mənəvilik daxili əxlaqdır, özünəməxsus əxlaqdır. Mənəvi tərbiyə cəmiyyətin normalarına uyğun anlayış, mühafizə, mülahizə, hiss və əqidələr, əxlaqi bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi məsələləri həll edir. Mənəvi anlayış və mülahizələr mənəvi halların mahiyyətini əks etdirir; başa düşməyə imkan verir ki, nə yaxşıdır, nə pisdır, nə ədalətlidir, nə ədalətsizdir; vaxt keçdikcə möhkəm, sabit əqidəyə və hərəkətlərə keçir. Mənəvi tərbiyənin əsasında yetişən nəslin ümumbəşəri dəyərlər, pozulmayan əxlaqi normalar durur. Pozulmaz əxlaqi keyfiyyətlərə düzgünlük, ədalətlilik, səliqəlilik, məsuliyyətlik, namus, vicdan, ləyaqət, humanizm, əməksevərlik, böyüklərə hörmət və s. daxildir. Cəmiyyətin müasir inkişafından irəli gələn keyfiyyətlər -dövlətə, hökumət orqanlarına, dövlət rəməzlərinə, qanunlara, Konstitusiyaya hörmət, əməyə vicdanlı münasibət, vətənpərvərlik, intizamlılıq, vətəndaşlıq borcu, özünə tələbkərlilik, hadisələrə soyuqqanlı münasibət, sosial fəallıq, ürəyi yumşaq və s. daxildir.

Emosional tərbiyə tərbiyə sisteminin estetik ideyaları ümumiləşdirən daha bir baza komponentidir. Onun vəzifələrini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: 1) nəzəri biliklərin əldə olunması; 2) praktik bacarıqların formalaşdırılması. Birincisi estetik dəyərlərə qoşulmaq, ikincisi estetik fəaliyyətə fəal daxil olmaq məsələsini həll edir. İbtidai siniflərdə estetik tərbiyənin vəzifələri:

- estetik biliklərin formalaşdırılması;
- estetik mədəniyyətin tərbiyəsi;
- keçmişin mədəni və estetik irsinin mənimsənilməsi;
- reallığa estetik münasibətin formalaşdırılması;
- estetik hisslərin inkişafı;
- estetik ideyaların formalaşdırılması;
- fikirdə, işdə, rəftarda, xarici görkəmdə gözəlliyə cəhdin formalaşdırılması.

Estetik fəaliyyətə qoşulmaq hər bir təhsilalanın, xüsusilə kiçik məktəblilərin musiqi, xoreografiya, yaradıcı biliklərdə, qruplarda, studiyalarda iştirakını əhatə edir. Müasir ibtidai məktəbdə estetik tərbiyə emosional sferanın bütün tələblərinə hələlik cavab vermir. İbtidai insan əxlaqının sarsılmaz öyüd-nəsihətləri möhkəm mənimsənilməlidir.

Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi problemləri kəskin şəkildə durur. Yaşayış yerlərinin yaşıllaşdırılması, təbiətin qoruması, heyvanlara, quşlara, canlı təbiətə qayğı, ətraf mühitin, havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə bu sahəyə müəyyən istiqamət verir. Şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsi vəzifələri də çox aktualdır. Dövlətin siyasəti, bazar

münasibətləri, həyatın komersiyalaşdırılması məktəbi və pedaqoqları məcbur edir ki, uşaqların maraqlarının əmtəə-pul münasibətlərinə düzgün münasibət formalaşdırılmasına, istehlak sahəsində insanların əxlaqına mənəvi qiymət verməyə istiqamətləndirsinlər. Bu sahədə çətinliklər çoxdur, çünki bu bizim cəmiyyət üçün yenidir.

Nəhayət, məktəblilərin hüquqi tərbiyəsi müasir tərbiyənin daha bir aspektidir. Ölkədə cinayətkarlıq "cavanlaşır", Məktəb və pedaqoqlar ailə ilə birgə ciddi profilaktik tədbirlərə qoşulmalıdır ki, uşaqları hüquqa zidd əməllərdən çəkindirsinlər, cəmiyyətdə sülh və əminamanlığı təmin etsinlər.

Deməli, ibtidai təhsildə tərbiyənin vəzifələri çoxdur. Onların içərisində ən mühümləri əqli (zehni), əxlaqi (mənəvi), fiziki, əmək, estetik (emosional), ekoloji, iqtisadi, hüquqi tərbiyədir.

İbtidai təhsildə tərbiyənin vəzifələrinin reallaşdırılması yolları

Bu məsələ müasir məktəb təcrübəsində kəskin diskussiya məsələsidir. Burada çox problem var. Əgər son 10-15 ildə məktəb qarşısında qoyulan vəzifələri müqayisə etsək, görürük ki, bunların sayı ildən-ilə artır.

İbtidai məktəb nə edə bilər və nə etməlidir? Diqqəti əsas məsələ üzərində cəmləşdirməklə, möhkəm baza bilikləri, bacarıqlar, mənəviyyat və bünövrə üzərində istənilən çətinlikdə vəzifə qoymaq olar.

Çoxları belə hesab edirlər ki, ibtidai məktəbin yenidən qurulması bir sıra boşluqlar yaratmışdır. Bu sahədə fasiləsiz təkmilləşmələr gedir, lakin ibtidai məktəbin keyfiyyəti yüksəlmir. Uşaqlar fikirləşə bilmirlər. Əsas məktəb köhnədir: elementar biliklərin möhkəm mənimsənilməsi, mənəvi və əxlaqi tərbiyə. Demək, ibtidai məktəbin vəzifəsinin keyfiyyətli həlli təcrübəsi saxlanmalıdır. Ənənəvi, müasir tələbləri və imkanları nəzərə alaraq ibtidai məktəbin modeli müəyyənəşdirilmişdir.

- məktəbdə təlim müddəti - 4 il
- həftədə dərs günlərinin miqdarı - 5 gün
- həftəli dərs saatlarının miqdarı - 23-25 saat
- gündəlik dərslərin miqdarı 4-5 dərs
- fənlər: ana dili, riyaziyyat, həyat bilgisi, xarici dil, informatika, fiziki tərbiyə, təsviri incəsənət, musiqi, texnologiya, Azərbaycan dili (Qeyri-Azərbaycan bölməsində)
- ana dili, riyaziyyat, yazı - hər gün (müəyyən olunmuş qaydalarda)
- fiziki tərbiyə, texnologiya - həftədə 2 saat
- xarici dil, informatika, musiqi, həyat bilgisi - həftədə 1-2 dərs

Bu modeldə qurulmuş ibtidai məktəb əsas problemləri həll edir:

- 1) Elementar bilikləri və bacarıqları möhkəm mənimsəmək (oxumaq, oxunanı başa düşmək, hesablamaq, yazmaq, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə etmək);
- 2) Uşaqların tədris yükünü nizamlamaq və sağlamlığını qorumaq;
- 3) tərbiyə etmək.

İbtidai təhsildə pedaqoji prosesin mərhələləri

Tərbiyənin nəzərdə tutulmuş məqsədi xüsusi olaraq təşkil olunmuş pedaqoji prosesdə həyata keçirilir. Bu proses bir-birindən nisbi asılı olmayan, lakin ayrılmaz hissələrdən - təlim, təhsil, tərbiyə, inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması hissələrindən ibarətdir. Təlim verərək tərbiyə edirik: tərbiyə verərək öyrədirik; təhsil verərək inkişafı təmin edirik, inkişaf etdirərək formalaşdırırıq. Tamlıq, ümumilik və vəhdətlik təlim-tərbiyə prosesinin əsas xüsusiyyətidir.

Pedaqoji proses təkrar olunan, dövrü prosesdir və onun inkişafında eyni mərhələlər təkrar olunur. Mərhələlər onun tərkib hissələri deyil, inkişafın ardıcılığıdır: hazırlıq, əsas, yekun mərhələlər. Hazırlıq mərhələsində prosesin nəzərdə tutulan istiqamətdə nəzərdə tutulan sürətlə baş verməsi üçün lazım olan şərait yaradılır. Bunun üçün planda irəli sürülür: konkret vəzifələrin qoyulması, inkişaf prosesinin öyrənilməsi; nailiyyətlərin proqnozlaşdırılması; inkişaf prosesinin layihələndirilməsi və planlaşdırılması. Düzgün məqsədin qoyulması, inkişafın məqsədinin müəyyənləşdirilməsi diaqnostikasız mümkün deyil. Pedaqoji diaqnostika (yunan sözü olub "dua" "şəffaf", "qnozis" - bilik) pedaqoji prosesin şəraitinin aydınlaşdırılmasına yönələn tədqiqat üsuludur. Onun əsas məqsədi nəzərdə tutulmuş nəticələrin alınmasına kömək edən və mane ola biləcək şərait haqqında aydın təsəvvürün əldə olunmasıdır. Diaqnostikanın gedişində müəllim və şagirdlərin real imkanları, onların hazırlıq səviyyəsi və digər vacib faktlar və məlumatlar toplanır. Diaqnostikanın ardınca pedaqoji prosesin gedişinin və nəticələrin proqnozlaşdırılması gəlir.

Pedaqoji prosesin həyata keçirilməsinin əsas mərhələsi qarşılıqlı (əlaqəli) elementlərdən ibarətdir: həyata keçirilən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin qoyulması və şərh; müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı hərəkəti; pedaqoji prosesin nəzərdə tutulan metod, forma və vasitələrindən istifadə edilməsi; əlverişli şəraitin yaradılması; məktəblilərin müxtəlif stimullaşdırma fəaliyyətinin müxtəlif formalarının həyata keçirilməsi, pedaqoji prosesin başqa proseslərlə əlaqəsinin təmin olunması. Pedaqoji prosesin yekun mərhələsi əldə olunmuş nəticələrin təhlilidir. Bu səhvlərin birdaha təkrar olunmaması üçündür.

İbtidai təhsildə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları

Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarında onun əsas, təkrarolunan əlaqələri əks olunur. Təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır:

1) Pedaqoji prosesin qanunauyğunluğunun dinamikliyi. Şagirdin bütün sonrakı mərhələlərdə uğurları əvvəlki mərhələlərdəki uğurlarından asılıdır. Bu o deməkdir ki, pedaqoji proses "pilləli" xarakterdədir: aralıq nailiyyətlər nə qədər yüksəkdirsə, son nəticə də yüksək olar.

2) Pedaqoji prosesdə şəxsiyyətin inkişafı qanunauyğunluğu. Şəxsiyyətin inkişaf tempi və uğur səviyyəsi asılıdır: 1) irsiyyətdən; 2) tərbiyə və təlim mühitindən; 3) təlim-tərbiyə fəaliyyətinə daxil olmaqdan; 4) pedaqoji fəaliyyətdə tətbiq olunan vasitə və üsullardan.

3) Təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsi. Pedaqoji təsirin effektivliyi asılıdır:

- a) Şagirdlər və müəllimlər arasında əks əlaqələrin intensivliyindən;
- b) Şagirdlərə təsirin əsaslandırılmasından.

4) Pedaqoji prosesin hissi, məntiqi və təcrübənin vəhdəti qanunauyğunluğu. Təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyi asılıdır:

1) Hissi idrakın intensivliyi və keyfiyyətindən; 2) dərk olunanın, qavranılanın məntiqi başa düşülməsindən; 3) başa düşülənin təcrübədə tətbiqindən. Əgər şagird müəllimin öyrətmək istəyinə hissləri ilə nüfuz etməsə soyuqqanlı və passivdirsə, onun uğurları ola bilməz.

5) Xarici və daxili fəaliyyətin vəhdəti qanunauyğunluğu. Pedaqoji prosesin effektivliyi asılıdır: 1) pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətindən; 2) müəllim-tərbiyəçilərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin keyfiyyətindən.

MÖVZU V
Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi.
Ümumi ibtidai təhsil

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu haqqında məlumat
2. Təhsil sisteminin strukturu. İbtidai təhsilin strukturu
3. Ümumi orta təhsil. İbtidai ümumi təhsilə verilən tələblər
4. Təhsil Qanununa görə ibtidai təhsilin məqsədi və vəzifələri
5. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri. İbtidai siniflərdə onların tətbiqi.

Təhsil sistemi haqqında ümumi məlumat

"Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 sentyabr 2009-cu il tarixli 156 №-li Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Təhsil haqqında Qanun təhsil sisteminin ümumi əsaslarını müəyyən edən hüquqi sənəddir. Təhsil Qanunu 6 fəsildə 47 maddədən ibarətdir. Qanunun ikinci fəslə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi" adlanır və 21 maddədən ibarətdir. "Təhsil sisteminin quruluşu" adlanan 8-ci maddədə təhsil sistemi belə ifadə olunur:

"8.0. Təhsil sistemində aşağıdakılar daxildir:

8.0.1. Bütün təhsil müəssisələri, təlim-tərbiyə prosesi ilə məşğul olan və təhsil xidmətləri göstərən digər qurumlar;

8.0.2. Təhsilli idarəetmə orqanları və onların tabeliyində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar;

8.0.3. Təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, assosiasiyalar, cəmiyyətlər, elmi-metodik şuralar və digər qurumlar.

Təhsil Qanununun 17-ci maddəsi "Təhsil sisteminin pilləri və səviyyələri" adlanır.

17.1.1. Məktəbəqədər təhsil

17.1.2. Ümumi təhsil

17.1.2.1. İbtidai təhsil

17.1.2.2. Ümumi orta təhsil

17.1.2.3. Tam orta təhsil

17.1.3. İlk peşə-ixtisas təhsili

17.1.5. Ali təhsil

17.1.5.1. bakalavriat

17.1.5.2. magistratura

17.1.5.3. doktorantura

Təhsil Qanununa görə ölkəmizdə təhsil üç formada həyata keçirilir: formal təhsil, qeyri-formal təhsil, informal təhsil.

Formal təhsil dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatan təhsildir. Qeyri-formal təhsilin müxtəlif kurs, seminar və s. yerlərdə alınan və dövlət təhsil

sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan təhsildir. Informal təhsil isə özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmə formasıdır.

Ölkəmizdə müxtəlif təhsiləlmə formaları mövcuddur: əyani təhsil, qiyabi təhsil, distant (məsafədən) təhsil, sərbəst (eksternat təhsil), evdə təhsil. İstehsalatda çalışmayan şəxslər əyani (gündüz) formada, işləyən şəxslər isə qiyabi formada təhsil alır.

Eksternat formada təhsil almaq istəyən şəxslər yaşadıkları bölgədə eksternat təhsil vermək hüququ olan təhsil müəssisəsinin rəhbərinə ərizə ilə müraciət edir və qeydə alınır. Onlar müxtəlif dərş vəsaitləri əldə edib müstəqil hazırlşırlar. Müəyyən olunmuş vaxtda imtahan verirlər. Distant (məsafədən) təhsil tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram, texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğı təhsiləlmə formasıdır.

İbtidai təhsil müvafiq təhsil proqramına əsasən həyata keçirilir. Ümumi ibtidai təhsilin və "İbtidai sinif müəllimliyi" ixtisası üzrə bakalavriat səviyyəsində ibtidai təhsilin məzmunu üç əsas dövlət sənədi ilə müəyyən olunur. Tədris planı, fənn proqramı (kurrikulumu), dərşlik və dərş vəsaitləri. Bunların hər üçü Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanır və hər il təsdiqlənir.

Pedaqoji prosesdə tətbiq olunan üçüncü dövlət sənədi dərşliklər və dərş vəsaitləridir. Dərşliklər ayrı-ayrı siniflərdə tədris olunan fənlər üzrə fənn kurrikulları əsasında hazırlanır və bir sıra tələblərə cavab verir. Bu sənədlərdən dərşliyin müvafiq bölməsində ətraflı bəhs olunacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri

"Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunun" da qeyd olunur ki, bu Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir. Təhsil Qanununun 42-ci maddəsində aşağıdakı maddələr əks olunur.

I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.

II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin etmək.

III. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir.

IV. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir.

V. Dövlət minimum dövlət standartlarını müəyyən edir.

Təhsil Qanununun "Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri" adlanan 3-cü maddəsində on prinsip göstərilir: humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, varislik, liberallaşma, inteqrasiya.

Bunların qısa şərhinə baxaq:

Fasiləsiz təhsil və ya təhsilin fasiləsizliyi o deməkdir ki, təhsil sisteminə daxil olan pillələr bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır, biri digərini tamamlayır, daimi xarakter daşıyır, insan daim, ömür boyu təhsillənməyə can atır.

Təhsilin demokratikliyi prinsipi. Təhsiləlmənin azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət

və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyatının artırılmasıdır.

Təhsilin humanistliyi prinsipi: şəxsiyyətin azad inkişafı, insan hüquqları və azadlıqlarına, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, hörmət, dindar və müxtəlif dinə mənsub olan şəxslərə qarşı tolerantlıq və s. keyfiyyətlər daxildir.

Təhsildə səmərəlilik prinsipi. Təhsilin və elmin müasir üsul və vasitələrlə səmərəli təşkili, son nəticəyə istiqamətləndirilməsi və daim inkişaf etməsi, faydalılığı və s. nəzərdə tutulur.

Təhsilin keyfiyyətliliyi prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, təhsil dövlətin təsdiq etdiyi standartlara və müəyyən olunmuş normalara uyğun həyata keçirilsin; təhsil vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin tələbatına uyğun qurulsun.

Təhsilin liberallaşması prinsipi. Təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsini ifadə edir.

Təhsil sistemində varislik prinsipi. Təhsil sisteminə daxil olan müxtəlif pillərin və təhsil müəssisələrinin arasında qarşılıqlı əlaqənin, asılılığın olduğunu nəzərdə tutur.

Təhsilin millilik və dünyəvilik prinsipi. Məktəblər üçün təhsilin məzmunu, yeni tədris planı, fənn proqramları, dərsliklər və dərs vəsaitləri hazırlanarkən xalqımızın milli dəyərlərinə üstünlük verilir.

Təhsildə bərabərlik prinsipi. Bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almaşına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması deməkdir.

Təhsilin integrativliyi prinsipi. Milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafıdır.

İbtidai təhsildə bu prinsiplərin nəzərə alınması

Dünyanı dərk etməkdə məktəbdə öyrənilən fənlərin əhəmiyyəti böyükdür. Ölkəmizdə din dövlətdən ayırıdır. Ümumtəhsil müəssisələrində din xülasəsi fənn kimi tədris olunmur, dini ayinlər icra edilmir. Vətəndaşlar üçün vicdan azadlığı verilmiş, dinə inanıb-inanmamaq hər kəsin şəxsi işidir. Dövlət təhsil müəssisələrində şagirdlərə real elmi biliklər öyrədilir, elmi dünyagörüşü aşılır. Bununla belə, yeri gəldikcə, islam dininin dəyərlərindən, peyğəmbərin faydalı fikirlərindən də istifadə olunur. Təhsil müəssisələrin isbat olunmuş və həyatda istifadə olunan real elmi biliklər, bacarıq və vərdislər təhsildə dünyəviliyin tələbidir. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərinin mahiyyəti və məzmununu bilmək ibtidai sinif müəllimi və tələbə üçün faydalıdır. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərinin mahiyyəti və məzmununu bilmək ibtidai sinif müəllimi və tələbə üçün faydalıdır. Təhsilin demokratik və humansizm prinsipləri əsasında təşkili uşaq şəxsiyyətinin formalaşması sahəsində müəllimin fəaliyyətinə istiqamət verir. Təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli, keyfiyyətli təşkili uşaq şəxsiyyətinin formalaşması sahəsində müəllimin fəaliyyətinə istiqamət verir. Təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli, keyfiyyətli təşkili, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, tərbiyə işində milli zəminə və ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verilməsi, təhsil sisteminin fasiləsizliyi, varisliyi, təhsildə liberallıq və

integrasiya prinsiplərinin nəzərə alınması müəllimin fəaliyyətinin sanki kompasıdır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə bələd olmaq təhsildə yeridilən təhsil siyasətinin əhali arasında təbliği, uşaqların tərbiyəsi sahəsində ailələrlə, valideynlərlə işin təşkilinə, ölkə vətəndaşlarının təhsili hüququnun təmin olunması ilə bağlı müəllimin fəaliyyətinə istiqamət verir.

MÖVZU – VI

İBTIDAI TƏHSILDƏ TƏLİMİN MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. İbtidai təhsilin didaktikası
2. Didaktik sistemlər
3. İbtidai təhsilin strukturu
4. İbtidai təhsilin məzmunu
5. İbtidai təhsilin məzmununun elementləri
6. İbtidai təhsilin tədris planları
7. İbtidai təhsilin tədris proqramlar
8. İbtidai siniflər üçün dərsliklər və dərs vəsaitləri

İbtidai təhsilin didaktikası.

Təlim prosesinin mahiyyəti

Pedaqoji prosesin əsas hissələrindən biri təlimdir. Öz mürəkkəbliyinə görə, təlim yalnız tərbiyə və inkişafdan geri qalır. Təlimə tam və hərtərəfli qiymət vermək çox çətinidir, çünki o, əlaqə və münasibətləri, amilləri, qaydaları əhatə edir. Təlimin müasir anlamı üçün xarakterikdir: 1) ikitərəfli proses; 2) müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti; 3) müəllimin rəhbərliyi altında fəaliyyət; 4) planlı təşkil və idarə; 5) tamlıq və vahidlik; 6) şagirdlərin yaş və inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiqlik; 7) şagirdlərin inkişafı və tərbiyəsinin idarə edilməsi.

Pedaqogikanın təlim və təhsilin problemlərini öyrənən sahəsi didaktika adlanır. "Didaktika" termini latın mənşəli olub "öyrədən" deməkdir. Didaktikanın əsas kateqoriyaları : təlim, təhsil, tədris, öyrənmə, bilik, bacarıq, vərdiş, təhsilin məqsədi, məzmunu, təşkili, növləri, formaları, metodları, texnologiyaları, vasitələri, nəticələri.

Didaktika öz predmeti dairəsində mövcud qanunauyğunluqları və asılılıqları öyrənir və iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: 1) nəzəri, 2) praktik. O təlim fəaliyyətinin bütün səviyyələrində təlim sistemini əhatə edir. Öyrənilən fəaliyyətin dairəsinə görə, ik növə ayrılır: 1) ümumi; 2) xüsusi. Ümumi didaktikaya bütün qanunauyğunluqları, prinsipləri, şərtləri, amilləri ilə birgə götürülmüş təlim prosesi daxildir. Xüsusi didaktika fənlərin tədrisi metodikası adlanır. O, qanunauyğunluğun gedişi, tədris fənlərinin tədrisinin məzmunu, formaları və metodlarını öyrənir. Hər fənnin özünəməxsus tədrisi metodikası var. İbtidai təhsilin didaktikasına analoji olaraq xarakterik olan cəhətlər:

1) ikitərəfli xarakter; 2) müəllim və şagirdin birgə fəaliyyəti; 3) prosesa müəllimin rəhbərliyi; 4) planlı təşkil və idarəetmə; 5) tamlıq və vahidlik; 6) şagirdlərin yaş və inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiqlik; 7) onların inkişafı və tərbiyəsinin idarə edilməsi. Təlim və təhsil problemlərini didaktika öyrənir. O

cavab verir: nəyi, necə, nə vaxt, harada və nə üçün öyrətmək? Didaktikanın əsas anlayışları: tədris, təhsil öyrənmə, təlim, məzmun, metodlar, formalar, vasitələr, sistemlər, texnologiyalar və s.

Didaktik sistemlər

Uşaqlar müxtəlif üsullarla öyrədirlər. Bir-birindən fərqlənən üç mühüm didaktik sistem məlumdur: 1) İ.Herbartın didaktik sistemi; 2) C.Dyuinin didaktik sistemi; 3) müasir didaktik sistemlər.

İ.Herbartın didaktikaya əsas töhfəsi təlimin səviyyələrə bölünməsidir. Onun sxemi belədir: təlim prosesi təsəvvürlərdən anlayışlara, anlayışlardan nəzəri xarakterli bacarıqlara doğru gedir. Onun sxemində praktika yoxdur. Bu formal səviyyələr təlimin məzmunundan asılı deyil, bütün dərslərdə və bütün fənlər üzrə tədris prosesinin gedişini müəyyən edir. Herbartın nəzəriyyəsi XIX əsrin ortalarında geniş yayıldı və tədricən tənəzzülə uğradı.

Dyuinin təlim nəzəriyyəsinə əsas töhfəsi "Təfəkkürün tam aktı" konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyaya görə, insan o zaman düşünməyə başlayır ki, çətinliklə üzləşir, onu aradan qaldırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Problem" sözü də buradan meydana gəlmişdir. Dyuiyə görə, düzgün qurulmuş təlim problemlili olmalıdır. Buna görə də şagirdlərin qarşısına qoyulan problemlər passiv tədris tapşırıqlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Şagirdlərə o şeylər təklif olunmalıdır ki, onları maraqlandırsın, həyatın tələbinə cavab versin. Dərslərin "Təfəkkürün tam aktı" əsasında qurulması prosesində şagirdlər nail olurlar:

- konkret çətinliyi duymaq, hiss etmək
- problemi müəyyən etmək
- onun aradan qaldırılması üçün mülahizə irəli sürmək
- problemi və ya onun bir hissəsini həll etmək
- mülahizənin, fərziyyənin doğruluğunu müşahidə və ya eksperimentin köməyi ilə yoxlamaq

İnqilabi yanaşmalarına baxmayaraq, C.Dyuinin didaktikasında çatışmazlıqlar da vardır. Dyui təlimin mərhələlərini bütün fənlərə və təlim prosesinin bütün səviyyələrinə aid edir və nəticədə o, formal xarakter daşıyır. Praktika universal modeli rədd edir və göstərir ki, təlim Dyuinin dediyi kimi, "başdan-başa problemlili", İ.Herbartın iddia etdiyi kimi, "tam, verbal", hər hansı başqa bir eyni, oxşar proses ola bilməz. Müasir didaktikanı aşağıdakı xüsusiyyətlər müəyyən edir:

1. Müasir didaktikanın əsasını obyektiv qanunauyğunluqlar təşkil edir. Onun sayəsində müasir didaktika təlim prosesinin başa düşülməsinə və təhlilinə birtərəfli yanaşmanı aradan qaldıra bildi. Müasir didaktik sistem əvvəlki üçün tipik olan qüsurları - nəzəriyyə ilə praktika arasında, biliklərlə bacarıqlar arasında, reallığın təsviri və dəyişilməsi yolları arasında, nəhayət, müəllimdən alınan biliklərin həcmi ilə şagirdlərin müstəqil əldə etdikləri biliklər arasında ziddiyyətləri ləğv etdi. Alimlər və müəllimlər razılaşırdılar ki, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün o sistemlər yararlı ola bilər ki, uşaq haqqında biliklərin, onun təliminin

mexanizmi, məqsədi və idrak fəaliyyətinin motivləri haqqında məlumatların məcmusuna istinad etsin.

2. Müasir didaktik sistemdə təlimin mahiyyəti nə şagirdlərə hazır biliklərin verilməsinə, nə şagirdlərin çətinlikləri müstəqil aradan qaldırılmasına, nə kəşflər etməsinə istinad edir. Onu şagirdlərin özünün pedaqoji idarəetmə ilə düzgün birləşdirmək fərqləndirir. Müasir didaktika müvafiq qüvvə, vaxt, vəsaitlər sərf etməklə, şagirdləri çox yükləmədən, onların sağlamlığına zərər vurmadan, düşünülmüş səmərəliliyə cəhd göstərir.

3. Təlimin məzmununa başqa cür yanaşma qəbul edildi, tədris planlarının, fənn proqramlarının, kursların tətbiqi qaydaları və formaları dəyişdi: İ.Herbartın dövründə tətbiq olunan proqramlar, ümumiyyətlə, şagirdlərin maraq və tələbatlarını nəzərə almırdı, onların intellektual inkişafı üçün "kitab biliklərinin" əhəmiyyətinə üstünlük verilirdi.

İbtidai təhsildə təlimin strukturu

Təlim əlaqəli hissələr şəklində həyata keçirilir ki, onların ardıcılığı didaktik prosesi təşkil edir. Adətən, təlimin tamamlanmış hissəsini bir dərs saati təşkil edir. Məqsəddə çatmaq üçün müəllim və şagirdlər birgə fəaliyyətin ardıcıl mərhələlərindən keçirlər.

İbtidai siniflərdə bu prosesin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- yenini dərk etməyə tələbat hissi yaratmaq
- məktəblilərin hissi təcrübəsini aktuallaşdırmaq üçün şagirdlərə məlum olan bilikləri yada salmaq
- əvvəlki dərslərdə əldə olunmuş bilikləri təkrarlamaq
- yeni problemlərin irəli sürülməsi, onun əhəmiyyətini və öyrənilməsinin vacibliyini əsaslandırmaq
- yeni bilikləri mənimsətmək, yeni bacarıqlar formalaşdırmaq
- öyrənilən biliklərin və bacarıqların mövcud olanlarla əlaqəsini yaratmaq
- öyrənilənləri təkmilləşdirmək praktikada tətbiq etmək
- gələcək inkişafa bələdlik, biliklərin möhkəmləndirilməsi və ev tapşırıqlarının icrası

Hər kəsin öz vəzifəsi vardır: Müəllimdə -idarə etmə, şagirdlərdə -öyrənmək, biliklərin, bacarıqların və fəaliyyət yollarının mənimsənilməsi və onların praktik tətbiqi.

Hər şey motivasiyadan başlayır. Bu məqsədlə şagirdlərə öyrənilən, formalaşdırılan biliklərin, bacarıqların vacibliyini və əhəmiyyətini göstərmək, dərsin mövzusuna maraq oyatmaq, oxumağa tələbatı "qızıışdırmaq" lazımdır. Motivasiya təkcə birinci mərhələdə deyil dərsin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Əgər hər hansı bir hissədə şagirdlər onu itirirlərsə, onların öyrənməsi kifayət qədər effektiv olmayacaq, birinci mərhələdə motivasiya təlimin ibtidai məhsulunu - şagirdlərin tədqiqatını formalaşdırır.

Bundan sonra ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin hissi təcrübəsini, biliklərini fəallaşdırır. Bu məqsədlə aydınlaşdırır:

- hər hansı biliklər, bacarıqlar hansı səviyyədə, hansı həcmdə şagirdlərə məlumdur

- əvvəllər öyrənilmişlərdən hansı yeni mövzu üçün dayaq ola biləcək
- məlum olanları yeni ilə necə birləşdirmək, şagirdlərə hansı sualları vermək
- müsahibə üçün hansı əyani materialı seçmək
- uşaqlara hansı iş növləri təklif etmək

Bu mərhələnin əsas məqsədi öyrənilən materialın qavranılmasına şərait yaratmaqdır. Qavrayış fəal prosesdir. Bu o zaman fəal olur ki, pedaqoq onu lazımi şəkildə təşkil edir. Başadüşmə təlimdə əsas mərhələ hesab olunur. Məhz o, qavrayışdan mücərrəd təfəkkürə və nəzəri biliklərə keçilməsini tələb edir. Anlama müəyyən fəaliyyət tələb edir:

- təhlil və tərkib
- başlıcanın ayrılması, əsas fikri müəyyən etmək, açar sözləri tapmaq, başlıqlar vermək, plan tərtib etmək
- müqayisə etmək, tutuşdurmaq, qarşılaşdırmaq, onun ünsürlərinin oxşarlığı və fərqi müəyyən etmək
- mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə
- konkretliyə aparan əlaqələrin qeyd olunması
- arqumentlər, sübutlar: fəaliyyətin mahiyyəti - vəziyyətin əsaslandırılması, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən olunması
- ümumiləşdirmə: əlamətlərin, elementlərin tamlaşdırılması

İbtidai siniflərdə müəllim yeni biliklərin qavrayışının müxtəlif formalarından istifadə edə bilər: biliklərin şifahi şərh, əyaniliklə möhkəmləndirmə, şagirdlərin müstəqil müşahidələri, yaradıcı tapşırıqların verilməsi. Sinifdə öyrənmə şagirdin ev tapşırığı ilə başa çatır. Sinif dərslərinə müstəqil idraki fəaliyyətə hazırlaşmaq kimi baxmaq lazımdır ki, onun gedişində biliklərin fəal mənimsənilməsi baş versin.

İbtidai siniflərdə ev tapşırıqlarının verilməsi minimuma enir, bir qayda olaraq, birinci sinifdə ev tapşırığı verilmir. Bunlara baxmayaraq, müəllim sinifdən xaric müstəqil işin bir anını belə diqqətsiz qoymamalı, vaxtaşırı şagirdin gücünə müvafiq tapşırıqlar verməlidir. Şagird bu sahədə çətinliyini ailə ilə birgə həll etməlidir. Müəllim dərsi elə təşkil etməlidir ki, şagird bütün ömrü boyu müstəqil təlimin çətinliklərinin öhdəsindən gəlməyi bacarsın.

Təlim prosesi tamamlanmış əlaqəli hissələr şəklində həyata keçirilir. Hər bir hissə öz elementləri ilə sistem halında nəzərdə tutulur. Təlim prosesinin əsas mərhələləri: təcrübənin aktualaşdırılması; bilik və bacarıqların qavranılması; onların başa düşülməsi və dərk olunması; mənimsəmə, praktikada tətbiq etmə və möhkəmləndirmə; müstəqil işlərə yönəlmə; nəticəliliyin diaqnostikası. Hər bir mərhələnin öz vəzifəsi vardır. Bütün mərhələlərdə motivasiya həyata keçirilir. Hər bir mərhələdə müəllim və şagirdlər özlərinə aid fəaliyyətlə məşğul olurlar: müəllim idraki prosesləri idarə edir, şagirdlər isə yüngül olmayan təlim əməyini yerinə yetirirlər.

İbtidai təhsilin məzmunu

Didaktikanın əsas məsələsi olan "Nəyi öyrədək" sualının cavabı təlimin məzmunu məsələsini önə gətirir. Bu sual altında ibtidai məktəbdə öyrənilən bilik və bacarıqların sistemi, təfəkkür və fəaliyyətinin yolları başa düşülür.

İbtidai təhsilin məzmunu şagirdlərin hərtərəfli inkişafı, onların təfəkkürünün, ifraki maraqlarının formalaşması, təhsili davam etdirməyə və gələcək əmək fəaliyyəti üçün əsas təşkil edir. İbtidai təhsilin məzmununun formalaşdırılmas səbəbləri içərisində aşağıdakıları ayırmaq olar: 1) təhsilin məqsədi; 2) sosial elmi nailiyyətlər; 3) ictimai tələbatlar; 4) şəxsi tələbatlar; 5) pedaqoji imkanlar.

İbtidai məktəbdə təhsilə tələblər dövlət strategiyası ilə müəyyən olunur. Məzmunun hazırlanması ümumi təhsilin dövlət standartlarına əsaslanır. "Standart" ingilis sözüdür: mənası norma, ölçü, meyar, etalon deməkdir. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də dövlət standartları tətbiq olunur.

İbtidai təhsilin məqsədi aşağıdakılardır:

- uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vərdişləri yaratmaq və möhkəmləndirmək;
- uşaqlara insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati biliklərin verilməsini təmin etmək;
- uşaqlarda yaradıcı və məntiqi təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını və inkişafını təmin etmək
- uşaqlara həssaslıq, estetik bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət və özünəxidmət bacarıqları aşılamaq

Sənəddə İbtidai təhsil üzrə ümumi təlim nəticələri, ibtidai təhsil pilləsində tədris olunan 10 fənnin - "Ana dili", "Azərbaycan dili", "Xarici dil", "Riyaziyyat", "İnformatika", "Həyat bilgisi", "Texnologiya", "Fiziki tərbiyə", "Musiqi", "Təsviri incəsənət" fənlərinin tədrisi əsaslandırılır, fənlər üzrə ümumi təlim nəticələri, onların məzmununa verilən tələblər, hər bir fənn üzrə bilik, bacarıqların həcmi və normaları verilir və "Ümumi təhsil pilləsi üzrə dövlət standartları və proqramları" haqqında Nazirlər Kabinetinin müvafiq olaraq 30.10.06-cı il tarixli 233 №-li və 03.06.10-cu il tarixli 103 №-li qərarları.

Baza təhsil proqramında 3 fənn bölümü özünə yer alır:

1) Humanitar fənlər: Azərbaycan tarixi, Xarici dil, Nitq mədəniyyəti. Seçmə fənlər.

2) İxtisas - peşə hazırlığı fənləri: Pedaqogika, Psixologiya, Təhsildə İKT, Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları, İbtidai təhsilin pedaqogikası, Ana dili, Ana dilinin tədrisi metodikası, Uşaq ədəbiyyatı, Azərbaycan coğrafiyası, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Loqopediya, Təsviri incəsənət və onun tədrisi metodikası, Mülki müdafiə və tibbi biliklərin əsasları, seçmə fənlər.

3) Təcrübələr və yekun attestasiya: Təcrübələr . Yekun dövlət attestasiyası.

Təhsilin ibtidai səviyyəsi uşaqların inkişafına və təlim fəaliyyətinin bütün komponentlərinə tam yiyələnməsinə istiqamətləndirir. Buna görə də

onun formalaşması zamanı nəzərə alınır: ardıcılıq və prespektivlilik; təlim, tərbiyə və inkişaf problemlərinin həlli üçün potensial imkanlar.

Təhsilin məzmunu məktəbin növündən, ərazi və digər xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, dəyişə bilər. Kütləvi məktəblər, liseylər, gimnaziyalar, müəllif məktəbləri, təhsil kompleksləri üçün müxtəlif dərslilər mövcuddur. Bu məsələdə uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınır.

Təlim prosesinin məzmunu şərh tərzinə görə müxtəlif strukturda ola bilər. Bu zaman ayrı-ayrı biliklər və onun elementləri bir -biri ilə müxtəlif şəkildə əlaqələnilir. Daha çox yayılmış strukturlar: xətti, konsentrik, spiralvari və qarışıq.

Xətti strukturda təlim materiallarının hissələri bir-biri ilə bağlı halqalarla fasiləsiz ardıcılıq yaradır. Konsentrik struktur əvvəllər öyrənilmiş biliklərə təkrar qaydılmasını nəzərdə tutur. Bu və ya digər məsələ bir neçə dəfə təkrar olunur, lakin onların məzmunu tədricən mürəkkəbləşir, genişlənilir, yeni məlumatlarla, əlaqələr və asılılıqlarla zənginləşir. Spiralvari strukturda biliklər elə şərh olunur ki, şagirdlər əsas problemi diqqət mərkəzindən qaçırmayaraq onunla bağlı bilik dairələrini tədricən genişləndirirlər.

Təhsil iki xarakterdə olmalıdır: 1) material (ensiklopedik); 2) formal (seçmə).

Didaktika təlimin praktik faydasını qəbul edir. Təlim uşağın fərdi tələbatını təmin etməlidir, ödəməlidir.

İbtidai təhsilin məzmununun elementləri

İbtidai təhsilin məzmunu bir neçə ayrı-ayrı elementlərdən ibarətdir. Əsas element bilikdir-şagirdin şüurundakı təsəvvürlər, faktlar, mülahizələr, anlayışlardır. Biliklər sadə və elmi ola bilər. Birincini uşaq həyat prosesində, ünsiyyətdə, xüsusi müşahidələrdə, düşüncələrdə qazanır; ikincisi məqsədyönlü təlim və özünütəlimdə formalaşır. Biliklər, adətən, nitqlə, onu sözlərlə ifadə etməklə bağlıdır.

Biliklər bacarıqlardan ayrılmazdır. Bacarıq -hərəkətdə, fəaliyyətdə olan biliklər və ya müəyyən əməliyyatların əldə olunmasının, fəaliyyətin həyata keçirilməsinin məcmusudur. Bacarıqlar əqli və praktik növlərə bölünür. Təlim prosesində şagird xeyli miqdarda bacarıqlara -ümumi elmi və xüsusi hesablama, danışiq, oyun, əmək, idman, estetik, əxlaqi və s. yiyələnir. Ümumi elmi bacarıqlara təlim fəaliyyəti, planlaşdırma, kitabla işləmək, ən başlıcası, əsas ayırmaq, təhlil etmək, müqayisə aparmaq, öyrənilənləri yadda saxlamaq, özünə nəzarəti həyata keçirmək və s. aiddir.

Məzmunun digər komponenti yaradıcı fəaliyyətdir. Bu, təfəkkür və təlim fəaliyyətinin ümumi yolları sistemidir, reallığa, emosional, iradi, əxlaqi, estetik münasibət təcrübəsidir. Onlara yiyələnməklə şagirdlər aşağıda göstərilənləri başa düşür və anlayırlar:

- əvvəllər mənimsənilmiş bilikləri və bacarıqları yeni şəraitə keçirmək;
- əvvəllər öyrənilmiş bilikləri ümumiləşdirmək;
- problemlə tapşırıqları başa düşmək, onların həlli yollarını tapmaq

İbtidai təhsilin məzmunu çoxkomponentlidir. O, ayrı-ayrı fənlər üzrə biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, habelə fənlərarası təlim bacarıqları və vərdişlər ayrılmaz vəhdətdə formalaşır. Əgər onları düzgün formalaşması uşağın gələcək təhsilində problemlər olacaqdır.

İbtidai təhsilin tədris planları

Təlim prosesinin məzmunu dövlət sənədləri tədris planları, fənn proqramları ilə müəyyən olunur, dərsliklərdə, elektron informasiya yığımlarında ifadə olunur. Tədris fənn proqramları, fənn kurikulumları və dərsliklər hər il Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanır və təsdiq edilir.

Tədris planı dövlət sənədi olmaqla müəyyənləşdirir:

- tədris ilinin, yarımillərin və təillərin müddətini;
- ibidai məktəbdə tədris olunan fənlərin tam siyahısı;
- tədris illəri üzrə fənlərin bölgüsünü;
- hər fənn üzrə və hər sinifdə fənnin öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarını;
- hər fənnin öyrənilməsinə ayrılan həftəlik dərs saatlarının miqdarını.

İbtidai təhsilin tədris proqramları (kurrikulumlar)

Tədris proqramında bir fənn üzrə şagirdlərə veriləcək, bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi, fənnin məzmununa daxil olan mövzuların, təcrübə və laborator məşğələlərin ardıcılığı müəyyən edilir; uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə və hazırlığına uyğun olaraq, tədris materialları siniflər üzrə bölünür. Proqramlar çox əhəmiyyətli pedaqoji və metodik sənəddir. Müəllimlər tədris etdiyi fənn üzrə perspektiv və cari planlarını proqramın tələbləri əsasında tərtib edirlər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 aprel 1999-cu il tarixli 72 №-li qərarı ilə müstəqil respublikanın ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni məzmunlu ilk tədris proqramı - "Bazis tədris proqramı" təsdiq olunmuşdur. Bazis tədris proqramı aşağıdakı strukturda müəyyən edilmişdir. :

- fənnin öyrənilməsi məqsədini, şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilən tələbləri, təlimin məsləhət bilinən forma və metodlarını ifadə edən izahat vərəqəsi;
- öyrənilən materialın tematik məzmunu;
- ayrı-ayrı məsələlərin öyrənilməsinə müəllimin sərf edəcəyi vaxtın təxmini miqdarı;
- məzmunun əsas elementlərinin siyahısı;
- fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi üzrə göstərişlər;
- tədris avadanlığı və əyani vasitələrin siyahısı;
- tövsiyə olunan ədəbiyyatın siyahısı.

Fənn kurikulumları məzmunca ənənəvi tədris planlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Fənn kurikulumları fənn üzrə təlimin məzmunu, onun təliminin təşkili və təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirən konseptual sənəddir.

Fənn kurikulumunun strukturuna daxildir:

I.Giriş:

- fənnin məqsəd və vəzifələri, onun əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- fənnin xarakterik xüsusiyyətləri

II. Fənnin məzmunu:

- fənn üzrə məzmun xətləri; məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri;
- hər bir sinif üzrə ümumi təlim nəticələri (məzmun standartları);
- fəndaxili və fənlərarası integrasiya;
- şagird nailiyyətlərinə verilən minimum tələblər;

III. Təlimin strategiyaları:

- fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər;
- fənn üzrə tətbiq olunan forma və üsullar;
- müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması;

IV. Qiymətləndirmə;

- kurikulum üzrə qiymətləndirmə vasitələri;
- qiymətləndirmə standartları

Ümumiyyətlə, Kurikulum mürəkkəb məzmundur. Kurikulumun mahiyyəti, strukturu, məqsədi, funksiyaları, prinsipləri barədə xüsusi fəsildə ətraflı bəhs olunacaqdır.

İbtidai sinif dərsləkləri və dərş vəsaitləri

Təhsilin məzmunu tədris ədəbiyyatında geniş açıqlanır. Bunlara aiddir: məktəb dərsləkləri, dərş vəsaitləri, sorğu məlumatlar, əlavə oxu üçün kitablar, atlaslar, xəritələr, çalışma və tapşırıq topluları, iş dəftərləri və s. Təlimin nəticəliliyi tədris ədəbiyyatından asılıdır. "Ümumi təhsil sistemində dərslək siyasəti" adlı sənəddə göstərilir ki, "Ümumtəhsil məktəbi dərsləkləri, əsasən, müvafiq iş dəftəri, müəllim üçün metodik vəsaitlə bilikdə qəbul olunur".

İbtidai siniflər üçün yeni dərsləklərə aşağıdakı tələblər verilir:

1) düzgünlük; 2) əyanilik; 3) müasirlik; 4) tamliq; 5) ardıcillıq; 6) yaş səviyyələrinə uyğunluq; 7) oxunaqlılıq; 8) təlim müddətinə uyğunluq; 9) inklüzivli; 10) fəal təlim üçün şəraitin yaradılması; 11) gigiyenik tələblərə uyğunluq; 12) standartların reallaşdırılması imkanları.

Hal-hazırda tədris planına müvafiq olaraq ibtidai siniflərdə aşağıdakı dərsləklər tətbiq olunur:

1) Azərbaycan dili; 2) riyaziyyat; 3) həyat bilgisi; 4) informatika; 5) xarici dil; 6) musiqi; 7) təsviri incəsənət; 8) texnologiya; 9) fiziki tərbiyə; 10) qeyri-Azərbaycan məktəblərində (bölməsində) Azərbaycan dili.

Dərsləklər dərş vəsaitlərdən fərqlənir. Dərsləklər dövlət proqramı əsasında tərtib olunur, dərş vəsaiti isə ondan yan keçə bilər. Onların hər ikisinə də eyni tələblər verir.

Ənənəvi vəsaitlərlə yanaşı, ibtidai siniflərdə videodisklər, videokasetlər də geniş tətbiq olunur. EHM-lər tapşırıqların, çalışmaların icrası, biliklərin yoxlanması və korreksiya üçün geniş imkanlar yaradır.

Yaxın zamanlarda ibtidai məktəblərə elektron dərsləklər gələcək. Onlar hazırda tərtib olunur. Şagirdlər sərbəst işləməyə və düşünməyə, internetdə lazımi informasiyaları axtarmağa başlayacaqlar. Gələcək müəllimlər də bu dəyişiklərə indidən hazırlaşmalıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÜMUMİ TƏHSİLİN KONSEPSİYASI (MİLLİ KURUKULUM). İBTİDAİ TƏHSİLİN KURİKULUMU

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Kurikulum haqqında ümumi məlumat.
2. Milli Kurikulumun strukturu, vəzifəsi və prinsipləri.
3. İbtidai təhsilin kurikulumu.
4. Fənn kurikulumlarının mahiyyəti və strukturu.
5. İbtidai siniflər üzrə fənn kurikulumları.

Kurikulum anlayışı

Ölkəmizdə Kurikulum tətbiqini zəruri edən bir sıra səbəblər var:

- cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin meydana gəlməsi;
- planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçilməsi;
- dünya təhsil sisteminə inteqrasiya;
- informasiya əsrinin tələbləri;
- təlim və tərbiyənin məzmununa yeni yanaşmalar;
- mövcud fənn proqramlarının müasir tələblərə cavab verə bilməməsi.

İslahat Proqramının tələblərinə uyğun olaraq, respublikanın ümumtəhsil sistemində təlim-tərbiyənin yeni məzmununa keçilmiş, yeni təhsil proqramları tətbiq olunmağa başlamışdır.

Kurikulum fənlər üzrə kurikulum siyasəti, tədris və təlim siyasəti, qiymətləndirmə siyasəti, təhsil almaqda hamı üçün bərabər imkanların yaradılması siyasəti, təhsildə informasiya - kommunikasiya texnologiyalarından istifadə siyasətini ehtiva edir.

"Kurikulum" latın sözü olub, lüğəvi mənası "kurs", "elm" deməkdir, "yol", "istiqlal" mənasında işlədilir. Kurikulum yeni təhsil proqramıdır, həyat tərz, yanaşma, təhsil ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən bir sənəddir. Buraya tədris planı, tədris proqramı (kurikulum), qiymətləndirmə, müəllimin fəaliyyəti, şagirdin fəaliyyəti, müxtəlif fənlər üzrə islahatlar, yeniliklər daxildir. Kurikulum nəyin, necə, hansı formada, hansı ardıcılıqla tədris olunması və hansı nəticələrə nail olmağın qarşıya qoyulması və s. kimi məsələləri özündə birləşdirən təhsil-təlim formasıdır.

Kurikulum təhsilin məzmunu, onun təliminin təşkili və təlim nəticələrinin, qiymətləndirilməsini özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Konseptual sənəd kimi, onun məzmununda standartlar, zəruri minimum, təhsil alanların hazırlığına qoyulan tələblər, texnologiya, qiymətləndirmə və s. məsələlər əhatə edilir.

Təhsil kurikulumu 2 yerə ayrılır: Fənyönümlü və şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar.

Fənyönümlü kurikulumlar məzmun etibarilə elm sahəsini, onun mükəmməl anlayışlar sistemini əhatə etməklə, bilavasitə bu anlayışların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir. Belə kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır. Bütün praktik bacarıqların yerinə yetirilməsində məqsəd biliklərin

möhkəmliyini, davamlılığını artırmağa xidmət göstərməkdən ibarət olur. Praktik əhəmiyyət daşıyan bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlər arxa plana keçir, fənnin elmi potensialı artır və məlumatlılıq səviyyəsi çoxalır.

Nəticəyönümlü kurikulumlar bilavasitə həyati bacarıq və vərdislərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Bu kurikuluma görə, insanın gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlərin, əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərin formalaşması ön plana çəkilir. Tələb olunan bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradan minimum biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Bu biliklər minimum təlim məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar integrativ məzmunu ilə seçilir. Orada insanın şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olma tələblər əsas götürülür. Burada tələb olunan bacarıq və vərdişləri formalaşdırarkən şagird fəallıq göstərir və şəxsi fəaliyyətini nümayiş etdirir. Müəllim isə bu prosesdə bir bələdçi rolunu oynayır.

Şəxsiyyətyönümlülük - təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə, onlarda milli və bəşəri keyfiyyətlərin formalaşdırılmasıdır.

Şagirdyönümlülük - təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsil alanların mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir.

Milli Kurikulumun strukturu, vəzifələri və prinsipləri

Milli kurikulumun prinsipləri:

- milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması;
- ümumi inkişafı, meyli və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması;
- tələbyönümlülük;
- nəticəyönümlülük;
- şagirdyönümlülük;
- integrativlik.

Milli Kurikulumda şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üç səviyyədə nəzərdə tutulur: 1) məktəbdaxili; 2) milli; 3) beynəlxalq.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə 3 komponentdən ibarətdir:

- şagird irəliləyişlərinin monitorinqi - məktəb səviyyəsində müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu mərhələdə şagirdlərin nailiyyətləri diaqnostik (ilkin), formativ (müntəzəm, davamlı), mikrosummativ (bəhs və bölmələr üzrə və makrosummativ (yarımilliklər üzrə) formalarda yazılı və şifahi qiymətləndirilir.
- Kurikulum üzrə qiymətləndirmə - şagirdin təlim nəticələrinin müvafiq məzmun standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə aparılır.
- Təhsil pilləri üzrə (əsas və orta) üzrə yekun qiymətləndirmə -mərkəzləşmiş qaydada aparılan buraxılış imtahanları formasında həyata keçirilir və müvafiq təhsil sənədi verilməsi ilə başa çatır.

Milli qiymətləndirmə, 4-5 ildən bir təhsil pilləsinin təşkili, planlaşdırılması və aparıldığı şərait haqqında toplanmış məlumatlar vasitəsi ilə kurikulumların

keyfiyyətini və ümumi təhsil sistemində baş verən dəyişiklikləri dəyərləndirmək məqsədilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə hər üç ildən bir seçmə yolla şagirdlərin təlim göstəriciləri əsasında təhsilin vəziyyəti haqqında təsəvvür əldə etmək, problemləri aşkara çıxarmaq, onların həlli yollarını müəyyənləşdirmək və mövcud vəziyyəti digər ölkələrlə müqayisə etmək məqsədilə aparılır.

Kurikulumda ibtidai təhsilin məqsədi aşağıdakı kimi verilmişdir:

1. Uşaqlarda oxu, yazı vərdişləri yaratmaq və möhkəmləndirmək;
2. Uşaqlara insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati biliklərin verilməsini təmin etmək;
3. Uşaqlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını və inkişafını təmin etmək;
4. Uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fizikimədəniyyət və özünəxidmət bacarıqları aşılanır.

Milli kurikulumda ibtidai təhsil üzrə ümumi təlim nəticələri belə ifadə olunmuşdur:

1. Azərbaycan xalqının dili, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, milli adət-ənənələri, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti haqqında qazandığı ilkin bilikləri sadə formada təqdim etməyi;

2. Yaşına uyğun bədii, elmi-kütləvi və məlumat xarakterli mətnləri oxumağı, mətndəki əsas məzmunu ayırmağı və ona öz fikrini bildirməyi, lüğətlərdən, məlumat xarakterli kitablardan istifadə etməyi;

3. Öz vəzifələrini yerinə yetirməyi, özünün və digərlərinin hüquqlarına hörmət etməyi;

4. Tapşırılan işi, habelə yaradıcılıq tələb edən işləri müstəqil yerinə yetirməyi, sadə əmək vərdişlərini tətbiq etməyi;

5. Ünsiyyət qurmağı, əməkdaşlıq etməyi, fikirlərini aydın ifadə etməyi;

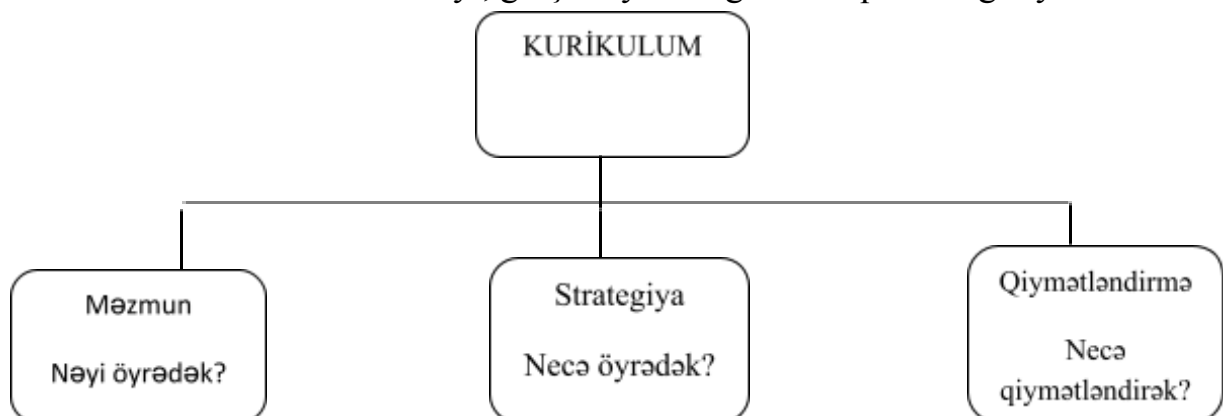
6. Müstəqil və məntiqi düşünməyi, münasibət bildirməyi;

7. Kompüter texnikasından istifadə etməyi;

8. Müşahidə etdiyi obyekt və hadisələri təsvir etməyi, onları səciyyəvi əlamətlərinə görə fərqləndirməyi;

9. Mədəni davranış, şəxsi gigiyena və müvafiq təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməyi;

10. İnsanlara, təbiətə, əməyə, şəxsi və dövlət əmlakına ədalətli, qayğıkeş və tolerant münasibət bəsləməyi, gerçəkliyi olduğu kimi qavramağı öyrənməlidir.

Fənn kurikulumları

İbtidai təhsilin fənn kurikulumları

Fənn kurikulumu hər bir fənnin məzmunu, onun təliminin təşkili və təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Onun strukturuna daxildir:

I. Giriş:

- 1) fənnin məqsədi və vəzifələri, onun əhəmiyyətinin əsaslandırılması
- 2) fənnin xarakterik xüsusiyyətləri

II. Fənnin məzmunu:

- 1) təhsil səviyyələri üzrə ümumi təlimin nəticələri;
- 2) fənn üzrə məzmun xəttləri, onların əsaslandırılması; 3) məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri; 4) məzmun standartları.

III. Təlimin strategiyaları:

- 1) fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər; 2) fənn üzrə təlimin təşkilinin forma və metodları; 3) müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması.

IV. Qiymətləndirmə nümunələrinin hazırlanması:

- 1) Kurikulum üzrə qiymətləndirmə vasitələri; 2) təhsil səviyyələri üzrə yekun qiymətləndirmə vasitələri.

Fənn kurikulumu şagirdlərin nəzəri məlumatlarla yüklənmələrinə deyil, təhsilin müasir inkişaf tendensiyaalarını nəzərə almaqla biliklərin tətbiqinə, həyati bacarıqların aşılmasına istiqamətləndirilmişdir.

Fənn kurikulumunun məqsədi şagirdlərdə vətənpərvərlik hissləri, təfəkkürü inkişaf etdirmək, onları geniş və hərtərəfli savada malik, hərtərəfli inkişaf etmiş normal vətəndaş kimi, şəxsiyyət kimi yetişdirməkdir.

Hər bir fənnin məzmunu fənn kurikulumunda təsbit olunmuş məzmun standartları ilə müəyyən olunur. Hər bir fənn kurikulumunda məzmun standartları və onların mənimsənilməsi üçün istifadə olunan strategiyalarla yanaşı, nail olunmuş təlim nəticələrinin, əldə edilmiş bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi üçün müvafiq qiymətləndirmə standartlarının nümunələri də əhatə olunur. Fənn üzrə təlimin məzmunu nəticəyönümlü standartları əsasında hazırlanmışdır.

Ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədində müəyyən edilmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində məhz ana dilinin tədrisi vasitəsilə:

İbtidai təhsil pilləsində - əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur.

Bütün bunları nəzərə almaqla və ana dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq təhsilin bütün pilləri üzrə aşağıdakı məzmun xətləri təyin edilmişdir.

- Dinləyib-anlama və danışma
- Oxu
- Yazı
- Dil qaydaları

1) Dinləyib-anlama və danışma – bu məzmun xətti danışanı dinləyə bilmək, onun fikrinə münasibət bildirmək, müxtəlif informasiya mənbələrindən alınan məlumatlardan bəhrələnmək, əsas ideyanı 2-ci dərəcəli məsələlərdən seçmək, fikrini inandırıcı şəkildə təqdim etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

2) Oxu –şagirdlərin dil duyumunun inkişafını, fikrin ifadə olunmasında sözün məna xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, lazimi vərdişlərin məqsədyönlü şəkildə təkmilləşdirilməsini, dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şagirdlərin maraq və məhəbbətinin formalaşmasını təmin edir.

3) Yazı- Yazı şagirdlərin duyğu və düşüncələrinin dil normalarına uyğun qaydada nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli rəbitəli mətn formasında ifadəsini təmin edir.

4) Dil qaydaları – Bu məzmun xətti dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı ən zəruri biliklərin yığcam, sadə, aydın qayda və şərhlər formasında şagirdlərə çatdırılmasını, orfoqrafiya qaydalarına riayət edilməsini, düzgün işarələrindən yerli-yerində istifadə olunmasını təmin edir.

Məzmun standartları – təhsil alanların bilik və bacarıq səviyyəsinə qoyulmuş dövlət tələbidir. Əsas standartlar üzrə müəyyən olunan təlim nəticələrini məzmun xətləri üzrə ümumi şəkildə ifadə edir. Standartlara aid nümunə:

1.-Məzmun xətti.

1.1.-Məzmun xəttinin 1-ci əsas standartı.

1.1.1.-1-ci əsas standartın alt standartı.

a) Alt standartlar –sinifdən-sinfə keçdikcə dəyişir.

b) Alt standartlarda –mürəkkəb fikirlər daha sadə fikirlərə bölünür.

c) Alt standartlar –təlim məqsədlərinin müəyyən olunması üçün zəruri olan komponentləri əks etdirir.

Məsələn: Ana dili fənni üzrə (“dinləyib anlama və danışma”)

1.2.- Şagird şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir.

1.2.1. –Müşahidə etdiyi əşya, hadisələr haqqında və şəkillər üzrə danışır. (alt standart)

1.2.2. – Dialoqlarda sadə nitq etiketlərindən istifadə edir (alt standart).

1.2.3. Nitqdə sadə bədii ifadələrdən istifadə edir (alt standart)

1.2.4. – Nitqində müvafiq jest və mimikalardan istifadə edir (alt standart).

Fənn kurikulumlarının səciyyəvi cəhətlərinin müqayisəli təsviri

	Ənənəvi təhsil proqramı	Müasir kurikulum
1.	Bilikyönlüdür.	Şəxsiyyətyönlüdür.
2.	Müəllimyönlüdür.	Şagirdyönlüdür.
3.	Fənyönlüdür.	Nəticəyönlüdür.
4.	Təklifyönlüdür.	Tələbyönlüdür.
5.	Fəndaxili və fənlərarası əlaqə məqsədyönlü və sistemli xarakter daşıyır.	İntegrativlik əsas prinsip kimi qəbul olunub.

6.	Bəzi fənlər üzrə qiymət normaları müəyyən edilib.	Qiymətləndirmə standartları və müxanizmləri müəyyən edilib.

MÖVZU – VIII

İBTIDAI TƏHSILDƏ TƏLİMİN MOTIVASIYASI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Təlimin motivasiyası anlayışı.
2. Kiçik məktəblilərin maraqları.
3. İbtidai siniflərdə motivlərin formalaşdırılması.
4. İbtidai siniflərdə təlimin stimullaşdırılması.
5. İbtidai siniflərdə stimullaşdırma qaydaları.

Təlimin hərəkətverici qüvvəsi

Motivasiya (latın sözü olub “hərəkət” deməkdir) şagirdləri fəal idraki fəaliyyətə təhrik edən proseslərin, metod və vasitələrin ümumi ifadəsidir. Daha dəqiq söylənsə, motivasiya hər hansı bir fəaliyyətin müxanizmini işə salan sövqedici qüvvədir. Müəllim və şagirdlər motivləri birgə idarə edirlər. Motivlər rolunda tələbatlar və maraqlar, çalışmaları, emosiyalar, göstərişlər və ideyalar qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər. Motivlər müxtəlif meyarlar üzrə təsnif olunur:

- geniş sosial motivlər (borc, vəzifə, məsuliyyət, ləyaqət);
- dar sosial motivlər (gələcəkdə müəyyən vəzifə tutmaq, ətrafındakılar tərəfindən tanınmaq, əməyinə görə mükafatlandırılmaq və s.)
- sosial əməkdaşlıq motivləri (sinifdə öz rolu və mövqeyini təsdiq etmək, qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri);
- geniş idraki motivlər;
- təlim-idraki motivlər;
- sosial-əməkdaşlıq motivləri;
- özünütəhsil motivləri;

Təlimin motivləri daxili və xarici motivlərə ayrılır. Birinci (daxili) motivlər müəllimlərdən, valideynlərdən, sinifdən və cəmiyyətdən meydana gəlir və tələblər, göstərişlər, işarələr, təhrik etmə, məcburetmə formasında özünü göstərir. Kiçik məktəblilərin təlimi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif motivləri müəyyən edir və istiqamətləndirir:

- borc hissi;
- müəllimin tərifini qazanmaq arzusu; cəzalandırılmaq qorxusu;
- yaşlıların tələblərini icra etmək vərdişi;
- idraki maraqlar;
- şöhrətpərəstlik;
- sinifdə özünü təsdiq etmək cəhdi;
- valideynləri sevindirmək arzusu;
- “əla” qiymət almaq arzusu;
- mükafat almaq arzusu və s.

Onlar birgə hərəkət edir, lakin onların arasında biri aparıcıdır, qalanları keçicidir. Müəllim bunlardan birinə -əsas olana istinad edərək hərəkət etməlidir.

Şagirdlərin təlimə münasibəti, adətən, fəallıqla xarakterizə edilir. Fəallıq şagirdin fəaliyyət dərəcəsini müəyyənləşdirir. Fəallığın strukturuna aşağıdakı komponentlər daxil edilir:

- təlim tapşırıqlarını yerinə yetirməyə hazırlıq;
- müstəqil fəaliyyətə cəhd göstərmək;
- tapşırıqların icrasında şüurluluq;
- təlimin sistematikliyi;
- öz şəxsi səviyyəsini yüksəltmək həvəsi.

Məktəblilərin idraki fəallığı və müstəqilliyi qarşılıqlı əlaqədədir. Məktəblilərin fəallığının idarə olunması ənənəvi olaraq fəallaşdırma adlanır. Fəallaşdırmaq, təlim –tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Pedaqoji təcrübədə fəallaşdırmanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onların içərisində əsas təlimin forma, metod və vasitələrinin düzgün seçilməsidir.

Dərsdə fəallaşdırıcı effekt şəraitdən asılıdır. Bu zaman şagirdlərə imkan verilir:

- öz fikrini müdafiə etmək;
- diskussiya və müzakirələrdə iştirak etmək;
- yoldaşları və müəllimə sual vermək;
- yoldaşlarının cavablarına rəy söyləmək;
- yoldaşlarının cavabları və yazı işlərini qiymətləndirmək;
- təlimdə geri qalanlarla məşğul olmaq, onlara kömək etmək;
- zəif şagirdlərə aydın olmayan yerləri izah etmək;
- öz gücünə müvafiq tapşırıqları müstəqil seçmək;
- idraki tapşırıqların bir neçə variantı içərisindən lazım olanını seçmək;
- şəxsi idraki və praktik fəaliyyətin özünüyoxlaması və təhlili şəraitini yaratmaq;

Kiçik məktəblilərin maraqları

Təlimin gücü təsir göstərən daimi motivlərindən biri şagirdin maraqlarıdır. O, idraki tələbatların təzahür forması kimi müəyyən olunur. Təlimdə çoxlu maraqlar özünü göstərir. Təlim maraqlarının ümumi qanunauyğunluqları müəyyən edilmişdir. Birincisi, şagirdlərin maraqlarının onların bilik səviyyəsi və keyfiyyətindən asılılığı. İkincisi, şagirdlərin maraqlarının onların müəllimə münasibətindən asılılığı.

İbtidai siniflərdə motivasiyanın bir neçə növü tətbiq olunur:

1) Sözlü motivasiya: Məsələn: “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” atalar sözüne aid Salatın Əskərova, Gültəkin Əskərova və s. Azərbaycanın igid, qorxmaz, qəhrəman qızlarının ermənilərə qarşı mübarizələrini yada salaq.

2) Videofilmlərdə yaradılan motivasiya: Xocalı faciəsi, 20 Yanvar kimi hadisələrə aid filmlərdən müəyyən epizodlar göstərib, müzakirə aparmaq.

3) Şəkilli motivasiya: Məsələn: Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayevin şəkli təqdim olunub sual verilir: Bu kimin şəklidir? Şəkildə nə təsvir olunub? Ç. Mustafayev haqqında nə bilirsiniz? və s.

4) Səsli-musiqili motivasiya: Məsələn: Soltan Hacıbəyovun “Karvan” süitəsi səsləndirilir. Şagirdlər dinləyə-dinləyə müvafiq lövhələri təsəvvürlərində canlandırırlar (səhra, dəvə, karvan, dəvələrin boynunda zıncırovlar və s.).

5) Əşyalı motivasiya: Sinfə qərənfil gülü gətirilib ondan ən çox harada istifadə edildiği barədə diskussiya aparılır.

Deməli, təlimin ən mühüm, ən nüfuzlu motivi idraki maraqlarıdır. Bu, şagirdin duyduğu fəaliyyətin, hərəkətin real səbəbidir. Maraqlar tələbatların, ehtiyacların təsiri altında və onlarla əlaqəli şəkildə meydana çıxır.

İbtidai siniflərdə motivlərin formalaşdırılması

Sən nə üçün oxuyursan? Məktəbə nə üçün gedirsən? Müəllimlər bu suala cavab verməyi sevirlər. Uşaqlar özləri də bu sualları özlərinə verirlər. Bu suallara bir çox cavablar verilir: “Atam-anam məcbur edir deyə oxuyuram”, “Ona görə oxuyuram ki, 5 alım”, “Bütün uşaqlar məktəbə gedirlər”, “Mən Azərbaycan dilini çox sevirəm”, “Yaxşı qiymət alanda valideynlərim məni tərifləyirlər” və s.

2-3 ildə uşaqların motivləri ciddi şəkildə dəyişir. 3-4 siniflərdə onların təhsilə, təlimə və fənlərə idraki marağı yaranır. Onların qiymətə marağı artır.

Təcrübə göstərir ki, kiçik məktəblilərdə müsbət öyrənmə motivlərinin formalaşmasında əlverişli və əlverişsiz şərtlər mövcuddur. Xoş-əhvali ruhiyyəyə daxildir: 1) 6 yaşlı uşaqların əksəriyyətinin məktəbə müsbət münasibəti; 2) müəllimə tam inmə; 3) yeni təəssürlərə ciddi tələbat; 4) hər şeyi bilmək marağı. Xoş olmayan şəraitə daxildir: 1) davamsız diqqət; 2) davamsız maraq; 3) iradənin formalaşmaması və s.

Təlim-tərbiyə prosesində yüksək nəticələr əldə etmək üçün pedaqoq məktəblilərin mövcud motivlərini, xüsusilə onların maraq və tələbatlarını daim öyrənməlidir. Bu ən mühüm və çətin vəzifələrdən ibarətdir.

Müasir dövrdə motivasiya təlimin əsas komponentidir: təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Motivasiya fəal/interaktiv təlimin birinci mərhələsidir. O, şagirdlərdə mövzuya maraq oyadır, onları mövzu ətrafında fikirləşməyə təhrik edir.

İbtidai siniflərdə motivasiyanın formalaşması yollarını 3 qrupa bölmək olar:

- 1) Rəmzi (simvolik) materialın şərh.
- 2) Sual verməyə həvəsləndirmə.
- 3) Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi.

Motivləşmənin öyrənilməsi üçün tədqiqatın ümumi metodlarından (müşahidə, anketləşdirmək, sorğu, qiymətləndirmə, söhbət) istifadə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, son onillikdə kiçik məktəblilərin öyrənmə motivlərində dəyişikliklər baş verir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin işləmək qabiliyyəti motivlərin inkişafına müsbət təsir edir. Yorğunluğun aradan qaldırılması üçün bədən tərbiyəsi fasiləsi və ya materialın şərh formasını dəyişmək yüksək səmərə verir.

Motivasiyanın formalaşmasına sinifdəki optimal gərginlik şəraiti də müəyyən təsir göstərir. Təlim prosesində münasibət formaları dəyişir ki, bu da dərsin təşkili növü, forma və üsullarının tətbiqi ilə bağlıdır. Təcrübədə bu formalar özünü doğruldur:

- bütün siniflə iş – müəllimlə söhbət, müzakirə, təlimat;

- kiçik qruplarda iş -3-7 nəfər şagird tapşırıq üzərində işləyir, sonra bütün siniflə müzakirə olunur;
- cütlərlə iş – iki şagird tapşırığın icra tərzini müzakirə edir, həlli yollarını axtarıb tapır, sonra mikroqruplarla və bütün siniflə müzakirə olunur;
- fərdi iş – hər şagird tapşırığı fərdi həll edir, nəticəsi başqalarının həlli ilə müqayisə olunur.

İbtidai siniflərdə təlimin stimullaşdırılması və stimullaşdırma qaydaları

Stimullaşdırma – şagirdi nəyə doğru işə yönəltmək, onu nəyə işə təhrik etmək, məcbur etmək deməkdir. O, elə qurulur ki, daimi xatırlatma, daxili və ya xarici qüvvənin təsiri, məcburiyyət olmadan onu yerindən tərpətmək mümkün deyil.

Təlim məktəbli üçün ağır əməkdir. Şagird ağılla hər şeyi başa düşür, lakin onun zəkası emosional həyəcanlara doğru gedir. Uşaqlarda ünsiyyət instinkti güclü inkişaf edir: onlar bir-biri ilə tanış olur – oyunlar, nağıllar, hekayələr, əyləncələr bir instinktdə xidmət edir. Müəllimlər şagird davranışının əsl motivləri ilə daim maraqlanmalı, ona səthi və əhəmiyyətsiz bir şey kimi yanaşmamalıdır.

Müəllimlərin tətbiq etdiyi stimullar şagirdləri müəyyən hərəkətləri icra etməyə sövq edir, lakin burada açıq təzyiq və kobud məcburiyyətdən söhbət gedə bilməz. Şagirdlərə onları maraqlandıran şeylər haqqında danışmaq lazımdır. Onların rəylərinə, qiymətlərinə nəzakətlə yanaşmaq lazımdır. Vaxtın çox hissəsini onlara ayırmaq olar. Çıxışların, sualların çoxluğundan qorxmaq lazım deyil. Onların öz cavablarını eşitmək lazımdır. Müəllim şagirdin hörmət, nüfuz qazanmaq istəyini rəğbətləndirməlidir. Bir çox uşaqlar bilik xatirinə deyil, nüfuz qazanmaq xatirinə oxuyurlar.

Şagirdlərin şərəf və ləyaqətini tanımaq, qəbul etdirmək, yaxşı işlər görməyə ruhlandırmaq, mənlilik şüurunu inkişaf etdirmək, nailiyyətlərini qiymətləndirmək lazımdır. Uşaqları yaxşı işlərinə görə tərifləməkdən çəkinmək, xəsislik etmək lazım deyil. Həmişə pisləməkdən, danlamaqdansa tərif üstündür. Uğura çatmaq, can atmaq, nail olmaq tələbi mühüm əsas motivdir, bütün digər arzuları kölgədə qoyur.

Müəllim təlimi cəlbədicə etməlidir. Çətin, az cəlbədicə təlim fəaliyyətini də şagirdlər üçün maraqlı etmək olar. Hətta uşaqların səhvlərindən də faydalanmaq olar: “gözəl səhvdir”, “həqiqətə aparan səhvdir”, “Sağ ol!”

Əlbəttə, təlim-tərbiyə prosesində təlimin stimullaşdırılması üçün müəllim digər müxtəlif yollardan və vasitələrdən istifadə edə bilər: şagirdə şans vermək, onları tərifləmək, tənqid etmək və s.

Müəllim tənqidi müqayisəli qarşılaşdırma tərzində apararsa, daha effektiv olar:

- ümidverici tənqid
- inamverici tənqid
- tərifə bənzər tənqid
- təəssüfedicə tənqid
- yumşaldıcı tənqid

Tərif açıq-aşkar söylənməli, ötəri olmamalıdır. Müəllim təəssürat yaratmalıdır ki, yol verilən səhvlər asan düzəldir, burada elə bir çətin iş yoxdur. Qoy şagirdlər öz güclərinə inansınlar.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində çoxlu yeni stimullar meydana gəlir. Onların içərisində borc və vəzifə stimulları xüsusilə mühümdür. Bu stimulları tədricən canlandırmaq lazımdır. Uşaqlardan tələb olunurki valideynlərin və dövlətin qayğısına yaxşı təhsillə cavab versinlər.

MÖVZU-IX

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİ VƏ QAYDALARI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Təlimin prinsipləri və qaydaları anlayışı
2. Təlim prinsiplərinin təsnifatı
3. İbtidai təhsildə təlim prinsiplərinin tətbiqi:
  - elmlilik prinsipi;
  - şüurluluq və fəallıq prinsipi;
  - sistematiklik və ardıcılıq prinsipi;
  - əyanilik prinsipi;
  - müvafiqlik prinsipi;
  - möhkəmlik prinsipi;
  - emosionallıq prinsipi;
  - nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi prinsipi.
4. İbtidai siniflərdə təlim prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi.

Təlim prinsipləri və qaydaları anlayışı

Təlim nəzəriyyəsinin əsas komponentləri elmin kəşf etdiyi qanunlar və qanuna uyğunluqlardır. Bunlarda hadisələr, proseslər və onların nəticələri arasında ümumi, obyektiv, sabit təkrar olunan əlaqə və asılılıqlar öz əksini tapır. Didaktika təlimin çoxlu qanun və qanuna uyğunluqlarını müəyyən etmişdir.

Didaktik prinsiplər təlim prosesinin ümumi məqsədləri və qanuna uyğunluqlarına müvafiq olaraq onun məzmununu, təşkilati forma və metodlarını müəyyən edən ümumi qaydalardır.

Müasir təlim sisteminin bünövrəsi Y.A.Komenski tərəfindən qoyulmuşdur. O, təbiətə müvafiqlik prinsipini didaktikanın əsas prinsipi hesab etmiş, digər prinsiplər isə onun əsasında formalaşmışdır. A.Disterveq bu sistemi tamamlamış, onu 3 tələb şəklində nəzərdən keçirmişdir: a) təlimin məzmununa tələblər; b) təlimverənlərə tələblər; c) təlimalanlara tələblər. Uşinski yaxşı təlimin zəruri şərtlərini belə təyin etmişdir: “Müasirlik, təcridlik, üzvilik, daimilik, mənimsəmənin möhkəmliyi, aydınlığı, şagirdlərin özfəaliyyəti, həddən artıq yüklənmə və həddindən artıq yüngülləşmənin olmaması, düzgünlük”.

Didaktikada prinsiplər kateqoriyasından başqa, təlim qaydaları anlayışı da vardır. Qaydalar prinsiplərdən irəli gəlir, onları konkretləşdirir, onlara tabe olur, müəllim və şagirdlərin prinsipləri həyata keçirməyə yönəlmiş fəaliyyətində ayrı-ayrı üsulların xarakterini müəyyən edir. Məsələn, təlimin şüurlu və fəal keçməsi üçün müəllimə üsulundan bir nəticə kimi çıxarılmalı olan belə bir qayda vardır: əvvəlcə bütün sinfə sual vermək, sonra ayrı-ayrı şagirdlərdən soruşmaq lazımdır.

Təlim tam bir sistem kimi özündə qarşılıqlı əlaqəsi olan bir sıra elementləri ifadə edir: məqsəd, təlim informasiyası, müəllim və şagirdlərin pedaqoji kommunikasiya vasitələri, onların fəaliyyət formaları, şagirdlərin təliminə, fəaliyyət və rəftarına pedaqoji rəhbərliyin həyata keçirilməsi yolları və s.

Təlim prosesini bir tam sistem kimi sxematik olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

- təlimin prinsipləri;
- təlimin formaları;
- təlimin anlayışları;
- dərsin strukturu (quruluşu);
- təlim vasitələri;
- biliklərə nəzarət metodları.

Didaktika əsasən təlimin aşağıdakı prinsiplərinə istinad edir: elmilik, nəzəriyyənin praktika ilə əlaqəsi, əyanilik, sistematiklik və ardıcılıq, şüurluluq və fəallıq, müvafiqlik, mücərrəd və konkretin vəhdəti, biliklərin möhkəmliyi, emosionallıq, təlimin etibarlılığı, pedaqoji optimizm, varislik, propedavtiklik, fərdi yanaşma, təlim prosesinin səmərəliliyi, kompleks yanaşma, tolerantlıq (davamlılıq) və s. prinsiplər.

Təlimin prinsiplərində tarixi və pedaqoji təcrübə, ictimai fikir ifadə olunur. Təlimin prinsipləri kifayət qədər aydın və dəqiq müəyyən edilməmişdir. İbtidai siniflər üçün daha çox xarakterik olan prinsipləri nəzərdən keçirək:

- elmilik;
- şüurluluq və fəallıq;

sistematiklik və ardıcılıq;
əyanilik;
müvafiqlik;
emosionallıq;
möhkəmlilik;
nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi.

Pedaqoji proses qanunlar, qanunauyğunluqlar, prinsiplər şəbəkəsi altında həyata keçirilir. Prinsiplər təlim prosesinin ümumi məqsədi və qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq, onun məzmununu, təşkilati forma və metodlarını müəyyən edən əsl qaydalardır. Onların tələbləri qaydalar vasitəsilə həyata keçirilir. Qaydalar müəyyən şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün pedaqoji fəaliyyətin ifadəsidir.

İbtidai təhsildə elmlilik prinsipi

Bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, verilən bütün məlumatlar və biliklər müasir elmlərə tam uyğun olmalıdır. Elmlilik forması və elmin dili öyrənilən fənlərin xarakterinin əsas göstəricisi hesab olunur. Elmlilik prinsipi tələb edir ki, şagirdlərə öyrənmək, mənimsəmək üçün elmin müəyyən etdiyi biliklər verilsin. Bu biliklər, hər şeydən əvvəl, məktəb təhsilinin məzmununu təmin etsin, onun prinsiplərinin, tədris planları və proqramlarının fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi ciddi şəkildə gözlənilsin.

Mütərəqqi didaktik sistemlər ibtidai siniflərdə elmlilik prinsipinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra qaydalar tövsiyyə edir. O cümlədən:

təlimi pedaqogika, psixologiya, metodikanın və qabaqcıl təcrübənin müasir, ən yeni nailiyyətləri əsasında həyata keçirmək;

İbtidai təhsil didaktikası və psixologiyasının ən yeni nailiyyətlərini nəzərə alaraq, induktiv məntiqlə yanaşı deduktiv məntiqdən istifadə etmək, ibtidai məktəbdə hadisələri konkret, dərinlən anlamağa kömək edən mücərrəd vasitələrdən məktəb kursu çərçivəsində istifadə etmək;

Hər bir elmi məlumatı unudulmamaq üçün bütün təlim kursu ərzində müntəzəm təkrar etmək;

Fənnin tədrisi metodlarında elmi idrakın, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, onların axtarıcı, yaradıcı, fəaliyyətinin inkişafına ciddi diqqət vermək;

Görkəmli şəxsiyyətlərin, alimlərin tərcümeyi-halları ilə, onların elmin inkişafında töhfələri ilə tanış olmaları üçün mövcud imkanları nəzərdən qaçırmamaq;

Yeni elmi terminləri tətbiq etmək, köhnəlmiş elmi terminlərdən istifadə etməmək;

Şagirdlərin tədqiqatçılıq işlərini təqdir etmək, dəstəkləmək;

Şagirdə kəşfinin sevincini, uğur hissini yaşamağa, idraki gərginlikdən həzz almağa imkan vermək;

Təlimin birinci və ikinci səviyyəsində uşaq fantaziyasının inkişafına şərait yaratmaq.

İbtidai təhsildə şüurluluq və fəallıq prinsipi

Bu prinsip şagirdlərin əsaslandırılmış, düşünülmüş və sınaqdan çıxmış fəaliyyəti kimi başa düşülür. Şüurluluq və fəallıq bilik, bacarıq və vərdislərin əldə olunması

prosesində şəxsi inam, əqidə kimi nəzərdən keçirilir. Sözügedən prinsipin əsasında elmlə müəyyən olunmuş qanunauyğun qaydalar durur: təhsilin mahiyyətini intensiv yolla əldə olunan dərin və müstəqil dərk olunmuş biliklər təşkil edir, biliklərin şüurlu mənimsənilməsi bir sıra şərt və amillərdən –təlimin motivindən, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin səviyyəsi və xarakterindən təlim-tərbiyə prosesinin təşkilindən və idrak fəaliyyətinin idarə olunmasından, müəllimin istifadə etdiyi metod və vasitələrdən asılıdır.

Şagirdlərin şüurluluğu və fəallığı yalnız təlim prosesində deyil, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində, sinifdən xaric təlim-tərbiyə işlərinin bütün formalarında da təmin edilməlidir.

İbtidai siniflərdə şüurluluq və fəallıq prinsipinin praktik həyata keçirilməsi qaydaları aşağıdakılardır:

Qarşıya qoyulmuş məqsədin və vəzifənin aydın başa düşülməsi şüurlu təlimin şərtidir. Onların mənası və əhəmiyyətini açıqlamaq;

Təlim elə qurulmalıdır ki, şagird bu və ya digər fəaliyyətin nə üçün həyata keçirildiyini anlasın, təlim tapşırıqlarını mexaniki yerinə yetirməsin, onları dərinləndirən dərk etsin.

Şagirdlərin hər sözün, cümlənin, anlayışın mənasının başa düşmələrini təmin etmək;

Şagirdlərin faktlarla, dəlillərlə, sübutlarla, arqumentlərlə fikirlərini əsaslandırmaq məsələsinə müntəzəm fikir vermək;

Öyrənilən materialda əsas və ikinci dərəcəli məsələləri tapmağı və fərqləndirməyi öyrətmək: ilk növbədə, mühüm planları öyrətməyə və mənimsətməyə çalışmaq və s.

İbtidai təhsildə sistematiklik və ardıcılıq prinsipi

Bu prinsip şagirdlərə elmlərin əsasını öyrənərkən elmin əsas sistemini mühafizə etmək, həmçinin, bacarıq və vərdişlərin aşılmasında müəyyən ardıcılıq deməkdir. Sistematikeyə əməl etmədən elmləri öyrətmək, elmlərin əsasını şagirdlərə mənimsətmək mümkün deyildir. Hər bir elmin özünün sistemi var, tədris fənni də həmin sistem üzrə qurulur.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipi aşağıdakı elmi müddəalara əsaslanır. Şagird o zaman həqiqi və əsaslı biliklər əldə edir ki, onun beynində ətraf aləmin dəqiq lövhəsi əks olunur.

İbtidai siniflərdə təlimin bu prinsipi bir sıra qaydaların gözlənilməsi ilə həyata keçirilir:

Müntəzəm sürətdə fənlərarası əlaqələrdən istifadə etmək;

İbtidai məktəbin bütün sinifləri arasında təlimin məzmunu və metodlarında varisliyi təmin etmək;

Təlimdə sistematikliyi və ardıcılığı təmin məqsədilə dərslərin bütün mərhələlərində öyrənilən materialları müntəzəm təkrarlamaq və təkmilləşdirmək;

Şagirdlərin öz fikirlərini söyləmələrinin forma və metodlarını izləmək;

Şagirdləri müntəzəm və səbrli müstəqil fəaliyyətə alışdırmaq və onu tədricən mürəkkəbləşdirmək;

Bölmənin, fəslin, tədris vahidinin sonunda təkrarlama və sistemləşdirmə dərsləri aparmaq.

İbtidai təhsildə əyanilik prinsipi

Əyanilik təlimdə ən geniş tətbiq olunan və böyük bir tarixə malik prinsipidir. Əyanilik biliyin möhkəm və asan mənimsənilməsinə kömək edir; əşya və hadisələr haqqında təsəvvürlərin dürüstləşdirilməsinə səbəb olur; nitq və təfəkkürü inkişaf etdirir; uşaqları fəallaşdırır; dərsin maraqlı və canlı keçirməsinə təminat verir.

İbtidai siniflərdə əyanilik prinsipinin həyata keçirilməsinin praktik qaydaları:

Natura halında təqdim olunan şəkillərdə və ya modellərdə şeylərin yaxşı, asan, tez yadda saxlanması məqsədilə əyani təlimdən istifadə etmək;

“Təlimin qızıl qaydası”: hisslərlə qavramaq üçün mümkün olanları hisslərə təqdim etmək, xüsusilə: gözlə görülənləri gözə, eşidilənləri qulağa, dadı olanları dadılma üzlərinə və s. təqdim etmək;

əyaniliyi məhdudlaşdırmamaq: əyanilik məqsəd deyil, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün vasitədir;

təlim və tərbiyə prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, anlayışlar və mücərrəd hallar uşaqların şüuruna o zaman asan çatır ki, konkret fakt, nümunələr və obrazlarla müşayiət olunsun;

təlim və tərbiyə prosesində əyani vasitələr, öyrənilən şeylər və hallar haqqında düzgün təsəvvürlər yaranmasına kömək edir;

izləmək lazımdır ki, uşaqların müşahidələri sistematik aparılsın;

uşaqlarla birlikdə əyani vasitələr hazırlamağa çalışmaq yaxşı olar ki, onlar uşaqların özləri tərəfindən hazırlansın;

əyanilikdən həyatla əlaqə vasitəsi kimi istifadə etmək;

yadda saxlamaq lazımdır ki, əyanilik güclü təsirə malik vasitədir: ondan diqqətsiz və bacarıqsız istifadə olunarsa şagirdlərin fikrini əsas məqsəddən yayındırar:

İbtidai siniflərdə müvafiqlik prinsipi

Müvafiqlik prinsipi təlimin məzmununu, üsul və vasitələrini şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırmağı tələb edir. Təlimin məzmunu tədris planları, proqramlar və dərsliklər şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Təlimin üsulları və gözlənilməsi müəllimin öhdəsinə düşür. Müvafiqlik prinsipi şagirdin diqqətini və marağını nəzərə almağı tələb edir. Təlimin müvafiqlik prinsipi 4 mühüm didaktik qaydada ifadə olunur:

- 1) məlumdan məhcülə;
- 2) asandan çətinə;
- 3) sadədən mürəkkəbə;
- 4) ümumidən xüsusiyyə.

Bu klassik qaydalar Komenskinin təbiətə müvafiqlik prinsipinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Müvafiqlik dedikdə, təlimin uşağın yaşına uyğun təfəkkür səviyyəsini, malik olduğu bilik, bacarıqları və təfəkkür tərzinin həcmi nəzərə alınaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

İbtidai siniflərdə təlimin müvafiqliyini həyata keçirmək üçün zəruri olan qaydalar:

şagirdin ağıl müəyyən bir fənnin öyrənilməsinə hazırlanmış olmalıdır;

təlim verərkən, şagirdlərin hazırlığı və inkişafı səviyyəsini, imkanlarını, həyat təcrübəsini imkanlarını nəzərə almaq;

təlim prosesi optimal tempdə aparmaq lazımdır ki, təlimin məzmunu və üsulları onların inkişafını bir qədər qabaqlaya bilsin;
təlimin müvafiqliyi üçün analogiyalardan, müqayisələrdən, qarşılaşmadan, tutuşdurmalarından geniş istifadə etsinlər;
mürəkkəb materialın öyrənilməsi zamanı güclü şagirdləri, möhkəmləndirmə vaxtı orta və zəif şagirdləri cəlb etmək;
müvafiqlik iş qabiliyyəti ilə bağlıdır. Onu inkişaf etdirərək, şagirdləri daha geniş və intensiv fikri fəaliyyətə alışdırmaq olar. İş qabiliyyətini inkişaf etdirməklə təlimin müvafiqliyi yolunda maneələri aradan qaldırmaq mümkündür.

İbtidai təhsildə möhkəmləndirmə prinsipi

Möhkəmləndirmə prinsipi yeni biliklərin verilməsinə deyil, ümumiyyətlə, öyrənilmiş biliklərin möhkəmlənməsinə yönəldilmiş təlimin xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Bu prinsip təlimin əsas qanunauyğunluqlarına istinad edir. Mövzunun mənimsənilməsi və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı təlim prosesinin qarşılıqlı əlaqəsinin iki cəhətidir: təlim materiallarının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin möhkəmliyi yalnız obyektiv amillərdən deyil, eyni zamanda, şagirdlərin həmin təlim materialına, təlimə, müəllimə subyektiv münasibətindən asılıdır. Biliklərin mənimsənilməsinin möhkəmliyi təlimin təşkili, onun müxtəlif forma və metodlarından istifadə və təlimin müddəti ilə şərtlənir. Şagirdlərin yaddaşı seçmə xarakterində olur: onlar üçün bu və ya digər təlim materialı nə qədər maraqlıdırsa, o qədər möhkəm mənimsənilir və uzun müddət yadda qalır. Biliklərin möhkəmlənməsinə aparan təlim fəaliyyətinin müasir anlamı təlimin bir sıra yeni qaydalarını tətbiq etməyə imkan verir: müasir təlimdə düşüncə yaddaşı üstələyir. Bunu nəzərə alaraq şagirdlərin gücünə qənaət etmək, onları az əhəmiyyətli biliklərin yadda saxlanılmasına sərf etməmək, düşüncəyə ziyan gətirə bilən yaddaşa həddindən artıq yükləməyə yol verməmək; ən intensiv öyrənilmiş biliklər belə, təlimdən sonra tez bir zamanda unudulur; buna görə də təkrarların aparılması vaxtı və dövriliyi unutmanın psixoloji qanunauyğunluqları ilə uzlaşdırılmalıdır; şagirdlərin hafizəsini inkişaf etdirmək, onların yadda saxlamasına kömək edən priyomlardan istifadə etmək; biliyin dərinə, şüurlu və möhkəm mənimsənilməsinə qayğı göstərmək; möhkəm mənimsənilmiş bilik təhsilin gələcək inkişafına etibarlı əsasdır; tapşırıqların verilməsindən əvvəl onların icra edilməsi barədə dəqiq təlimat vermək, işin icrasına qoyulan tələbləri izah etmək; şagirdlərin əməyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərə nəzarət etmək və s.

İbtidai təhsildə emosionallıq prinsipi

Emosionallıq prinsipi uşağın inkişafı, təbiəti və fəaliyyətindən irəli gəlir. Onun qəlbində müsbət emosiyalar baş qaldıranda fikirləri xüsusilə parlaq və aydın olur, təlim yüngül, sürətli və xoşagələn olur. Əgər şagird əlinə kitabı əhval-ruhiyyəsiz götürürsə, ondan yüksək effekt gözləmək olmaz. Müsbət münasibət olmayan təlim öz təsirinin yarından çoxunu itirir. Urəyinə kin, qorxu, nifrət çökmüş uşağı öyrətmək, onun qəlbinə yüksək həqiqəti zorla daxil etmək

“qəlbini zorlamaq” deməkdir. Bu cür biliklər heç bir fayda vermir. Buna görə də məktəbin, təlimin, biliklərin cəlbedici olmasına qayğı göstərmək lazımdır.

İbtidai siniflərdə təlimin emosionallıq prinsipinə riayət edən müəllim aşağıdakı qaydaları rəhbər tutmalıdır:

sinfə xoş təbəssümlə daxil olmaq, şagirdlərlə salamlamaq, onları ruhlandırmaq, sağlam yumor əhval-ruhiyyəsi yaratmaq;

yalnız demokratik ünsiyyət üslubu saxlamaq;

şagirdlərə, onların işlərinə daim canlı maraq göstərmək; işlətmədən baxmaq;

təlimi oyun, yarış, müsabiqədən istifadə etməklə aydın, obrazlı, şən təşkil etmək;

təlim prosesində idraki əməyin təşkili formalarını emosional şəkildə canlandırmaq;

uşaqların əhval-ruhiyyəsinə və həyəcanlarına diqqət vermək;

öz nitqinin emosionallığını, obrazlılığı, ifadəliliyi, təmizliyi və gözəlliyini gözləmək;

yaxşı yerinə yetirilən işdən şagirdin məmuniyyəti hissi keçirməsini möhkəmləndirmək;

dərs və dərsdən kənar məşğələlərə emosional fon vermək üçün musiqidən istifadə etmək və s.

İbtidai siniflərdə nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi prinsipi

Düzgün təşkil olunmuş tərbiyə həyatın özündən gəlir, onunla qırılmaz əlaqədədir, yetişməkdə olan nəslə aktiv fəaliyyətə hazırlayır. Şəxsiyyətin formalaşmasının effektivliyi onun əmək fəaliyyətinə qoşulmasından asılıdır. Təlimin həyatla, nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsinin möhkəmliyi təhsilin məzmunundan, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilindən, təlimdə tətbiq olunan forma və metodlardan, əmək tərbiyəsinə ayrılan vaxtdan, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bu prinsip müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir və tələb edir ki, müəllim məktəbin, təhsilin həyatla, istehsalatla qarşılıqlı əlaqədə olmasını mühüm tələb kimi qəbul etsin.

İbtidai təhsildə bu prinsipin tətbiqi aşağıda göstərilən qaydaları gözləməyi tələb edir:

təlim zamanı həyatdan biliklərə, biliklərdən həyata getmək;

şagirdləri öz biliklərini təcrübədə yoxlamaq və tətbiq etməyə, biliklərin mənbəyi kimi ətraf aləmdən istifadə etməyə yönəltmək;

şagird hər bir dərsdə öz işinin mənası və əhəmiyyəti haqqında bilməlidir;

məktəb və istehsalatın arasında yaşayış yerində əlaqələr barədə şagirdləri məlumatlandırmaq;

təlimin həyatla əlaqəsindən özünü təhsil üçün stimula kimi istifadə etmək və s.

İbtidai sinif müəllimləri təlimin prinsiplərinə əməl edərək, təlim-tərbiyə işində müvəffəqiyyət qazanırlar. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, bu prinsiplər təlim prosesində dialektik vəhdətdə tətbiq olunur və bir-birini tamamlayır.

Haqqında bəhs olunan təlim prinsiplərindən başqa digər prinsiplər də təlim –tərbiyə prosesində tətbiq olunur. Bunlara təlimin təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici, fərdi yanaşma, əməkdaşlıq, propedavtik prinsipləri və s. daxildir.

Seminar və praktik məşğələlərdə, yeri gəldikcə, həmin prinsiplərin araşdırılması və müzakirəsinə yer vermək məqsədəuyğun hesab olunur.

MÖVZU-X

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ TƏLİMİN METODLARI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Təlim metodları anlayışı
2. İbtidai təhsildə təlim metodlarının təsnifatı
3. İbtidai siniflərdə təlim metodlarının mahiyyəti və məzmunu
4. İbtidai siniflərdə müstəqil işlər
5. İbtidai siniflərdə təlim üsullarının seçilməsi
6. İbtidai təhsildə müasir təlim üsulları (interaktiv metodlar)

Təlim metodları anlayışı

Ənənəvi “Necə öyrətmək” didaktik sualına cavab axtarışı “Təlimin metodları” kateqoriyasını aktuallaşdırır. Metod olmadan qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq, nəzərdə tutulmuş məzmunu, təlimdə idraki fəaliyyəti həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Metod təlim prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlə son nəticəni əlaqələndirən prosesin canıdır. “Məqsəd-məzmun-metod-forma-təlim vasitələri” sistemində metodun rolu böyükdür.

Təlim metodu müəllimin və şagirdin qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa yönəlmiş nizamlı fəaliyyətidir. Təlimin metodları dedikdə, məqsədə çatmağın, təhsil məsələlərini həll etməyin yolları və vasitələrinin məcmusu başa düşülür. Pedaqoji ədəbiyyatda metod anlayışı, bəzən yalnız müəllimə və şagirdə aid edilir.

Birinci halda təlimin metodları, ikinci halda öyrənmə yolları haqqında danışmaq yerinə düşər. Əgər söhbət müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətindən gedirsə, burada, şübhəsiz, təlim metodları meydana çıxır. Təlim metodlarında priyom anlayışı da vardır. Priyom metodun ünsürüdür, onun tərkib hissəsidir, metodun həyata keçirilməsi üçün bir addımdır. Təlim metodu çoxölçülü, çoxşaxəli prosesdir. Təlim metodlarında təlimin obyektiv qanunauyğunluqları, məqsədi, məzmunu, prinsipləri forması öz əksini tapır.

İbtidai təhsildə təlim metodlarının təsnifatı

Təlim metodlarının təsnifatı onun müəyyən olunmuş sisteminin nizama salınmasıdır. Hazırda təlim metodlarının bir neçə təsnifatı məlumdur. Təlim həddindən artıq çevik, dəyişkən və dialektik prosesdir.

I-Təlim metodlarının ənənəvi təsnifatı

Praktik	Əyani	Şifahi	Kitabla iş	Videometod
Təcrübə Çalışma Tədris-istehsal at əməyi	İllustrasiya Demonstrasiya Şagirdlərin müşahidəsi	İzah Şərh Hağıletmə Söhbət Təlimat Mühazirə Diskussiya Disput	Oxu Öyrənmə Sürət Strategiya İfadə Plan tərtibi İcmallaşdırma	Baxış Təlim Müəllimin nəzarəti ilə “Elektron müəllim” Nəzarət

II – Məqsədə görə təlim metodlarının təsnifatı:

- Biliklərin əldə olunması
- Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması
- Biliklərin tətbiq olunması
- Yaradıcı fəaliyyət
- Möhkəmləndirmə
- Bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanması

III –İdraki fəaliyyətinin xarakterinə görə təlim metodlarının təsnifatı

- İzahedici illüstrativ;
- Bərpaedici
- Problemləli şərh
- Evristik
- Tədqiqatçılıq

IV – Didaktik fəaliyyətin xarakterinə görə təlimin metodlarının təsnifatı

- Təlim materialının ilkin mənimsənilməsinə kömək edən metodlar
- əldə olunmuş biliklərin möhkəmlənməsinə və təkmilləşməsinə kömək edən metodlar

V –Tədris –idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodları

- təlim-idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılması və motivləşdirilməsi metodları;
- təlim-idrak fəaliyyətinin səmərəliliyi üzərində nəzarət və özünənəzarət metodları.

İbtidai siniflərdə təlim metodlarının mahiyyəti və

məzmunu. Şifahi metodlar

Təlim metodları sistemində şifahi metodlar aparıcı yer tutur. Meydana gəldiyi dövrdə o, biliklərin verilməsinin, demək olar ki, yeganə vasitəsi idi.

Nağıletmə tədris materialının məzmununun şifahi, nəqli yolla şərhini nəzərdə tutur. Bu metod məktəb təliminin bütün dövrlərində, xüsusilə ibtidai təhsil səviyyəsində geniş tətbiq olunur. Yalnız nağıletmənin xarakteri, həcmi, davam müddəti dəyişir. Məqsədinə görə nağıletmənin bir neçə növü vardır: giriş nağıletmə, nağıletmə-şərh, yekun nağıletmə.

Birinci nağıletmənin məqsədi uşaqları yeni materialın qavranmasına hazırlamaqdır ki, bunu başqa metodlarla da, məsələn, söhbət yolu ilə keçirmək olar. Nağıletmənin bu növü şərhin yığcamlığı, aydınlığı, emosionallığı ilə xarakterizə olunur, yəni mövzuya maraq oyadır, onun fəal və asan mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Nağıletmə -şərh zamanı müəllim yeni mövzunun məzmununu açır, şərh müəyyən məntiqi, inkişaf edən plan üzrə, ciddi ardıcılıqla, əsas, mühüm məsələləri ayırd etməklə. Illüstrasiyalar tətbiq etmək və inandırıcı misallarla həyata keçirir.

Yekun nağıletmə, bir qayda olaraq, dərslərin sonunda keçirilir. Müəllim bu zaman əsas fikirlərin xülasəsini verir, nəticə və ümumiləşdirmələr aparır, bu mövzu üzrə gələcəkdə müstəqil işlər yerinə yetirməyi tapşırır.

Yeni biliklərin şərh metodunu kimi nağıletməyə bir sıra pedaqoji tələblər verilir:

- nağıletmə tədrisin ideya-mənəvi istiqamətliliyini təmin etməlidir;
- dəqiq və elmi cəhətdən yoxlanılmış faktlar şərhə daxil edilməlidir;
- irəli sürülmüş məsələlərin düzgünlüyünü sübut edən faktlar, nümunələr, kifayət qədər aydın fikirlər nağıletməyə daxil edilməlidir;
- şərh dəqiq, məntiqi olmalıdır;
- şərh emosional olmalıdır;
- şərh sadə və uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır;
- şərh olunan faktlara və hadisələrə müəllimin şəxsi qiyməti və münasibəti olmalıdır və s.

İzahetmə. Bu, şərhin monoloji sistemidir. Bu metoda nəzəri materialların, məsələ, çalışma və tapşırıqların öyrənilməsi, təbiət və ictimai həyat hadisələrinin səbəblərinin açılması zamanı müraciət olunur.

İzahetmə metodundan istifadə tələb edir:

- məsələnin, hadisənin, problemin, vəziyyətin düzgün və dəqiq formalaşdırılması;
- əlaqələrin, argument və sübutların səbəb-nəticələrini ardıcılıqla açmaq;
- müqayisələrdən, tutuşdurmalarından, analogiyalardan istifadə etmək;
- aydın nümunələrdən istifadə etmək;
- şərhin nöqsansız olması.

Müsahibə. Təlimin dialoji metodudur. Bu zaman müəllimin əsaslı düşünülmüş suallar vasitəsilə uşaqları yeni materialın başa düşülməsi və ya əvvəllər öyrənilmiş materialın mənimsənilməsi vəziyyətini yoxlayır.

Müsahibə üsullarından ən geniş yayılan evristik müsahibədir (“evrika”-“tapıram”, “kəşf edirəm”). Evristik müsahibə zamanı şagirdlərin mövcud biliklərinə və praktik təcrübəsinə istinad edərək, onları yeni bilikləri başa düşməyə və mənimsəməyə, qayda və nəticələri formalaşdırmağa doğru aparır. Yeni biliklərin verilməsi üçün ümumiləşdirici müsahibədən istifadə olunur. Müsahibənin geniş yayılmış növlərindən biri söhbətdir. Söhbət bütöv sinif və şagird qrupları ilə aparıla bilər. Müsahibə üsulu aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- uşaqları fəallaşdırır;
- onların hafizəsini və nitqini inkişaf etdirir;
- uşaqların biliklərini açıqlayır;
- çox böyük tərbiyəvi gücə malikdir;
- yaxşı diaqnostik vasitə hesab olunur.

Bununla yanaşı, müsahibənin müəyyən nöqsanları da vardır:

- çox vaxt tələb edir;
- bilik ehtiyacı tələb edir.

Müzakirə. Təlim metodu kimi, müəyyən problem üzrə fikir mübadiləsinə əsaslanır. Bu fikirlər iştirakçıların xüsusi rəyini əks etdirir və ya başqalarının fikrinə istinad edir. Bu metoddan o zaman istifadə oluna bilər ki, şagirdlər yüksək yetkinlik və müstəqil təfəkkürə malik olur, arqumentlər, sübutlar, faktlara əsaslanaraq öz nöqteyi-nəzərlərinə əsaslandırma bilirlər.

Mühazirə. Nağıletmə və izahetmə həcmcə çox böyük olmayan təlim materiallarının öyrənilməsi zamanı tətbiq olunur. Müzakirə və mühazirə təlim metodları ümumtəhsil məktəbinin yuxarı səviyyələrində daha çox tətbiq olunur. Bu metodlardan ibtidai təhsil səviyyəsində, kiçik yaşlı məktəblilərin yaş, bilik və psixoloji xüsusiyyətlərinə müvafiq olmadığı üçün istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilmir. Lakin IV sinifdə onları sadə formada tətbiq etmək olar.

Keçilən mövzunun möhkəmləndirilməsi metodu: müsahibə, dərslük və kitabla iş

Müəllim tərəfindən biliklərin şifahi şərh şagirdlərin ilkin qavraması və dərk etməsi ilə bağlıdır. Sual – cavab metodu o zaman tətbiq olunur ki, müəllimin şərh etdiyi materialın mənimsənilməsi üçün kifayət qədər yadasalma və təkrardan istifadə etməli olur. Bu metoddan bütün məktəb fənlərinin tədrisi ilə bağlı istifadə olunur.

Dərslük və kitabla iş təlimin mühüm metodudur. Hisslərə toxunmayan hər şey dərk etmədən yan keçir. Biz nəyi tətbiq etmək istəyiriksə, kitabdan keçir, kitab vasitəsilə baş verir. İbtidai sinflərdə kitabla iş müəllimin rəhbərliyi altında dərslərdə həyata keçirilir. Çap mənbələri ilə müstəqil işdə bir sıra priyomlar vardır. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- konsept tutmaq; oxunmuş əsərin (kitabın) məzmununun qısa şərh, qısa qeydlər; öz adından və ya üçüncü şəxsin adından konsept tutmaq təfəkkürün müstəqilliyini inkişaf etdirir;
- mətnin planını tərtib etmək; planın tərtibi üçün mətni oxuduqdan sonra hissələrə bölmək, hər bölməyə başlıq vermək;
- oxunmuş materialın əsas fikirlərinin qısa şərh;

- sitat gətirmək: mətndən eyni ilə dəyişdirilmədən götürülən parçanın qeyd olunması, müəyyən göstəricilər;
- xülasə yazmaq; fikri saxlayaraq oxunan kitabın məzmununu qısa, ixtisar edilmiş şərh etmək;
- rəy vermək; oxuduğu kitab (mətn) haqqında öz münasibətini bildirməklə qısa rəy yazmaq;
- oxunmuş materialın məzmununu yadda saxlamaq və danışmaq;
- əsərdə iştirak edən obrazları xarakterizə etmək, onlara münasibət bildirmək, qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsini yaşamaq.

Yeni materialın mənimsənilməsi üzrə şagirdlərin müstəqil işləri metodu

Təlim prosesində müəllim tərəfindən materialın şifahi şərhilə yanaşı yeni biliklərin qavranılması və mənimsənilməsi üzrə şagirdlərin müstəqil işlərinin icrası mühüm yer tutur. İbtidai siniflərdə dərslərlə iş müstəqil işlərə geniş imkan yaradır. Yeni biliklərin başa düşülməsi və mənimsənilməsi üzrə dərslərlə işin mahiyyəti budur ki, yeni biliklərə hər bir şagird yiyələnsin, kitabdakı materialı düşünmüş şəkildə öyrənsin, ondakı faktları və hadisələri qavrasın. Dərsdə dərslərlə işin öyrədici effektdə aparılması üçün aşağıdakı tələblərə əməl etmək lazımdır:

- hər şeydən əvvəl, dərsdə dərslərlə iş üzrə müstəqil öyrənmək üçün materialın düzgün seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi mövzuları müəllimin izahı olmadan şagirdlər yaxşı mənimsəməzlər. Təlimin müvafiqlik prinsipini nəzərə almadan, yeni materialı mənimsəmək üçün dərslərlə iş müstəqil iş uğurla təşkil etmək olmaz;
- məktəblilərdə dərslərlə işdəki yeni materialı müstəqil düşünmə yolu ilə mənimsəmə bacarıqlarının formalaşmasına ciddi diqqət yetirməlidir;
- dərslərlə iş üzrə yeni materialın öyrənilməsi zamanı seçmə oxu formasına yer verməli; bu, təsviri xarakterli məsələlərin müstəqil mənimsənilməsinə imkan verir və s.

Biliklərin praktikada tətbiqi bacarıqları və vərdişlərinin yaranması üzrə təlim metodları

Təlim prosesində şagirdlərin aldıkları biliklərin praktikada tətbiqi bacarıqları və vərdişlərinin əmələ gəlməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tapşırıqlar metodu. Bu metodun mahiyyəti budur ki, şagirdlər mənimsədikləri bilikləri praktikada tətbiq etmək üçün fəaliyyət göstərir, başqa sözlə, məşq edirlər və bu yolla öz biliklərini dərinləşdirir, müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər, habelə, öz təfəkkürlərini və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər.

Tapşırıqlar xarakterinə görə şifahi və yazılı olmaqla iki növə bölünür. Şifahi tapşırıqlar şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, hafizə, nitq və diqqətinin inkişafına kömək edir. Onlar dinamikliyinə görə fərqlənir, qeydlər aparılması üçün istifadə olunur.

Qrafik tapşırıqlara şagirdlərin laborator-praktik işləri, ekskursiya zamanı tərtib etdikləri sxemlər, çertyojlar, cədvəllər, texnoloji kartlar, albomlar, plakatlar, stendlər və s. Tədris-əmək tapşırıqlarına şagirdlərin tədris-istehsalat istiqamətli

praktik işləri aiddir. Bu tapşırıqların məqsədi şagirdlərin nəzəri biliklərinin əmək fəaliyyətində tətbiqidir.

Laborator işlər müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər tərəfindən alət, avadanlıq və digər texniki ləvazimatlardan istifadə etməklə dərslər keçirilməsidir. Laborator işlər illüstrativ və ya tədqiqat planı ilə aparılır.

Praktik işlər böyük mövzuların öyrənilməsindən sonra keçirilir və ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Xüsusi növ praktik təlim metodları maşınlarla, maşintrenajorlarla məşqçilərlə aparıla bilər. Toplanmış təcrübəyə görə təlim oyunlarının əhəmiyyəti barədə müəyyən fikirlər söyləmək olar:

- uşaqlar didaktik oyun prosesində real həyatı şəraitlərdə davranmaq vərdişləri əldə edirlər;
- oyunlar şagirdlərə imkan verir ki, problemlərə passiv münasibət bəsləməsinlər, onu özləri həll etsinlər;
- oyunlar bilik və bacarıqların tədris şəraitindən real şəraitə keçməsinə imkan verir;
- oyunlar şagirdləri hətta xoşlamadıqları təlim tapşırıqlarının icrasına cəlb edir.

Praktik metodlarsız məktəb təliminin problemlərini həll etmək olmaz. Onlar müxtəlif tədris tapşırıqları, təcrübə işləri, didaktik oyunlar və s. vasitəsilə biliklərin möhkəmləndirilməsi, təkrarı, ümumiləşdirici, əşya dərsləri, ekskursiya prosesində həyata keçirilir.

İbtidai təhsildə müstəqil işlər

Metodik ədəbiyyatda, tövsiyyə və vəsaitlərdə belə bir fikir qeyd olunur ki, təlimin əsasında şagirdlərin sərbəst işləri durur. Həqiqətən, məktəbdə düzgün təşkil olunmuş özünütəlim və ondan kənarda aparılan müstəqil işlər yüksək nəticə verir.

Müstəqil işlər sinif və ev müstəqil işlərindən ibarət ola bilər. Əsas nəzərdə tutulan funksiya birinciyə -sinif müstəqil işlərinə aiddir, ikinci –ev müstəqil işləri idraki, möhkəmləndirici, ümumiləşdirici vəzifə daşıyır.

İbtidai siniflərdə müstəqil işlərin ən əsas növü dərslərdəki materialın öyrənilməsidir.

Şagirdlərin müstəqil ev işləri müəllim tərəfindən ciddi nəzarət tələb edir. I sinifdə ev tapşırığı verilmir, IV sinifdə tapşırıqlar elə həcmdə verilməlidir ki, şagird onun icrasına 1,5 saatdan artıq vaxt sərf etməsin.

Sinif və ev müstəqil işlərini planlaşdırarkən müəllim nəzərdə tutmalıdır:

- bütün təlim fəaliyyətinin ümumi strukturunda onun həcmi artırmaq;
- uşaqlarda bütün vasitələrlə düşünməyə imkan verən şərait, imkan yaratmaq;
- müstəqil axtarışlara meyli çox olan şagirdlərin məktəb məşğələlərinin vaxtını ixtisar etmək;
- dərslər prosesində ev tapşırıqlarının icrası ilə bağlı ətraflı təlimat vermək;
- tapşırıqları yaradıcı yerinə yetirən, əlavə axtarış aparan şagirdləri yüksək balla qiymətləndirmək və s.

Beləliklə ibtidai siniflərdə müstəqil işlər təlim-tərbiyə prosesinin əsas komponentidir və onun əhəmiyyəti getdikcə artır. Keyfiyyətli təlimin əsası

özünütəlimdir. Müstəqil işin məzmunu, istiqaməti, müddəti təlimin məqsədi, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi və məktəbin imkanları ilə müəyyənləşir.

İbtidai siniflərdə təlim metodlarının seçilməsi

Təlimin metodlarının seçilməsi ixtiyarı, kortəbii müəyyən oluna bilməz. Təlim metodunun seçilməsini müəyyən etmək üçün bir sıra şərtlər vardır:

- metodun irəli gələn təlim qanunauyğunluqları və prinsipləri;
- hər hansı fənnin ayrı-ayrı mövzularının məzmunu və metodları;
- hər hansı fənnin ayrı-ayrı mövzularının məzmunu və metodları;
- təlimin məqsədi və vəzifələri;
- xarici şərtlər
- müəllimlərin imkanları.

Təlim metodlarına təsir edən amillər:

- təlimin məqsədi, əldə olunacaq təlimin səviyyəsi;
- təlimin motivləşməsi səviyyəsi;
- təlimin prinsipləri və qanunauyğunluqlarının həyata keçirilməsi;
- həyata keçiriləcək tələb və məzmunun həcmi;
- təlim materialının normaları və mürəkkəbliyi;
- şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi
- şagirdlərin fəallığı və marağı;
- şagirdlərin yaşı və iş marağı;
- şagirdlərin yaşı və iş qabiliyyəti;
- təlim müddəti;
- məşğələlərin növü və quruluşu;
- sinifdə şagirdlərin miqdarı;
- müəllimin hazırlıq səviyyəsi.

Növbəti dərs üçün təlim metodlarının seçilməsi, özbaşına proses ola bilməz. Onların təlimin məqsədi və vəzifələrinə, şagirdlərin imkanlarına tam müvafiq olması üçün müəllim onların bütün şərtlər üzrə yararlılığını təhlil edib uğuruna əmin olduqdan sonra tətbiqetməlidir.

İbtidai təhsildə müasir təlim üsullarının tətbiqi.

İnteraktiv üsullar

Fənn kurikulumlarının tətbiqi yeni təlim üsullarının tətbiqini aktuallaşdırır. Təlim strategiyalarına müvafiq olaraq, təlim prosesində müxtəlif üsullar tətbiq olunur: beyin həmləsi, ziqzaq, Venn diaqramı, akvarium, mühazirə, müzakirə, problemlə vəziyyət, qərarlar ağacı və s.

Akvarium üsulu. Bu üsulun məqsədi diskussiya vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Akvarium bir neçə variantda keçirilə bilər.

Akvariumun keçirilməsinin I variantı:

Şagirdlərin köməyi ilə diskussiya aparmaq qaydaları müəyyən edilir. Şagirdlər iki qrupa bölünür: Bir qrup dairənin daxilindəki stullarda əyləşərək müəllimin təklif etdiyi problemi müzakirə edir. Dairədən kənardakı stullarda əyləşən digər qrup isə diskussiyanın müəyyən edilmiş qaydalara uyğun aparıldığını müşahidə edir. Müəyyən edilmiş mövzu üzrə birinci qrup diskussiya aparır. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, “xarici dairənin” iştirakçıları diskussiyanın gedişini

qiymətləndirir və qruplar yerini dəyişərək bu və ya digər problemin müzakirəsini davam etdirirlər.

Akvariumun keçirilməsinin II variantı:

“Daxili dairənin” iştirakçıları müəllimin təklif etdiyi problemi müzakirə edir və I variantdan fərqli olaraq, iştirakçılar bu zaman yalnız problemin “lehinə” olan dəlilləri söyləyirlər. Digər qrupun üzvləri xarici dairədə stullarda əyləşirlər. Onlar dəlilləri dinləyirlər, yazıya alır, təhlil edir, öz əks-dəlillərini hazırlayırlar. 15-20 dəqiqədən sonra diskussiya dayandırılır, xarici və daxili dairədən olan şagirdlər öz yerlərini dəyişirlər. Onlar əvvəlki iştirakçıların dəlillərini təkzib etmək üçün diskussiya aparırlar. Burada qrupun vahid fikrə gəlməsi önəmli deyil.

Auksion üsulu. Bu üsul şagirdlərdə analitik təfəkkürü və söz ehtiyatını inkişaf etdirir. Müəllim öyrənilən məsələni müəyyən edərək şagirdləri auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırır. Öyrənilən əşya və ya hadisənin xüsusiyyətləri ardıcıl şəkildə adlandırılır.

Beyin həmləsi üsulu. Bu üsul “əqli hücum” da adlandırılır. Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların nəyi yaxşı bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə bu üsuldan istifadə olunur. Hazırlanmış sual lövhədə yazılır, yaxud şifahi şəkildə şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər suallara əsasən fikirlərini bildirirlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəsiz yazıya alınır. Yalnız bundan sonra söylənilmiş ideyaların müzakirəsi, şərh və təsnifatı başlayır. Aparıcı ideyalar yekunlaşdırılır, şagirdlər söylənilmiş fikirləri təhlil edir, qiymətləndirir.

Klaster (şaxələndirmə üsulu). Bu üsul anlayışların təsnifatını yaratmaq bacarığını inkişaf etdirir. Müəllim tərəfindən lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkilir və onun mərkəzində yazılmış anlayış ilə bağlı söz və ya ifadələr söyləmək şagirdlərə tapşırılır. Mərkəzdə yazılmış anlayışdan başlayaraq hər növbəti söz və onun əlaqəli sözlər xətlərlə birləşdirilir. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər çox fikir yazmaq və onları əlaqələndirmək tövsiyyə olunur. Vaxt bitəndən sonra alınan klaster müzakirə edilir və ümumiləşdirmə aparılır. Bu metod ümumi fikirlərin xüsusiləşməsi üçün uğurlu təlim şəraiti yaradır.

Problemlə vəziyyət üsulu. Bu üsul tənqidi təfəkkürü, təhlil etmə və ümumiləşdirmə vərdislərini inkişaf etdirir. Müəllim əvvəlcədən problem və müzakirə üçün sualları hazırlayır. Şagirdlər 4-5 nəfərlik qruplara bölünürlər. Problemlə vəziyyət əks olunmuş iş vərəqləri uşaqlara paylanır. Hər qrup təklif edilən vəziyyətlərdən birini müzakirə edir və həlli yolunu göstərir. Qruplar öz işlərini bitirdikdən sonra sinifdə ümumi müzakirə aparılır.

Rollu oyunlar üsulu. Bu üsul şagirdlərdə ifadəli oxu və danışma bacarığını inkişaf etdirir. Rollu oyunlar hər hansı bir problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Bu üsul şagirdlərə hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir.

Söz assosiasiyaları üsulu. Bu üsul şagirdlərin assosiativ düşüncə bacarığını yoxlamaqla motivasiya zamanı diaqnostik qiymətləndirmə rolunu oynaya bilər. Bu üsullardan istifadə edərkən öyrəniləcək mövzuya aid əsas söz lövhəyə yazılır. Şagirdlər həmin söz ilə bağlı ilk xatırladıqlarını söyləyir və həmin fikirlər müəllim tərəfindən lövhəyə yazılır. Mövzu ilə bağlı olan sözlər deyilən fikirlərin arasından

seçilir və əlaqələndirilir, onlardan anlayış və yaxud ideya çıxarılır. Bu anlayışlar əsasında da mövzunun öyrənilməsinə başlanılır.

Venn diaqramı üsulu. Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldən istifadə olunur. Venn diaqramından istifadə prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- 1) Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir.
- 2) Kəsişən dairələr çəkilir.
- 3) I və III dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur.
- 4) Şagirdlər təlimatlandırılır.
- 5) Müqayisə olunan obyektlər təsvir olunur.
- 6) Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Beləliklə, müəllim təlim prosesində məqsəddən asılı olaraq müvafiq təlim üsullarından istifadə etməklə təlim-tərbiyənin keyfiyyətini yüksəldə bilər.

MÖVZU-XI

İBTİDAI TƏHSİLDƏ TƏLİMİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. İbtidai təhsildə təlimin növləri
2. İbtidai təhsildə təlimin formaları
3. İbtidai təhsildə müasir dərsə verilən tələblər
4. İbtidai təhsildə dərsin növləri və strukturu. İntegrativ fənlər və integrasiya olunmuş dərslər
5. İbtidai təhsildə təlimin təşkili formaları
6. İbtidai siniflərdə dərsin hazırlanması
7. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv dərsin quruluşu
8. İbtidai təhsildə ev tapşırıqları
9. İbtidai təhsildə pedaqoji texnologiyalar
10. İbtidai siniflərdə tətbiq olunan yeni təlim texnologiyaları
11. Kompüter texnologiyaları
12. İbtidai təhsildə kompüter tətbiqi

İbtidai təhsildə təlimin növləri

Didaktik sistemlər müəyyən iz buraxmaqla keçmişə çevrilir. Onlar zamanın tələbi ilə səsleşərək yeniyə keçir, uzun müddət öz köklərini qoruyub saxlayır. Hazırda kompüter və proqramlaşdırılmış təlimi ənənəvi didaktikaya istinad etmədən, əsasən söykənmədən, varislik prinsipinə əməl etmədən, özünə yer tuta bilməz. Təlimin növü təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin ümumi yoludur:

1) müəllimin fəaliyyətinin xarakteri; 2) şagirdlərin təliminin xüsusiyyətləri; 3) biliklərin praktikada tətbiqi xüsusiyyətləri və s. Bu meyarlar baxımından təlimin bir neçə növü vardır:

- Doğmatik
- İzahlı-illustrativ
- Problemlı
- Proqramlaşdırılmış
- Kompüter

Praktik olaraq eyni vaxtda bir neçə müxtəlif növ tətbiq oluna bilər.

Doğmatik növ uzun müddət Avropada, həmçinin ölkəmizdə də tətbiq olunmuşdur. Onun əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, müəllim müəyyən həcmdə bilikləri şərh edib hazır şəkildə şagirdlərə ötürür, şagirdlər onu mexaniki şəkildə yadda saxlamalı, təkrar etməli və canlandırmalıdır.

Müasir məktəbdə 3 təlim növündən daha intensiv istifadə olunur:

- İzahlı-illustrativ (ənənəvi və ya məlumatverici təlim)
- Problemlı təlim
- Proqramlaşdırılmış və onun əsasında inkişaf edən kompüter təlimi

İzahlı –illustrativ təlim metodu. Dinləmə və yaddasaxlama metodu kimi, şagirdlərin fəaliyyətinin aparıcı növüdür; Öyrənilən materialın səhsiz yadda saxlanması onun effektivliyinin əsas meyarıdır. Bu, təlimin qədim növüdür, müasir

məktəbdə də əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun sahəsinə yeni məktəbdə də əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun sahəsinə yeni yollar və əyaniliyin yeni növləri əlavə olunur. İzahlı-illustrativ metod bir sıra üstünlüklərə malikdir: vaxta qənaət edilir, müəllim və şagirdlərin qüvvəsi saxlanılır, mürəkkəb biliklərin başa düşülməsi asanlaşır, təlim prosesinin effektivliyi təmin olunur. Bununla yanaşı, onun qüsurları da var: hazır biliklərin verilməsi, uşaqları müstəqil və məhsuldar düşünməkdən məhrum etmək, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və differensiallaşdırılması imkanlarının məhdudiyyəti.

Problemlə təlim metodu. Bu təlim metodu onunla xarakterizə olunur ki, şagirdlər təlim problemlərini müstəqil şəkildə özləri həll edirlər. Bu zaman onların yaradıcı təfəkkürü və idrak fəaliyyəti əsaslı inkişaf edir. Problemlə təlim biliklərin problemlə şərhinin köməyi ilə həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə problemlə təlimin elementlərindən tez-tez istifadə olunur dərslər problemlə suallar və biliklərin problemlə şərhə ilə keçirilir.

Bu istiqamətdə işin uğurlu olması üçün:

- Müəllimlər problemlə təlimin həyata keçirilməsinə yaxşı hazırlaşmalı;
- Şagirdlər problem sualları və tapşırıqlarını həll etmək zəruriyyəti qarşısında dayanmalı;
- Təlim problemlərinin daxil edilməsi və uğurlu həlli üçün lazimi şərait yaradılmalıdır.

Proqramlaşdırılmış təlim metodu. Bu ad “proqram” terminindən əmələ gəlir; əməliyyatların ardıcılığı sistemini ifadə edir; icrası əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticəyə aparır. Proqramlaşdırılmış təlimin əsas məqsədi təlim prosesinin idarə olunmasını yaxşılaşdırmaqdır.

Proqramlaşdırılmış təlimin xüsusiyyətləri:

- Təlim materialı ayrı-ayrı hissələrə bölünür
- Təlim prosesi ardıcıl addımlardan ibarət olur, biliyin hissələrini və onların mənimsənilməsi prosesini ifadə edir;
- Hər bir addım nəzarətlə bitir
- Hər bir şagird müstəqil işləyir, təlim materialını öz gücünə uyğun mənimsəyir;
- Pedaqoq təlimin təşkilatçısı və köməkçisi kimi çıxış edir, çətinlik çəkənlərə fərdi yanaşır və s.

Proqramlaşdırılmış təlim maşınlı və maşınsız ola bilər. Xüsusi öyrədici proqramla işləyən müasir kompyuterlər təhsillilik səviyyəsini tez müəyyən edir. Maşınsız proqramlaşdırılmış təlim variantında şagirdin idrak fəaliyyətinin idarə olunması funksiyasını proqramlaşdırılmış dərslər və ya xüsusi tərtib olunmuş dərslər və ya materiallar, vəsaitlər həyata keçirir.

Kompyuter təlimi. Fərdi elektron hesablama maşınlarının inkişafı sahəsində tərəqqi müəllimləri yeni kompyuter təlimi texnologiyasına gətirib çıxartdı. İbtidai təhsildə yeni informasiya texnologiyaları inkişaf edir və tətbiq olunur. İnformasiya texnologiyalarının səmərəli tətbiq olunması üçün:

- Tam proqram təminatı, periferik qurğuları və proyeksiya texnikası olan sinfin mövcudluğu;
- İnformasiya əlaqə vasitələri və texnikadan istifadə etməyi bacarmaq;

- Şagirdlərin nailiyyətlərini testləşdirmək üçün sinif kompyuterlərindən istifadə etmək;
- Yeni informasiya texnologiyalarının köməyi ilə şagirdlərə müstəqil düşünməyə imkan verən həvəs oyatmaq və s.

Yeni informasiya texnologiyalarından ona görə istifadə olunur ki, mürəkkəb bilikləri başa düşmək və mənimsəmək şagirdlər üçün asan olsun, onların təlimə marağını artırmaq, müəllimlərə isə vaxt qazanmaq, öz əməyinin effektivliyini yüksəltmək imkanı yaransın.

Differensial təlim. Bu təlim növləri, xüsusilə proqramlaşdırma və kompyuter təlimi imkan verir ki, diferensial təlimdən səmərəli istifadə olunsun, hər bir şagirdin və qrupun imkanları və tələbatları maksimal dərəcədə nəzərə alınsın. Belə təlimin məqsədi uşaqların biliklərindəki kəsirlər ləğv etmək, onlarda təlimə maraq yaratmaq, çətinlikləri tənzimləmək, yeni materialın mənimsənilməsini asanlaşdırmaqdır.

Əgər differensial təlim bir şagirdə aid olursa, o artıq fərdi təlimi çevrilir. Onun praktik həyata keçirilməsi kimə aid olmasından başlayır. Bu təlim, hər şeydən əvvəl, məktəb təliminə hazır olmayan və ya tam hazır olmayan, məktəb təlimini davam etdirə bilməyən uşaqlar üçün vacibdir.

Differensial təlimi müəllim kiçik yarımqruplarla apara bilər. Əgər sinifdə 20-30 şagird varsa onları 4-5 qrupa bölür. Bu təlim aşağıdakı hallarda özünü doğruldur:

- Tapşırığın məzmunu bütün sinif üçün eyni olur;
  - a) qüvvətli şagirdlər üçün işin icrasına az vaxt verilir;
  - b) onlar üçün çox tapşırıq verilir;
  - c) zəif şagirdlərə köməkçi material verilir ki, tapşırığın icrası asanlaşsın.
- Dərsin bir mərhələsində güclü, orta, zəif səviyyəli şagirdlərə çətinlik dərəcəsinə görə müxtəlif məzmunlu tapşırıqlar verilir;
- Şagirdlərə müxtəlif variantlı tapşırıqlar verilir, güclərinə uyğun tapşırıq seçmək təklif olunur.

Differensial təlimdən istifadə edən müəllim bilməlidir ki, zəif və orta səviyyəli şagirdlərə daim sadələşdirilmiş, güclü şagirdlərə mürəkkəb tapşırıqlar verilməsi müvəqqəti, keçici haldır.

İbtidai təhsildə təlimin formaları

Təlimin təşkili formaları müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarici ifadəsidir, təlimin məzmunu üçün “çərçivədir”. Onlar didaktik sistemlərin inkişafı ilə bağlı təkmilləşdirilir və müxtəlif meyarlar üzrə təsnif olunur. Fərdi, frontal və qrup halında təşkil olunur. Yaşayış yerinə görə -məktəb, məktəbdənkənar və eksternat formalarında həyata keçirilir. Birinci bölgüyə məktəb dərsləri, dərnek məşğələləri və s; məktəbdənkənar formaya müstəqil ev işləri, təbiətdə məşğələlər və b. daxildir. Eksternat-xüsusi təlim forması olub, sərbəst təhsil əsasında imtahanlar verməklə müvafiq təhsil sənədi almağa xidmət edir.

Təlimin sinif-dərs formasında təşkili bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- Hər sinif özünün illik planı ilə işləyir

- Təqribən eyni yaşda və hazırlıq səviyyəsinə malik olan şagirdlərdən ibarət daimi tərkib
- Hər dərs yalnız bir fənnə həsr olunur
- Dərslərin daim növbələşməsi
- Müəllimin rəhbər rolu
- Şagirdlərin idrak fəaliyyətini müxtəlif növləri və formaları
- Tədris ili müddətində təillərin olması

Sinif –dərs formasının bir sıra üstünlükləri vardır: ciddi təşkilati strukturlar başqalarından fərqlənir; qənaətlidir: belə ki, bir müəllim eyni zamanda və eyni şəraitdə böyük şagird qrupu ilə işləyir.

Müasir məktəbdə sinif-dərs formasından başqa köməkçi, sinifdən xaric, dərsləndirici, ev müstəqil iş növlərindən istifadə olunur. Köməkçi formalar şagirdlərin sinif-dərs fəaliyyətini davam etdirir və tamamlayır. Bunlara məsləhətlər, əlavə məşğələlər, klublar, sinifdən xaric oxu, ev işləri, gəzintilər, idman yarışları və s. aid edilir.

Təlimin sinif-dərs sistemində təşkilinin əsas elementi dərslərdir. Bu, mürəkkəb və məsuliyyətli mərhələ hesab olunur. Yaxşı dərs hətta təcrübəli müəllim üçün sadə və asan iş deyildir. Dərsdə müəllim tədris planını həyata keçirir, tədris proqramını yerinə yetirir.

Dərsə verilən didaktik tələblər:

- Hər bir dərslərin öyrədici vəzifəsini dəqiq müəyyən etmək;
- İdrak fəaliyyətini ən yeni texnologiyalarla tətbiq etmək;
- Dərslərin strukturunun formalaşmasına yaradıcı yanaşma;
- Elmi mülahizə, dərslərin təşkili və keçirilmə ustalığı;

Dərsə verilən tərbiyəedici tələblər

- Təlim materialının tərbiyəvi imkanlarını müəyyənləşdirmək;
- Təlim işinin məzmunu və məqsədindən tərbiyə vəzifələrini nəzərdə tutmaq;
- Humanistlik, əməkdaşlıq, həmrəylik tərbiyəsi, şəxsi bələdlik və s.

Dərsə verilən inkişafetdirici tələblər

- Uşaqlarda təlim-tərbiyə fəaliyyətinin müsbət motivləri, maraqları, yaradıcılıq təşəbbüslərini və fəallığı formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək;
- Şagirdlərin inkişaf səviyyələrini öyrənmək, onların “ yaxın inkişaf zonaları”nı layihələndirmək;
- Məktəblilərin intellektual, emosional, sosial inkişafını proqramlaşdırmaq, tədris məşğələlərini dəyişiklikə uyğun olaraq operativ yenidənqurma və s.

İbtidai təhsildə dərslərin növləri və müasir dərsə verilən tələblər

Kurikulum-təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir. Müasir təhsil sistemində əsasən şagirdin bir şəxsiyyət kimi fəaliyyətə cəlb olunması, onun maraq və tələbatlarının əsas götürülməsi, yaradıcı rolu xüsusi olaraq nəzərə alınır. Müasir dərslərdə fikrin hökmranlığı hiss olunmalıdır. Dərsdə hər kəsə düşünmək, etirazını bildirmək, fikrini əsaslandırmaq, həyacanını ucadan ifadə etmək imkanı verilməli və müstəqillik, yaradıcılıq üçün əlverişli şərait

yaradılmalıdır. Müasir dərş dedikdə, ənənəvi dərşdən uzaqlaşmaq nəzərdə tutulmur. İnteraktiv metodlara əsaslanan müasir dərş ənənəvi dərşin rasionla toxumlarını saxlamaqla, daha rəngarəng, daha çevik, daha maraqlı təşkil olunur və sinifdə fəallığı təmin edir. Müasir dərşdə müəllim yenə də tədris prosesinin aparıcı qüvvəsidir. Bugün dərşə verilən mühüm tələblərdən biri də şagirdlərə dinləməyi, daha sonra nələrin deyiləcəyini izləməyi öyrətməkdir. İzləmək dedikdə şagirdlərin başlıca fikri tuta bilməsi nəzərdə tutulur. Müasir dərşdə:

1. Müəllim-şagird, şagird-müəllim, şagird-şagird əməkdaşlığı üçün şərait yaradılmalıdır.
2. Təlim metodları şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə görə seçilməlidir.
3. Hər bir şagirdin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.
4. Şagirdlər öz rəylərini, təkliflərini, hətta etirazlarını da sərbəst və azad ifadə etməlidir.
5. Şagirdlərə “öyrənməyi öyrətmək” prinsipi aşılmalıdır.
6. Təlimin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipləri müəllimin əsas məqsədi olmalıdır.

Bəs müasir insan daha hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır?

1. Düşünməyi bacarmalıdır
2. Müstəqil qərar qəbul etməyi bacarmalıdır
3. Fiziki cəhətdən sağlam olmalıdır
4. Hisslərini idarə etməyi bacarmalıdır

İnteqrativ fənlər. İnteqrasiya olunmuş dərşlər.

İbtidai siniflərdə təlimin təkmilləşdirilməsinin yeni istiqamətlərindən biri inteqrativ dərşlərin aparılmasıdır. İnteqrativ dərş odur ki, bir mövzunun ətrafında bir neçə fənn üzrə uyğun materiallar birləşir. Belə ki, oxu, yazı, şifahi nitq, dil qaydaları ana dili kursunda birləşdirilir. Fizika, kimya, biologiya, coğrafiya, tarix, musiqi, təsviri incəsənət və s. fənlər üzrə məlumatlar “Həyat bilgisi” kursunda inteqrasiya olunmuşdur.

İnteqrativ dərşlər ənənəvi təlimdə istifadə olunan fənlərarası əlaqədən ciddi şəkildə fərqlənir. Fənlərarası əlaqədə digər fənlərdən epizodik olaraq müəyyən materiallar müxtəlif fənlər üzrə bir blokda birləşdirilib bir mövzuya təbə edilir.

İnteqrativ fənlərin planlaşdırılması, təşkili və keçirilməsinə bir sıra tələblər verilir:

- Hər bir sinifdə tədris ili ərzində müəyyən olunması sistemi;
- Hər bir dərş dəqiq planlaşdırmaq, əsas və yardımçı məqsədlərini ayırmaq;
- Dərşlərin məzmununu modelləşdirmək, onları əsas fikri dəstəkləyən materiallarla tamamlamaq;
- Dərşin növü və strukturunu, təlimin metod və vasitələrini dəqiq müəyyən etmək;
- Uşaqların optimal yüklənməsi;
- Dərşlərin keçirilməsinə əlaqədar fənn müəllimlərini və mütəxəssislərini cəlb etmək.

İnteqrasiya şagirdlərin gözü qarşısında dünyanın tamlığı mənzərəsini canlandırır və onların məntiqi, yaradıcı, tənqidi təfəkkürünü formalaşdırır.

Hər hansı fənni tədris edərkən mövzudan asılı olmayaraq vətənpərvərlik, əxlaq tərbiyəsinə aid iş aparılmalı, yəni Vətənə, əxlaqi təmizliyə aid fikirlər söylənməlidir, çünki vətənpərvərlik, əxlaq tərbiyəsi bütün tərbiyə işinin mərkəzindən qırmızı xətt kimi keçir.

İnteqrasiya təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri olduğu, biliklərin möhkəmləndirilməsinə əlverişli şərait yaratdığı üçün dərs zamanı onun reallaşmasına həmişə diqqət yetirmək lazımdır. Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzularını keçərkən hərbi mahnı və marşlardan istifadə etmək, uşaqlara qəhrəmanı necə təsəvvür etdiklərini çəkməyi tapşırmaq olar.

Dərsin transformasiyasının digər istiqaməti şagirdlərlə işin sinifdə kiçik qruplarla təşkilidir. Bu istiqamət təlimin qrup yolu ilə aparılması adlanır. Son vaxtlarda müəllimlər sinif işinin frontal təşkilindən uzaqlaşmağa başlamışdır. Sinfi qruplara bölür, qısa vaxt ərzində şagirdlərin əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı olan məsələlərin tez və asan həllinə nail olur.

Qruplarla iş prosesinə daxildir:

- Didaktik materialların paylanması;
- Qrupda işin planlaşdırılması;
- Qrupun işinin nəticələrinin elan edilməsi;
- Qrupun işinin ümumi yekunu və qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə olunması və s.

Qruplarla işin təşkilində əks göstərişlərə də diqqət verilməlidir. Belə ki:

- Yalnız zəif şagirdlərdən ibarət qrup yaratmaq olmaz, çünki onlar öz aralarında fikir mübadiləsi apara bilməzlər;
- Qrupda işləmək istəməyən uşağı məcbur etmək olmaz; onu ertəsi gün cəlb etmək olar. Əgər təkliddə işləmək istəyərsə, müəllim ona şərait yaradır;
- Qrupda məşğələlərin müddətinin 15-20 dəqiqə olması, bununla şagirdlərin yorulmasının qarşısının alınması;
- sinifdə tam sakitlik olmasını tələb etmək olmaz. Birgə iş prosesində uşaqlar fikir mübadiləsi aparmalı, rəylərini bölüşdürməlidir;
- uşağa qrup işində iştirak etməkdən məhrum etmək, cəzalandırmaq olmaz.

Qrup, differensial iş forması təlimin ənənəvi frontal təşkilindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına kömək edir. Bu şəraitdə şagirdlərin əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı məsələlər tez və asan həll olur.

İbtidai təhsildə təlimin təşkili formaları

Fənn kurikulumları təlimin təşkili formalarına yeni tərzdə yanaşmağı tələb edir. İbtidai siniflərdə təlimin təşkili 4 formada həyata keçirilir: 1) Cütlərlə iş; 2) Kiçik və böyük qruplarla iş; 3) Sinif kollektivi ilə iş; 4) Fərdi iş.

1.Cütlərlə iş – Dərs prosesində işin bu forması zamanı şagirdlər iki –iki işləyirlər ki:

- hər hansı bir tapşırığın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir-birinə kömək etsinlər.
- öz işlərinin nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar.
- qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər

2. Qruplarla iş – şagirdlər kiçik qrupda birləşir və hər hansı problemi həll etmək üçün birgə fəaliyyətə cəlb olunurlar. Qrup işinin gedişində şagirdlərin birgə fəaliyyəti onlara əməkdaşlıq və müxtəlif problemləri bir yerdə həll etməyi öyrədir. Qrup işi şagirdlərə öz fikrini söyləməyə və başqalarını dinləməyə, özünün və digərlərinin işini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Qrupla iş zamanı hər bir şagirdin təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünə inam artması, özünü tam dəyərli şəxsiyyət kimi dərk etməsi, problemin həlli üçün vacib olan fərdin və qrupun qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlaması prinsipini mənimsəməsi hesabına hər bir uşağın müstəqil şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edir.

Qruplarla iş qaydaları:

- 1) Demokratik, obyektiv şərait olmalıdır.
- 2) Sınıfdə qrupların sayı 2-6 qrupa qədər olmalıdır.
- 3) Hər qrupda isə 3-6 şagird olmalıdır.
- 4) İş zamanı qrup lider-komandir seçməlidir.
- 5) Hər dəfə iş zamanı qrupun lideri dəyişməlidir.
- 6) Sınıfı “zəif” və ya “güclü” qruplara bölmək olmaz.
- 7) Dostu dostdan ayırmaq prinsipi.
- 8) İş zamanı işgüzar səs-küyün olması labüddür.
- 9) Müəllim mütləq bu səs-küyü tənzimlənməlidir.

3. Bütün siniflə birgə iş – Bu iş formasının fəal təlimdə istifadəsi də zəruridir. Motivasiya mərhələsində qoyulan tədqiqat məsələlərini bütün siniflə araşdırmaq zərurəti olduqda müəllim böyük qrup şəklində iş formasını seçir. Ənənəvi frontal sorğudan fərqli olaraq, bütün siniflə birgə tədqiqat işi zamanı şagird öyrənilmiş dərslərin xatırlanması ilə kifayətlənə bilmir və o əldə olunmuş məlumatlardan istifadə və ya tətbiq edərək yeni biliklərin kəşfinə yönəldilir. Kollektivdə işləmək, kollektivdə fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsi qoyulur, şagirdlərdə ünsiyyət yaratma bacarığının təşəkkülü və inkişafı təmin edilir.

4. Fərdi iş – Şagirdlərin fərdi həyat təcrübəsini, maraqlarını və ya öz yaradıcılığını tələb edən tədqiqat işlərində daha çox istifadə olunur.

Şagirdin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkan yaradır.

Fəal (interaktiv) dərslərin quruluşu iş formasından asılı olaraq dəyişilə bilər.

İbtidai təhsildə dərslərin hazırlanması

Dərslərin effektivliyi formulu iki əsas hissədən ibarətdir: 1) dərslərin hazırlanmasını keyfiyyəti; 2) dərslərin ustalıqla keçirilməsi. Dərslərin hazırlanması tədbirlər kompleksinin hazırlanmasıdır. Təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin belə müəyyən edilməsi konkret şəraitdə son nəticələrin yüksək olmasına təminat verir. Müəllimin dərslə hazırlanması 3 mərhələdən keçir: diaqnostika, proqnozlaşdırma, layihələndirmə.

Dərslə hazırlıq vəziyyətin, şəraitin diaqnostikasıdan yaxud dərslərin keçirilməsi şəraitinin aydınlaşmasından başlanır: uşaqların imkanları, onların

fəaliyyəti və davranışı, qabililiyyətləri, təhsillilik səviyyəsi, onun xüsusiyyətləri və praktik əhəmiyyəti.

Proqnozlaşdırma odur ki, dərsin gedışı necə inkişaf edəcək, onun hansı variantda keçirilməsi yaxşı olar. Planlaşdırma dərsin hazırlanmasının son mərhələsidir. Onun yekununda dərslər planı yaranır. Pedaqoji fəaliyyətə təzə başlayan şəxs ətraflı plan-icmal hazırlamalıdır.

Müəllim növbəti dərslərə hazırlaşarkən, bir daha tədris proqramına baxır, dərslərdəki materialı nəzərdən keçirir, əlavə ədəbiyyatı öyrənir, diferensial və fərdi təlim üçün materialı, təlim vasitələrini seçir və gözdən keçirir, yararlılığını tərtib edir.

İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv dərslərin quruluşu

Kurikulum üzrə fəal dərslərin quruluşunda istifadə edilən motivasiya mərhələsi haqqında –tədqiqat sualı haqqında problemi qoymaq üçün sual və ya tapşırıq verilir, yönəldici suallar təklif olunur, tədqiqat sualı çıxarılır, fərziyyələr irəli sürülür. Motivasiya –dərslər ərzində şagirdin idraki fəallığına təkan verən prosesdir və dərslərin vacib komponentidir. Fəal dərslərin quruluşu aşağıdakı kimidir:

1. Motivasiya –(problemin qoyulması, fərziyyələrin irəli sürülməsi)
2. Tədqiqatın aparılması
3. Məlumatın mübadiləsi
4. Məlumatların müzakirəsi və təşkili
5. Nəticələrin çıxarılması
6. Produktiv
7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya
8. Ev tapşırıqları

Fəal dərslər səmərəli təşkil etmək üçün – ilk növbədə müəllimin planlaşdırma bacarığı olmalıdır. O, dərslər dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid perspektiv və cari planları hazırlamağı bacarmalıdır.

İbtidai təhsildə fəal və interaktiv dərslərin mərhələləri

Dərslərin I mərhələsi: Motivasiya, problemin qoyulması

Hər bir tədqiqatı başlamaq üçün problemi müəyyənləşdirmək lazımdır.

Dərslərin II mərhələsi: Tədqiqatın aparılması

İrəli sürülmüş problemin həlli üzrə irəli sürülmüş fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Bunun üçün müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Tədqiqatlar müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarla, cütlük şəklində və fərdi şəkildə aparıla bilər. Lakin interaktiv təlim anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərdi mövcudluğu ehtiva edir.

Dərslərin III mərhələsi: İnformasiya mübadiləsi.

Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Bu mərhələdə yeni bir tələbat-həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərslərin IV mərhələsi: İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili.

Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün bilik, bacarıq və vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir.

Dərsin V mərhələsi: Nəticə, ümumiləşdirmə

Sonda artıq şagirdlər müstəqil olaraq nəticəyə gəlirlər.

Dərsin VI mərhələsi: Yaradıcı, tətbiqetmə.

Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı sürətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktik əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə də müəllim şagirdlərə tapşırıqlara bilər ki, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar.

Dərsin VII mərhələsi: Qiymətləndirmə və ya refleksiya.

Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Dərs başa çatdıqdan sonra göstərilmiş fəaliyyətlərdən birini – qiymətləndirmə və ya refleksiyanı həyata keçirərkən müstəqil öyrənmə proseslərinin nəzərdən keçirilməsi və bunun nəticəsində öz öyrənmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

İbtidai təhsildə ev tapşırıqları

Şagirdlərin ev müstəqil işləri təlim prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Onun məqsədi dərslərdə qazanılmış biliklərin qarşısını almaq, şagirdlərin fərdi meyillərini, istedad və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Ev müstəqil işləri mühüm didaktik funksiya yerinə yetirir. O cümlədən:

- dərstdə alınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənməsi
- sinifdə işlənmiş təlim materialının genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi
- tapşırıqların müstəqil icrası bacarıqları və vərdişlərin formalaşdırılması
- fərdi müşahidə və təcrübələrin yerinə yetirilməsi

Ev tapşırıqlarının növləri:

- dərslərin mətni ilə iş
- qrafik işlər
- heyvanlar, bitkilər, təbiət hadisələri üzərində müşahidə üzrə praktik işlər
- sadə təcrübələr qoyulması
- şerin əzbər öyrənilməsi

Ev tapşırıqlarının verilməsi qaydaları

- ev tapşırığını bütün şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq
- tapşırığın müstəqil icrasını müntəzəm yoxlamaq və stimullaşdırmaq
- ev tapşırıqlarının icrası üçün təlimat vermək
- şagirdlərin gücünə müvafiq olmasına diqqət vermək
- ev tapşırıqlarının icrasını sinifdə müntəzəm yoxlamaq
- valideynlərlə müntəzəm əlaqə saxlamaq, onları maarifləndirmək

İbtidai siniflərdə ev tapşırıqları şagirdlərin müstəqil işləmək bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir, onların idraki maraqlarını inkişaf etdirir.

İbtidai təhsildə pedaqoji texnologiyalar

“Pedaqoji texnologiyalar” anlayışı bu gün ənənəvi pedaqogikada ümumi qəbul olunmuş anlayış deyildir. Təlim texnologiyaları, bir tərəfdən, təlim metodlarının məcmusu və təlim informasiyasının emal edilməsi, dəyişdirilməsi, təqdim olunması, verilməsi vasitələridir, digər tərəfdən, müəllimi təlim prosesində müəyyən texniki və ya informasiya vasitələrindən istifadə etməklə, şagirdlərə təsir metodudur. Təlimin məzmunu, metodları və vasitələri bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq vəziyyətində olur. Təlim texnologiyaları bir sistem, kateqoriya və struktur olmaqla, aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

- təlimin məqsədi;
- təlimin məzmunu;
- qarşılıqlı pedaqoji fəaliyyət vasitələri;
- təlim prosesinin təşkili;
- Şagird, müəllim;
- Fəaliyyətin nəticəsi

Pedaqoji texnologiyaların mənbəyi pedaqoji, psixoloji və sosial elmlərin nailiyyətləri, qabaqcıl pedaqoji təcrübə, xalq pedaqogikası, ölkə və xarici pedaqogikada uzun müddət ərzində toplanmış ən yaxşı nümunələrdir.

Pedaqoji texnologiya təlimin səmərəli yollarını tətbiq edən elmi keyfiyyət kimi, təlimdə istifadə olunan yollar, vasitələr, prinsiplər sistemi və təlim prosesinin real keyfiyyəti kimi fəaliyyət göstərir.

İbtidai siniflərdə tətbiq olunan yeni təlim texnologiyaları

“İnteraktiv” termini –“dialog, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək” kimi izah olunur. İnteraktiv təlim metodları və priyomlarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir. İnteraktiv təlim metodları üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- Uşağın aktiv fəaliyyəti
- Müəllimin uşaqlarla və uşaqların bir-biri ilə əməkdaşlığı
- Didaktik materiallardan geniş istifadə edilməsi
- Uşaqların qrupda qeyri -ənənəvi yerləşməsi
- Uşaqlarda fəal öyrənmə mövqeyi
- əməkdaşlıq, qrupda qarşılıqlı fəaliyyət
- uşaqların müəyyən mövzu ətrafında qruplar üzrə birgə fəaliyyəti
- dərs zamanı əyləncəli və riyazi oyunlardan, sürətli və musiqili səhnəciklərdən istifadə
- dərstdə sosial və psixoloji şəraitin yaradılması

“Fəal (interaktiv)” təlim dedikdə, şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim nəzərdə tutulur. Fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur.

Yeni təlim metodlarının tətbiqi informasiya –kommunikasiya texnologiyalarının təlim prosesində səmərəli istifadəsi prosesi bu gün uğurla həyata keçirilir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, şagirdlərin hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir.

Kompyuter texnologiyası və tədrisdə ondan istifadənin xüsusiyyətləri

İnformasiya texnologiyaları sahəsində bütün texnoloji vasitələr, o cümlədən istifadə olunan xüsusi texniki informasiya vasitələri təlimin informasiya texnologiyaları adlanır. Təhsildə kompyuterlər geniş tətbiq olunmağa başlandıqda yeni termin –“təlimin yeni informasiya texnologiyası” meydana çıxdı.

Təlimin kompyuter vasitələri interaktiv adlanır. Onlar müəllim və şagirdlərin hərəkətlərinə təsir göstərməyə, onunla dialoqa girməyə kömək edir. Bu da kompyuter təlimi metodikasının əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Təlim prosesinin bütün mərhələlərində kompyuterdən istifadə etmək olar.

İbtidai təhsildə kompyuter tətbiqi

Yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi son illərdə müasir uşağın inkişafına güclü təsir edir, onun tərbiyəsinə və ətraf aləmi qavramasına təkan verir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin məktəblərində böyük imkanlara malik olan və geniş yayılmış kompyuterlərin tətbiqi təhsilə uğurlar gətirmişdir.

Əgər uşaqların qarşısında hesablama texnikasından istifadə etmək vəzifəsi durursa, kompyuterdən istifadəni yalnız yuxarı sinif şagirdlərinə aid etmək olmaz.

Məktəbin kompyuter əsrinə adaptasiyadan başqa digər seçimi yoxdur. Bu uyğunlaşmanın əsas məqsədi odur ki, uşaqlara informasiyalar əldə etməyi, məsələ həll etməyi, insanlarla ünsiyyət saxlamağı, cəmiyyətdə mühüm dəyişiklikləri başa düşməyi öyrətmək lazımdır. Məktəbdə təlim kompyuterləşməli, təlim-tərbiyə fəaliyyətinin məzmunu yeniləşdirilməli, riyaziyyat, dil, ictimai və təbiət fənləri dərslərinə inteqrasiya olunmalıdır. Bu inteqrasiya qısa müddət ərzində başa çata bilməz. Bu prosesin sonu yoxdur.

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Azkomplektli ibtidai məktəblər
2. Azkomplektli ibtidai məktəbdə dərsin təşkili
3. Azkomplektli ibtidai məktəbdə müstəqil işlərin təşkil
4. Azkomplektli ibtidai məktəbdə müəllimin
dərsə hazırlaşması
5. Azkomplektli ibtidai məktəbdə tərbiyə işləri

Azkomplektli ibtidai məktəblər

Azkomplektli məktəb 100 nəfərə qədər şagirdi olan, paralel sinifləri olmayan ibtidai, ümumi orta və tam orta məktəbdir. Azkomplektli məktəblər üçün siniflərin qeyri-bərabər şagird sıxlığı xarakterikdir. Elə azkomplektli məktəblər də olur ki, bu və ya digər sinif komplektli olmur. Bu cür məktəblərin mövcudluğu ölkəmizin bir çox yaşayış məntəqələrində əhalinin az yaşaması ilə bağlıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə 400-ə yaxın azkomplektli ibtidai məktəb var. Quba, Qusar, Laçın, Kəlbəcər, Yardımlı, İsmayilli rayonlarında bu cür məktəblərin sayı çoxdur. Əvvəlki dövrlərdə belə məktəblərə ikinci növ təhsil müəssisəsi kimi baxırdılar, düşünürdülər ki, belə məktəblərdə yüksək səviyyə əldə etmək çətindir.

İbtidai AKM-də bir və ya iki müəllim işləyir. Kitabxanaçı, təsərrüfat müdiri, müavin ştatları nəzərdə tutulmur. Onların funksiyasını müəllimlər icra edir. Məktəb qəsəbədə, kənddə yeganə mədəniyyət ocağıdır. İbtidai AKM-in işinin effektivliyi ümumi və xüsusi şərtlərlə müəyyənləşir. Ümumi şərtlər aşağıdakılardır:

- Maddi texniki baza
- İqtisadi şərtlər
- Sanitar-gigiyenik
- Məktəbin məsafəsi
- Ekoloji
- Müəllimlərin ixtisas səviyyəsi
- Qarşılıqlı fəaliyyət

Qeyd olunan şərtlər müəllimlərdən az asılıdır. Müəllimlərdən asılı olan şərtlər aşağıdakılardır:

- Dərs cədvəlinin səmərəli tərtib edilməsi
- Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun dərs strukturu müəyyən edilməsi
- Dərsin məzmununun optimallaşdırılması
- Dərs və dərsdənənar təlim-tərbiyə işi formalarının düzgün əlaqələndirilməsi

- Uşaqlarda öyrənmək və bilikləri müstəqil əldə etmək vərdişlərinin formalaşdırılması;
- Bilik, bacarıq və vərdişlərin üzərində müntəzəm nəzarət
- TTV-dən istifadə və s.

Siniflər komplektləşdirilərkən nəzərə alınan şərtlər: 1) siniflərin sayı; 2) onların hər birində uşaqların sayı; 3) məktəbdə müəllimlərin sayı. Əgər məktəbdə bir müəllim varsa, başqa variant yoxdur: bütün siniflər bir komplektdə birləşdirilir. Əgər 2-3 müəllim işləyirsə, o zaman siniflərin komplektləşməsində bir çox məsələlər nəzərə alınır: a) şagirdlərin uyğun sayda olması; b) uşaqların şəxsi meylləri; c) pedaqoji məqsədəuyğunluq.

Siniflərin hər hansı bir qaydada komplektləşməsinin özünəməxsus çətinlikləri və ya üstünlükləri olur.

Azkomplektli ibtidai məktəbdə dərsin təşkili

Dərs AKM –də təlim və tərbiyənin əsas formasıdır. Bir qayda olaraq, müəllim sabit şagird kontingenti ilə tərtib olunmuş cədvəl üzrə məşğələ aparır. Lakin sinif müxtəlif yaşlı uşaqlardan ibarətdir, bir dərsdə bir neçə sinifdə fənn tədris olunur. AKM-də dərsin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti budur. Buradan da onun üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri, habelə bütün mürəkkəbliyi və xüsusiyyətləri özünü göstərir. AMK-də sinif –komplektdə hər bir dərs faktik olaraq birləşdirilmiş 2-3 dərs deməkdir.

İbtidai AKM-də dərsə verilən ümumi tələblər ali ümumtəhsil məktəblərindən fərqlənmir. Sanitar-gigiyenik, psixoloji-fizioloji tərbiyə tələbləri olduğu kimi qalır. Dərsə verilən ümumi tələblərin gözlənilməsi müəllimin əsas qayğısıdır. İbtidai AKM –də yeni biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin iki əsas forması vardır: 1) müəllimin rəhbərliyi altında iş, 2) şagirdlərin müstəqil işləri.

Müəllimin rəhbərliyi altında və bilavasitə iştirakı şəraitində yerinə yetirilən işlər:

- Müəyyən hazırlıq tapşırıqları
- Növbəti müstəqil işdən əvvəl yeni materialın izahı
- İzahatlar, nağıletmələr, təlimatlar
- Didaktik (təlim) oyunlar
- Biliklərin tətbiqinin nümayiş etdirilməsi
- Materialın tematik ümumiləşdirilməsi

Azkomplektli ibtidai məktəbdə müstəqil işlərin təşkili

AKM-də müstəqil işlərin əsasını heç bir məhdudiyyət qoyulmadan, təlimin ümumi metodlarından istifadə edilməklə tapşırıqlar təşkil edir. Onlar sinif-komplektlərində uşaqların yaş və bilik xüsusiyyətlərinə uyğun korrektə edilir. Şifahi metodlardan, əyani metodlardan , praktik vasitələrdən geniş istifadə olunur.

Müstəqil iş- müəllimin iştirakı olmadan şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlər əldə etməsinə, onların təcrübədə tətbiqinə istiqamətlənən fəaliyyətdir. Müstəqil işlər uşaqların fəaliyyətini inkişaf etdirir, ixtiyari diqqətini formalaşdırır, ətraflı baş verən hadisələrə əhəmiyyət vermədən diqqəti görəcəyi iş üzərində cəmləşdirir. AKM-də hər bir dərstdə uşaqlara müxtəlif növ müstəqil işləri yerinə yetirmək təklif olunur: yoxlayıcı, hazırlıq, öyrədici. Yoxlayıcı müstəqil işlər bilik, bacarıq və onların tətbiqi yollarını müəyyən etmək üçün verilir. Müəllimlər ona öyrədici xarakter verməyə çalışırlar: “yoxlaya-yoxlaya öyrədərəm: “Yerinə yetirilən bütün müstəqil işlər yoxlanılır.

Bir dərstdə müstəqil işlərin kəmiyyətinə hədd, norma qoyulmur. Şagirdlərin də imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Dərstdə müstəqil işlərin müddəti bir çox şərtlərlə müəyyənləşir. Hər şeydən əvvəl, tapşırığın həcmi və mürəkkəbliyi nəzərə alınaraq müddət tədricən artırılır. Hər bir dərstdə müstəqil işlərin təşkilində müəllimin göstərişləri, şərtləri, təlimatları, təsvirləri və s. mühüm rol oynayır. Adətən, dərstdən əvvəl müstəqil işlərə aid nümunələr, tövsiyələr, paylama materialları və s. hazırlanır. Məsələ həlli ilə bağlı tövsiyə yazı lövhəsində yazılır və ya kartoçkalarda yazılıb şagirdlərə paylanır. Müəllimin təlimatları, tövsiyələri anlaşıqlı və dəqiq olmalıdır.

Azkomplektli ibtidai məktəbdə müəllimin dərslə hazırlaşması

Dərslə hazırlaşarkən müəllim :

- Fənn proqramına bir daha baxır, tədris fənləri strukturu və sistemində konkret bir dərslə yerini müəyyənləşdirir;
  - Dərsləkdə dərslə materialını proqramın tələbinə, şagirdlərin imkanlarına, konkret şəraitə uyğun araşdırır. Əlavə və alternativ ədəbiyyatı öyrənir;
  - Yeni metodik ideyalarla tanış olur. Yeni metodlar tətbiq etmək üçün fikirləşir, məqsədəuyğun metod seçir;
  - Sərəncamında olan iş metodlarını və tərzlərini təhlil edir, daha yaxşı və optimal olanları seçir;
  - Bir daha şagirdlər üçün ağır və mürəkkəb olan təlim əməyini yüngülləşdirmək barədə düşünür;
  - Öz düşüncələrini kağız üzərinə keçirir, dərslə plan –icmalını tərtib edir və s.
- AKM-də dərslə sinif-komplekt üçün ümumi bir plan üzrə keçirilir. Sinif-komplektlərində dərslərin bir hissəsi ümumi mərhələlərlə ola bilər. Bu zaman şagirdlər eyni tapşırığı yerinə yetirirlər, müəllimin şərhini dinləyirlər, oynayır, tapşırıq icra edirlər.

Azkomplektli ibtidai məktəbdə tərbiyə işləri

AKM-də tərbiyə prosesi ümumi prinsiplərə söykənir, ümumi qanunauyğunluqlara tabe olur. AKM-də tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri müəyyən şərtlərə malikdir: Belə ki: a) böyük şəhərlərdən uzaq olması; b) insanlar arasında yaranmış münasibət; c) yaşayış məntəqəsində digər mədəni ocağın olmaması; d) kommunikasiyanın qeyri-sabitliyi. Tərbiyə işinin keyfiyyətinə müəllimlərin və uşaqların azlığı mənfi təsir göstərir. AKM-də tərbiyə prosesi 3 formada həyata keçirilir: 1) dərs prosesində tərbiyə işləri; 2) dərsdən kənar və sinifdən xaric tərbiyə işi; 3) yaşayış məntəqəsinin əhalisi vasitəsilə tərbiyə işi. Tərbiyə işinin əsasında iki yanaşma durur: fəallıq və komplekslik. Birinci yanaşma məktəblilərin müxtəlif növ fəaliyyətinin təşkilini (idraki, əmək, ictimai, bədii, idman, sərbəst ünsiyyət və s.) tələb edir. İkincisi bütün növ fəaliyyətlərinin üzvi şəkildə birləşdirilməsini tələb edir. Tərbiyə işləri özündə mənəvi-əxlaqi, estetik, əmək, əqli tərbiyə proseslərini ifadə edir.

AKM-də tərbiyə işinə kompleks yanaşmaq lazımdır. Əsas istiqamət 1-ci sinifdən əqli tərbiyənin təşkilinə-sistematik təlimin təşkilinə yönəldilir. Əmək tərbiyəsi əməksevərlik, əməyə, əmək adamlarına hörmət, peşələr haqqında təsəvvürlərin yaranmasına kömək məqsədi daşıyır.

Az kompleksli məktəblər həmişə olmuş, bugün var, gələcəkdə də olacaqdır. Onun işini yaxınlaşdırmaq, müəllim və şagirdlərin həyatı üçün rahat şərait yaratmaq lazımdır.

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ SINIFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏBKƏNAR İŞLƏR

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Sinifdənxaric (dərsdənkənar) tərbiyə işlərinin mahiyyəti
2. İbtidai təhsildə sinifdənxaric tərbiyə işinin xüsusiyyətləri və təşkili yolları
3. İbtidai təhsildə məktəbdənkənar tərbiyə işinin mahiyyəti və strukturu
4. İbtidai təhsildə məktəbdənkənar tərbiyə işinin təşkili yolları

Sinifdənxaric tərbiyə işlərinin mahiyyəti və məqsədi

Məktəbdə təlim və tərbiyə işi dərslərlə məhdudlaşmır. Dərslərdən əvvəl və ya sonra da təlim-tərbiyə işi təşkil olunur və davam edir. Dərs prosesində həyata keçirilən təlim-tərbiyə işi sinifdənxaric (dərsdənkənar) və məktəbdənkənar təşkil edilən təlim-tərbiyə ilə daha da möhkəmləndirilir.

Məktəbin şagirdlərlə apardığı sinifdənxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işi təlim-tərbiyə prosesinin zəruri tərkib hissəsidir. Keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq, dərslərdən əvvəl və ya sonra şagirdlərlə məktəbin təşkil edib keçirdiyi məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlər sinifdənxaric təlim-tərbiyə işi adlanır.

Sinifdənxaric işin başlıca vəzifəsi məktəblilərin maraqlılarının, meyillərinin, bacarıqlarının hərtərəfli inkişafına və onların boş vaxtlarının səmərəli təşkilinə xidmət etməkdən ibarətdir. Təlim fəaliyyəti çərçivəsindən kənarda şagirdlərin mənəvi və fiziki inkişafı davam edir, uşaqların çox vaxt nə müəllimə, nə də valideynlərə məlum olmayan potensial imkanları aşkara çıxır, onların şəxsiyyəti formalaşır. Sinifdənxaric işi pedaqoji kollektivin üzvləri, məktəbin himayəciləri, valideyn komitəsinin mütəxəssis üzvləri, başqa təşkilat və müəssisələr birgə təşkil edib həyata keçirirlər.

İbtidai təhsildə sinifdənxaric tərbiyə işinin xüsusiyyətləri və təşkili yolları

Müasir şəraitdə sinifdənxaric işin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sinifdənxaric iş könüllü xarakterdədir. Məktəblilər orada istədikləri işdə iştirak edir, öz maraqlarını, istək və arzularını, tələbatlarını təmin edirlər.
- Sinifdənxaric iş dinamik və mütəhərrikdir. O, tədris prosesinə nisbətən iştirakçıların tərkibindən və real şəraitdən daha çox asılıdır.
- Sinifdənkənar işdə ilkin sinif kollektivlərinin məlum qapalılığı aradan qaldırılır.

Sinifdənxaric tərbiyə işləri əsasən üç formada həyata keçirilir: 1) fərdi; 2) kütləvi; 3) qrup halında. Bunlardan ən geniş yayılan və tətbiq olunan forma kütləvi işlərdir. Fərdi işlərə məktəbin radioqovşağında çıxışlar, təşkilatçılıq işləri, növbətçilik, ifadəli oxu, şeir yazmaq, şəkil çəkmək, rəqs etmək, məqalə yazmaq, kolleksiya toplamaq və s. daxildir. Kütləvi işlər dedikdə, bayram tədbirləri, Qurban bayramı, Ramazan bayramı, İstiqlal günü və s. təntənəli; 20 yanvar, Xocalı şəhidlərini anmaq, iməcilik, turist gəzintiləri, ekskursiyalar, olimpiadalar, idman yarışları, tamaşalar, kollektiv əyləncələr, əxlaqi söhbətlər,

disputlar, şəhərciklər, oxucu konfransları, sinifdənəxaric oxu, görüşlər, səyahətlər, yürüşlər, sərgilər, mədəniyyət və tarixi abidələrə, müqəddəs yerlərə ziyarət və s. nəzərdə tutulur.

Dərsləri birinci növbədə olan siniflər üzrə əlavə tədbirlər ikinci növbədə həyata keçirilir. Dərsdənəxaric təlim-tərbiyə işləri dərslərdən fərqli olaraq, dərs cədvəli ilə tənzimlənmir; imkan olduqca, zərurət yarandıqca təşkil edilir. Sinifdənəxaric təlim-tərbiyə işini məktəb təşkil edir. Sinifdənəxaric təlim-tərbiyə işləri hansı formalarda təşkil edilir? Bunlardan ən geniş yayılanları: rəsm dərnəyi, musiqi dərnəyi, əl işi dərnəyi, hazır cavablar klubu, xor dərnəyi və s. Dərnək halında təşkil edilən dərsdənəxaric təlim-tərbiyə işi ilə yanaşı, müvəqqəti səciyyə daşıyan təlim-tərbiyə işləri də olur. Bunlar da fərdi formada, qrup şəklində və kütləvi halda təşkil edilir.

Fərdi təlim-tərbiyə işi xüsusi qabiliyyətli şagirdlərlə də, müxtəlif səbəblərdən geri qalan şagirdlərlə də təşkil edilir.

İbtidai təhsildə məktəbdənəxaric tərbibə işinin mahiyyəti və təşkilati yolları

Məktəbdənəxaric tərbibə müəssisələri çox geniş şəbəkəni əhatə edir. Şahmat məktəbi, uşaq-gənclər idman məktəbi, uşaq parkları, uşaq stadionu, uşaq kitabxanaları, ekoloji mərkəz, uşaq dəmi yolu, kukla teatri, uşaq filarmoniyası və s. bu növ müəssisələrdir. Keçirildiyi yerdən asılı olmayaraq məktəbdənəxaric tərbibə müəssisələrinin şagirdlərlə əlaqəli həyata keçirdiyi bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil tədbirlərə məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə deyilir.

Məktəbdənəxaric və dərsdənəxaric təlim-tərbiyə işlərində oxşar cəhətlər var. Əvvəla, hər ikisinin iştirakçıları ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləridir. Hər ikisinin tədbirləri məktəbdə iş rejimini nəzərə alır, dərsə maneəçilik göstərmir. Hər ikisində şagirdlərin fəaliyyəti könüllülük prinsipi əsasında qurulur. Hər ikisinin fəaliyyəti məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olur.

Oxşarlıqla yanaşı, sinifdənəxaric təlim-tərbiyə işlərindən fərqli olaraq, məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə işini səciyyələndirən xüsusiyyətlər də var. Sinifdənəxaric təlim-tərbiyə işlərini həyata keçirən rəsmi qurum deyil, məktəbdə fəaliyyət göstərən müəllimlər və təşkilatlardır; məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olanlar isə xüsusi təşkilatın-məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olanlar isə xüsusi təşkilatın –məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə müəssisələrinin mütəxəssisləridir.

Məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə müəssisələri adlarının nəzərdən keçirilməsindən görünür ki, elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və s. sahələr üzrə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin bilik və bacarıqlarını, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasında zəruri olan şərait yaradılmışdır.

Külli miqdarda faktlardan aydın olur ki, elm, texnika, incəsənət, ədəbiyyat, musiqi nəğmə, aktyorluq, heykəltaraşlıq və s. sahələrdə şöhrət tapmış şəxslərin böyük əksəriyyəti sinifdənəxaric və məktəbdənəxaric təlim-tərbiyə müəssisələrinin fəal iştirakçısı olmuşlar.

Fərdi şəkildə meyilli olan şagirdlərin fəaliyyətlərinin məhsullarını yüksək qiymətləndirən məktəblərin işi təqdirəlayiqdir. Belə məktəblər ayrı-ayrı şagirdlərin əl işlərindən, rəsmlərindən ibarət sərgi təşkil edir, musiqi alətlərində çalmaq, nəqmə oxumaq, rəqs etmək bacarıqlarına baxış keçirirlər. Fərdi işlərə kütləvi baxışın təşkili məktəbdə digər şagirdlərin cəlb sahəsini artırır.

Konkret fənlər üzrə dərnəklərdən əlavə, ayrı-ayrı məktəblərdə nüxtəlif adlı birləşmələrdə: studiyalar, klublar, sənətsevərlər, özfəaliyyət dərnəkləri, tədqiqatçılar, hüquqşünaslar, polis köməkçiləri, cəsurlar, şahinlər və s. sahələrdə böyük həvəsli fəaliyyət göstərirlər.

Son zamanlar məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işlərinin sırasına şagirdlərin müəllimlərlə birlikdə iştirakına imkan verən tarixi hadisələrin qeyd olunması da əlavə edilmişdir: Yeni il, 8 Mart Qadınlar günü, Novruz bayramı, Qayıdış günü, 28 May günü və s.

Fənn olimpiadaları, idmanın ayrı-ayrı növləri üzrə yarışlar, şahmat yarışları, əl işlərindən ibarət müsabiqələr, şəhidlər ailəsinə baş çəkmək, şəhidlərin xatirələrinin əbədiləşməsində iştirak etmək və s. kimi faydalı tədbirlər də dərsləndənkənar təşkil edilən təlim-tərbiyə işləri sırasına aiddir.

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri ibtidai siniflərdə geniş həyata keçirilir və onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Sinif müəllimi il boyu eyni şagirdlərlə işlədiyindən və onların valideynləri ilə görüşdüyündən hər şagirdin nəyə qadir olduğunu daha ətraflı öyrənmə bilər. Bu səbəbdən də şagirdlərinə də, onların valideynlərinə də dərsləndənkənar və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri barədə, məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəssisələri haqqında ətraflı məlumatı sinif müəllimi verə bilər; uşağın hansı sahədə bilik və bacarığını, istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirməyin daha münasib olduğu barədə əsaslandırılmış məlumatı sinif müəllimi bilir.

MÖVZU - XIV

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynləri ilə işin təşkili

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

- 1.Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynlərinin dəstəklənməsi üçün strategiyalar və effektiv ünsiyyətin qurulması.
- 2.İnklüziv təhsili inkişaf etdirən və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ailələri ilə işləyən müəllimlərə və həmçinin digər peşəkarlara tövsiyələr.
- 3.Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynləri ilə iş prosesi.
- 4.Müəllim məsləhətçi kimi.
- 5.Ailələrlə səmərəli əməkdaşlığın yaradılması.

Uşaq ailədə həm fiziki, həm də sosial tərəfdən inkişaf edir. Ailə, uşağın təliminə və inkişafına cəlb olunan ilk müdafiə mühitidir. Bu zaman ailə uşaq üçün, onun əhatə olunduğu cəmiyyətə nisbətən daha çox davamlı mühitdir.

Müəllimlərin hər il başqaları ilə əvəz oluna biləcəklərinə baxmayaraq, ailə üzvləri xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın həyatında dəyişməz simadır. Şübhə yoxdur ki, valideynlər uşaqların həyatında əsas rol oynayırlar. Onlar öz uşaqlarını hər kəsdən daha yaxşı tanıyırlar. Demək olar ki, onlar uşaqlarla bağlı məsələlərdə peşəkar rolunu yerinə yetirirlər. Müəllimlər isə uşaqların inkişafı və təhsili ilə bağlı məsələlərdə peşəkardırlar. Müəllim və valideynlərin əməkdaşlıq fəaliyyəti zamanı onların ehtiyatında olan biliklər uşaqlara müsbət və əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ailələrə yardım edilməsi üçün birinci şərt: müəllimlər tərəfindən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynlərinin başa düşülməsinin zəruriliyidir.

Uşaqların xüsusi ehtiyaclarla doğulması ailədə ciddi dəyişikliklər yaradır və bütün ailənin həmin uşağın maraqları çərçivəsində adaptasiyası zəruri edir. Uşağın böyüməsi ilə ailənin keçirdiyi problemlər heç də yüngülləşmir, onlar sadəcə olaraq, daha adət olunmuş və tanış xarakter alır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın anadan olmasına valideynlərin ilk reaksiyası təəssüf hissi olur. Valideynlərə elə gəlir ki, onların arzuları və söyləri boşa çıxmışdır, onlar öz uşaqlarının heç zaman onların tipik həmyaşıdı kimi olmayacağına inanmırlar. Sonra tənhalıq hissi gəlir. Valideynlər, öz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarına qarşı digər valideynlər və uşaqlar arasında adi münasibət hesab olunan istiqanlılıq, mehribanlıq və diqqət müşahidə etməyərək, bəzən bunu özlərinin heysiyyətlərinə toxunulmuş kimi hiss edirlər. Valideynlər ətrafdakıların fikirlərinə və hərəkətlərinə qarşı daha çox incik düşürlər. Məktəb direktorları və müəllimlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynlərinin hislərini başa düşməli və onların öz uşaqlarına olan inamlarını bölüşməlidirlər.

Müəllimlər, ailə və uşaq haqqında özlərində formalaşmış fikirlərdən asılı olmayaraq valideynlərə hörmət etməli və onların hissləri və problemləri ilə hesablaşmalıdırlar. Valideynlər situasiyaya qarşı öz münasibətlərinin dəyişməsinə cavabdeh olduqlarına baxmayaraq müəllimlər onlara kömək edə bilər və bunu etməlidirlər. Uşağın anadan olması və sonrakı inkişafı və onun yaşlılıq həyatına hazırlanması, uşaqda düzgün psixoloji, emosional və koqnitiv vərdişlərin inkişaf etdirilməsi valideynlərdən çoxlu vaxt, səbr və səy tələb edir. Məktəb valideynlərin fəaliyyətini dəstəkləməli və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlimində onlara məsləhətlər verilməsi və peşəkar yanaşmalarla kömək etməlidirlər. Müəllimlər, direktorlar, metodistlər, psixoloqlar – məktəbdə çalışan bütün peşəkarlar uşağın inkişafına zəruri və uzun müddətli təsir göstərirlər. Valideynlər, inklüziv təhsildə öz uşaqlarının təliminin planlaşdırılmasına daha aktiv şəkildə cəlb edilirlər. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən hər bir müəllim valideynlərlə necə işləmək lazım olduğunu və əməkdaşlığın necə qurulmasını bacarmalıdır.

Ailədə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar olduğu təqdirdə valideynlər, nəinki öz uşaqlarının problemlərini bilməyə, eləcə də onlara çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə necə kömək etmək lazım olduğunu bilməyə cəhd göstərirlər. Bu məsələdə müəllimlər və peşəkarlar onlara kömək etməlidirlər.

İldən ilə daha çox xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlər adi siniflərə qəbul olunur. Valideynlərlə mövcud qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək və səmərəli əməkdaşlıq yaratmaq üçün müəllimlər nə edə bilərlər?

✓ Elə bir mühit yaratmağa çalışmalıdırlar ki, orada uşaq özünü rahat və inamlı hiss etsin. Bu, ailələrlə etibarlı münasibətlərin yaradılmasında ilk addım ola bilər.

✓ Uşağın dəyərini aydın və ardıcıl surətdə vurğulamalıdırlar. Tədris ilinin əvvəlində məktəb heyətinin rəsmi və ya qeyri-rəsmi ünsiyyəti zamanı uşaqlar haqda necə danışmalı ailələrlə münasibətlərin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəllimlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdin sinifdə olmasından məmnun olduqlarını, onun uğur əldə edəcəyinə inandıqlarını aydın şəkildə qeyd etməlidirlər.

✓ Özünü valideynlərin yerinə qoymalıdırlar.

✓ Müxtəliflik haqqında anlayışını dərinləşdirməlidirlər. Ailələrin mənəvi dəyərləri, arzuları və prioritetləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və buna görə də onlarla iş üzrə vahid universal model ola bilməz. Həm xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və həm də tipik uşaqların keyfiyyətli təlim – tərbiyəsinin təmin etmək üçün ailələrin maraq və qayğılarını nəzərə almaqla işləmək lazımdır.

✓ Fərdiyyəti görməyi bacarmalı, stereotiplərə qarşı mübarizə aparmalı.

✓ Valideynləri uşaqları üçün qoyduqları məqsədlərə maraq göstərməli. Dialog üçün birinci addım – valideynlərlə şəxsi əlaqələrin yaradılmasıdır. Bəzi müəllimlər uyğun dil və ünsiyyət tərzindən istifadə etməklə, valideynlərin özlərini rahat hiss edə biləcəkləri atmosferi yarada bilirlər. Onlar valideynlərin ideyalarına səmimi maraq göstərirlər. Ancaq elə hallarla da üzləşmək olur ki, valideyn sanki müəllimin üzündən “Nə danışdığınızı özünüz də dərk etmirsiniz” cümləsini oxuyur. Pedaqoji iş üzrə praktiki təcrübəsi olan müəllimlər valideynlərin fikrini dəyərləndirməlidirlər.

✓ Valideynlərin, informasiyanı sizinlə necə bölüşmək istəməsi ilə bağlı razılığa gəlməli. Uğurlu əməkdaşlıq üçün ailə və məktəb arasında arasıkəsilməz və səmərəli qarşılıqlı əlaqə tələb olunur. Müəllimlər valideynlərin necə (müxtəlif görüşlərdə iştirak etməklə, telefonla, məktub yazmaqla və s.) və hansı tezliklə əlaqə yaratmaq istəkləri ilə maraqlanmalıdırlar.

✓ Gündəlik həyatda danışdığınız dildən istifadə etməli. Peşəkarlar tanış olmayan terminlərdən istifadə etdikləri zaman valideynlər özlərini planlaşdırma prosesindən kənarlaşdırılmış hiss edirlər.

✓ Planlaşdırma və problemin həllinin səmərəli yollarını axtarmalı.

✓ Bütün şagirdlərin iştirakını nəzərdə tutan ümumməktəb işinin uzun müddətli planını işləyib hazırlamalıdırlar.

Valideynlərin müəllimlərə və təhsil müəssisəsinə göstərə biləcəyi dörd yardım kateqoriyası vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. sosial və emosional yardım; 2. informasiya mübadiləsi; 3. valideynlərin öz uşaqlarının təlimində iştirak etməyə və cəlb olunmasına həvəsləndirilməsi; 4. uşaq və valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması.

Uşağın inkişafı və təlimi prosesində ailələrlə əməkdaşlığın qurulması üçün müəllimlərin xüsusi strategiyaları öyrənməsi çox vacibdir.

1. Sosial və emosional yardım çərçivəsində müəllim və psixoloq valideynlərə-müqəssirlik hissi və başqa valideynlərə bənzəməmək hissindən və eləcə də tənhalıq hissindən xilas olmaqda kömək edə bilər. Bu hisslər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağı olan bütün ailələrdə son dərəcə adi bir haldır. Valideynlər, adətən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafı üçün lazım olan problem və sözlərin həcmi böyük olması səbəbindən ruhdan düşürlər. Ailədə müsbət emosional fonun və valideynlərin

özlərinə münasibətdə müsbət baxımdan qiymətləndirmə hallarının yüksəldilməsinə kömək edən dəstəkləmə elə məhz müəllimə göstərilən sosial və emosional yardımdır.

2. *İnformasiya mübadiləsi* çərçivəsində məktəb valideynlərə aşağıdakı məsələlər üzrə kömək edə bilər: a) öz uşaqlarının cəlb olunduğu inklüziv təlimləndirici proqramı başa düşmək; b) uşağın uzun müddətli inkişaf perspektivində onun davranışını görmək və başa düşmək; c) valideynlər tərəfindən müəllimlərə və başqa peşəkarlara (məsələn, psixoloqa) təlim prosesinin təkmillədirilməsində onlara lazım ola bilən məlumatların öz vaxtında təqdim olunmasına kömək etmək.

3. *Valideynlərin öz uşaqlarının təlimində iştirak etməyə və cəlb olunmasına həvəsləndirilməsi* çərçivəsində məktəb və müəllimlər, 1-ci və 2-ci bəndlərdə verilmiş tövsiyələrdən də həmçinin istifadə edərək, valideynləri ibtidai inklüziv təlim proqramına və uşaqla məktəbdə həyata keçirilən işin davamı olaraq evdə iş prosesinə cəlb edə bilərlər. Valideynlər evdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla müəllim tərəfindən tövsiyə edilmiş işi həyata keçirərək, öz valideyn vərdişlərini və eləcə də uşağın ünsiyyət və davranış vərdişlərini inkişaf etdirə bilərlər.

Valideynlərin dəstəklənməsində prioritet istiqamətlər bunlardır: a) uşaqların tərbiyəsində valideyn vərdişlərinin inkişafı; b) uşağın sosial və emosional inkişafına kömək edilməsi; c) dilin və nitq vərdişlərinin mənimsənilməsində uşağa yardım göstərilməsi; d) valideynin evdə uşaqla məşğulələr aparması üçün kömək qismində mənbələrin, materialların üzə çıxarılması; e) xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafı üçün valideyn vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.

Müəllimlər valideynlərlə işləyərkən, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla hər bir fəaliyyət dairəsində müstəqil iş aparılmasının zəruri olduğunu onlara dəqiq izah etməlidir.

✓ Lazım olan təlim və kömək olduğunu şəraitdə sizin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağınız, onun Fərdi Təlim Planında planlaşdırıldığı kimi inkişaf edəcəkdir.

✓ Sizin uşağınızın gələcəyi onun indiki dövründən daha əhəmiyyətlidir və inklüziv təhsil onun gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə real imkanlar verir.

✓ Valideynlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardan fərqli olaraq öz problemlərini həll etməyi bacarırlar və bunu bacarmalıdırlar.

✓ Öz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarının təhsilinə görə ilkin məsuliyyət valideynlərin üzərinə düşür.

İnklüziv təhsili inkişaf etdirən və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ailələri ilə işləyən müəllimlərə və həmçinin digər peşəkarlara tövsiyələr. Təhsil müəssisəsi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın valideynlərinə 2 istiqamətdə kömək edə bilər:

1. informasiya mübadiləsi

2. sosial və emosional kömək

Valideynlərə birinci istiqamətdə olan kömək, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın Fərdi Tədris Planı, xüsusi xidmətlər, əldə olunan nəticələr və digər uşaqların inkişafı haqqında ilkin məlumat verilməsindən başlayır. **İnformasiya mübadiləsinə** daxildir:

- ✓ valideynlərin öz uşaqları haqqında məlumatı tam şəkildə təqdim etməsi;
- ✓ valideynlərin bir-biri ilə tanış olmaları;
- ✓ hər bir valideynin öz uşağı üçün işlənən proqramda fəal iştirak etməsi;
- ✓ övladlarının inkişafında müsbət amil hesab olunan valideynlərlə mütəmadi görüşlərin keçirilməsi;
- ✓ inklüziv təhsil sahəsində ölkəmizdə, eləcə də digər dövlətlərdə aparılan müsbət iş haqqında valideynlərin müntəzəm olaraq məlumatlandırılması;
- ✓ sosial və emosional sahələrdə valideynlərə kömək edilməsi üçün müəllim və peşəkarlarla tanışlıq.

Sosial və emosional köməyə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ hər bir valideynə komandanın hər hansı üzvü ilə əməkdaşlıq etmə hüququnun verilməsi;
- ✓ valideynlərə uşaqların davranışı, uğurları haqqında məlumat verməklə on-ların ruhlandırılması;
- ✓ hər bir uşaq haqqında psixoloq rəyinin valideynlərə çatdırılması;
- ✓ tipik uşaqların valideynləri ilə birgə icaslarda iştirakın təmin edilməsi;
- ✓ müəllim və köməkçilərin uşaqların inkişafı, problemləri ilə əlaqədar valideynlərlə daim ünsiyyətdə olması;
- ✓ uşaqların ev şəraiti, sosial büdcəsi ilə maraqlanmaq, lazım gələrsə, müəy-yən sosial kömək edilməsi xahişi ilə yerli icra orqanlarına müraciət etməsi;

Valideynlə necə necə ünsiyyət qurmaq lazım olduğu barədə müəllimə verilməli olan bir neçə mühüm məsləhətlər vardır:

- ✓ Valideynlərə həmişə dəqiq informasiya verin. Xoşagəlməz xəbərləri onlara çatdırmağa tələsməyin. Həmin məlumatı onlara ümidverici bir şəkildə təqdim etməyi öyrənin.
- ✓ Valideynlərə, onların öz uşaqları ilə evdə yerinə yetirdikləri işə görə minnətdar olduğunuzu bildirin. Əgər valideynləri bundan əvvəlki söyləri qiymətləndirilmiş olarsa, onlar başladıkları işi davam etdirmək üçün özlərində ruh yüksəkliyi hiss edəcəklər.
- ✓ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın inkişafına müntəzəm olaraq aydın və düzgün qiymət verin. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların səhvlərinə deyil, vəziyyətin yaxşı tərəfə dəyişməsi üçün vasitələr axtarılmasına daha çox diqqət ayırmaq lazımdır. Bu məsələdə ən başlıcası vəziyyətin istər müəllim, istərsə də valideynlər tərəfindən laqeyd qarşılanmamasıdır.
- ✓ Peşəkar jarqonlardan istifadə etməyə çalışmayın. Müəllimlərə tanış ola bilən sözlər, bəzən valideynlərə az şey deyə bilər.
- ✓ Hər dəfə bir valideynləri, övladları haqda xoş xəbərləri bölüşmək üçün dəvət edin. Bu öz uşaqları haqqında, bir qayda olaraq ürək açmayan xəbərlər eşitməyə vərdis edən valideynlərlə yaxşı münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə kömək edə-cək.

✓ Valideynlərdən, öz uşaqları ilə hansı əlavə iş apardıqlarını və ya onların uşaq barədə yeni olaraq nə öyrəndiklərini soruşun və uşağın Fərdi Tədris Planına valideynlərin bəzi təkliflərinin yazılmasından çəkinməyin.

✓ Görüş vaxtını, müəllimlərin orada sərbəst iştirak edə bildiyi şəkildə planlaşdırın.

Bu məsləhətlər gərgin və ya geyri-səmimi münasibətlərdən kənar olmanın zəruriliyini nəzərdə tutur. Həm müəllimlər, həm də valideynlər yadda saxlama-lıdırlar ki, məktəb-ailə mübahisələrində son nəticədə uduzan uşaq olur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynləri ilə iş prosesi. Müəllim üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən məsələ təxirə salınmaz ailə problemlərini dərk etmək qabiliyyətindən ibarətdir. Ailənin problemləri uşağın davranışının idarə olunmasındakı çətinliklərlə, ailə daxili problemlərlə, ailənin sosial və iqtisadi statusu ilə və yaxud da yuxarıda göstərilən bütün problemlərin kombinasiyası ilə bağlı ola bilər. Ailənin problemlərinə qarşı diqqətin üzə çıxması müəllim üçün yaxşı başlanğıc strategiyadır.

Təcrübə göstərir ki, adətən valideynlərin problemlərini üç qrupa bölmək mümkündür:

1. Uşağın davranışlarının idarə olunması ilə bağlı problemlər;
2. Ailədaxili problemlər;
3. Ətraf aləmlə bağlı olan problemlər.

Müəllim məsləhətçi qismində (bu informasiya həmçinin psixoloqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur). Müəllimlərin valideynlərlə işi planlaşdırılmalı və konkret məsələlərin həllinə yönəldilməlidir. Bəzən valideynlərlə ünsiyyətdə olmaq aşağıdakı səbəblərə görə müəllimlər üçün çətin olur: 1) təhsil müəssisəsi və ailə arasında yaranmış yaxşı münasibətlərin pozula bilmə qorxusu; və 2) ailə problemlər mənbəyidir və müəllim ailədə olan situasiyanı dəyişə bilməz, deyə peşəkarların tez-tez hallandırdıqları fikrin mövcudluğu.

Valideynlərə həmçinin daim gözlədikləri xoşagəlməz xəbərlər və ya onların problemlərinə etinasız münasibət bəsləniləcəyi, yaxud onlara yuxarıdan aşağı baxılacağı, və yaxud da uşağın təhsili ilə bağlı bütün problemlərdə onların günahlandırılacaqları gözləntilərinin ucbatından müəllimlərlə ünsiyyətdə olmaq asan olmur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları olan ailələrlə işləyən müəllim bəzi “həqiqətləri” bilməlidir:

✓ Valideynlərin əksəriyyəti öz uşaqlarının müvəffəqiyyətində hər hansı bir peşəkardan daha çox maraqlıdırlar.

✓ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın boya-başa çatdırılması həyatda ən çətin vəzifələrdən biridir.

✓ Valideynlərin əksəriyyəti öz uşaqları haqqında, çox nadir hallarda kənar insanların da bildiyi vacib informasiyaya malik olurlar.

- ✓ Valideynlərin əksəriyyəti öz uşaqları haqqında aradır səhv fikirdə olurlar.
- ✓ Müəllimlərin heç də hamısı valideynlərlə iş üçün eyni hazırlıq səviyyəsinə malik deyildir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, onların həyatında böyük rol oynayan insanların öz söylərini uzlaşdırdıqları təqdirdə daha yaxşı inkişaf edirlər. Məktəb və ailənin fəaliyyətinin uzlaşması – inklüziv təhsilin müvəffəqiyyət açarıdır.

Ailələrlə səmərəli əməkdaşlığın yaradılması. Uşaqlar bizim xoşbəxtliyimiz, sevincimiz, cəmiyyətin gələcəyidir. Uşaqların bir yerdə öyrənməsi, oynaması, danışib-gülməsi müəllimlər, valideynlər və uşaqların özünə inklüziv təhsilin üstün cəhətlərini görməyə və onun standartlarını qəbul etməyə imkan verir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən müəllimlər bunları unutmamalıdır:

- ✓ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları bacarıqlı, düşüncəli hazırlamaq üçün əsas amillərdən biri də valideynlərdir. Valideynlərin inklüziv təhsil proqramında iştirakı vacibdir.
- ✓ Aciz və zəif olan insan hər tərəfdən qayğı ilə əhatə olunmasını tələb edir. Bu cəhətdən həm valideynlər, həm də müəllimlər birlikdə uşaqlara qayğı bəsləyir.

Müəllim və valideyn tərəfindən planlaşdırılan yeni davranış uşaqlar üçün nə isə qeyri-təbii bir şey olmamalıdır (məsələn, tərpənmədən və ya söhbət etməyərək oturmaq). Uşaqda müsbət vərdişlərin inkişafı haqqında düşünmək daha faydalıdır (məsələn, dözümlü və özünə nəzarət). Bu, şübhəsiz, uşaqda xoşagəlməyən davranışı necə söndürmək və ya kökünü kəsmək haqqında düşünməkdən daha faydalıdır.

Valideynlərlə görüş. Valideyn İclasları. Uşağın inkişafının ardıcıl planını bacarıqla tərtib etmək üçün ailə və təhsil müəssisəsinin birlikdə əməkdaşlıq etməsi faktı valideynlər üçün xüsusi mükafatdır. İnformasiya mübadiləsi və problemin səbəblərinin aydınlaşdırılması üçün valideynlərlə görüşlər və valideyn iclasları zəruridir. Valideyn iclasları prosesin iştirakçılarına – ailə və təhsil müəssisəsinə bir-birini daha yaxşı tanımağa imkan verir.

Fərdi Tədris Planı valideynlərlə görüş və valideyn iclaslarının keçirilməsi üçün yaxşı formalaşdırılmış quruluşdur. Problemin təsviri, qısa və uzun müddətli məqsədlərin təyin edilməsi və nəticələrin qiymətləndirmə üsullarının müəyyən edilməsi – bütün bunlar müəllimin fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması üçün son dərəcə vacibdir.

MÖVZU-XV

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ TƏRBIYƏ PROSESİ

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. İbtidai təhsildə tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri
2. İbtidai təhsildə tərbiyə prosesinin strukturu
3. İbtidai siniflərdə tərbiyənin ümumi qanunauyğunluqları
4. İbtidai təhsildə tərbiyənin prinsipləri
5. İbtidai təhsildə tərbiyənin məzmunu

İbtidai təhsildə tərbiyə prosesinin xüsusiyyətləri

Ümumi pedaqoji prosesdə tərbiyə mühüm yer tutur. Ənənəvi olaraq o, ayrıca nəzərdən keçirilir, çünki özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, onu təlim və inkişaf prosesinə birləşdirmək mümkün deyil. Tərbiyənin şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması prosesidir. Bu, tərbiyəçi və tərbiyəalanların təşkil olunan, idarə və nəzarətedilən, qarşılıqlı, birgə fəaliyyətidir. Humanist anlamda tərbiyə prosesi tərbiyəçi və tərbiyəalanların qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə olunmasına imkan verən qarşılıqlı fəaliyyəti, daha dəqiq deyilsə, əməkdaşlığıdır.

İbtidai təhsildə tərbiyə prosesi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. O, məqsədyönlüdür. Müasir tərbiyə prosesi məqsədin həyata keçirilməsi prosesində vəhdət, əməkdaşlıq, birgə fəaliyyət kimi xarakterizə olunur.

Tərbiyə prosesi çoxcəhətli bir prosesdir, bunda obyektiv və subyektiv səbəblər, amillər çoxdur. Tərbiyə prosesinin mürəkkəbliyi ondadır ki, onun nəticəsi də aşkar hiss olunan deyil və özünü tez biruzə vermir.

Tərbiyə prosesi uzunmüddətliliyi ilə fərqlənir. O, insanın bütün həyatı boyu davam edir. Tərbiyə prosesinin digər xüsusiyyəti onun fasiləsizliyidir. Bu, tərbiyəçi ilə tərbiyəalan arasında daimi sisteməlik, qarşılıqlı bir fəaliyyətdir. Əgər müəllim belə hesab edərsə ki, “parlaq yadda qalan tədbir keçirməklə uşaqların davranışını dəyişmək olar” – səhv edir, yanlış düşünür. Tərbiyə prosesi hərdən bir keçirilərsə onun heç bir faydası olmaz.

Tərbiyə prosesi kompleks fəaliyyətdir. Bu onun məqsədini, vəzifəsini, məzmununu, forma və metodlarını, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı məsələlərini əhatə edir. Tərbiyə prosesinin kompleks xarakteri bir sıra pedaqoji tələblərin gözlənilməsini, tərbiyəçi və tərbiyəalan arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsaslı, möhkəm, ciddi təşkilini tələb edir. Tərbiyə prosesinə çoxvariantlılıq və nəticələrin qeyri-dəqiqəliyi xasdır. Bu və ya digər eyni şəraitdə müxtəlif nəticələr almaq olar. Bu, tərbiyəalanların fərdi xüsusiyyəti, sosial təcrübəsi, iki istiqamətdə gedir:

1) tərbiyəçidən tərbiyəalana (birbaşa əlaqə)

2) tərbiyəçidən alınan informasiya üzrə. Tərbiyəçinin imkanında informasiya nə qədər çox olarsa, tərbiyənin məqsədə uyğun təsiri olar.

Tərbiyə prosesi ziddiyyətli olur. İnkişafı ziddiyyətlərdən asılı olur. Ziddiyyətlər daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür.

Tərbiyəçinin rolu onunla müəyyən olunmur ki, bütün tərbiyə prosesində təsiri və rəhbərliyi öz əlində birləşdirsin. Əksinə, onun təşkilatı və istiqamətverici rolu demokratizmində, azad yaradıcılığında özünü göstərir.

İbtidai təhsildə tərbiyə prosesi təlim prosesi ilə eyni zamanda gedir. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğuna görə müstəqil nəzərdən keçirilir. Onun xüsusiyyətlərinə daxildir: çoxcəhətlilik, dinamiklik, uzunmüddətlilik, mürəkkəbliyə, variantlılıq, nəticələrin müxtəlifliyi. Tərbiyə prosesi aydın ifadə olunmuş kompleks xarakterlidir.

İbtidai təhsildən tərbiyə prosesinin strukturu

Tərbiyə prosesi necə qurulur, onun daxili strukturu necədir? Hər şeydən əvvəl, tərbiyə mürəkkəb prosesdir. O, məqsəd və vəzifələri, tərbiyə prosesinin məzmunu, onun gedişi, tərbiyəçi və tərbiyəalanların qarşılıqlı fəaliyyəti, tərbiyə fəaliyyətində tətbiq olunan forma və metodlara görə müxtəlif hissələrə bölünür.

Məqsədə görə tərbiyə prosesinin strukturu:

- İnsanın hərtərəfli, harmonik inkişafının formalaşdırılması;
- Mənəviyyatın inkişafı;
- Bəşəri dəyərlər əsasında onun mənəvi keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsi;
- Məktəblilərin elm, mədəniyyət, incəsənət sahələrində dəyərlərə yiyələnməsi;
- Cəmiyyətin demokratik yenidənqurulmasına, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinə uyğun həyat mövqeyinin tərbiyəsi;
- Şəxsi və sosial dəyərli müxtəlif fəaliyyətlərin inkişafı;
- Şəxsiyyətin sosial funksiyasının, ünsiyyətinin inkişafı.

Tərbiyə prosesi öz inkişafında üç mərhələdən keçir:

1) tərbiyəalanlar tərəfindən tələb olunan norma və qaydaların şüurlu dərk olunması, dünyagörüşünün, baxışların formalaşması;

2) əqidələrin (inamın) formalaşması;

3) hisslərin formalaşması.

1-ci mərhələ - avtoritar pedaqogikadan fərqli olaraq, humanist pedaqogika ona yönəlir ki, uşaqlara uzun müddət və səbrli izah etmək lazımdır ki, bu hərəkəti nə üçün, nəyə görə, başqa cür yox, məhz belə etmək lazımdır. Davranış normalarının şüurlu mənimsənilməsinin əsası budur.

2-ci mərhələ - biliklər –möhkəm, müəyyən prinsiplərə əsaslanan dünyagörüşü, baxışları, əqidəyə, etiqada çevrilməlidir.

3-cü mərhələ - hisslərin tərbiyəsi tərbiyə prosesinin çox mühüm komponentidir. İnsani emosiyalar, hissiyyatlar olmasa, həqiqəti axtarmaq olmaz. Uşaq yaşlarında isə əxlaqın hərəkətverici qüvvəsidir. Tərbiyəçilər hissləri oymaqla və onlara istinad etməklə tələb olunan norma və qaydaların sürətli və düzgün qavrayışına nail olurlar.

Başlıca nəticələr ondan ibarətdir ki, tərbiyə prosesi müxtəlif mərhələlərdən keçir. Tərbiyə prosesi o zaman effektiv olur ki, biliklər, əqidələr, hisslər praktik fəaliyyətlə birləşsin, qovuşsun.

İbtidai siniflərdə tərbiyə prosesinin ümumi qanunauyğunluqları

Tərbiyə prosesi pedaqogikanın tərkib hissəsi kimi, təbii olaraq, onun qanunauyğunluqlarına tabedir. Tərbiyənin effektivliyi asılıdır:

1.İllər boyu toplanmış, əldə olunmuş münasibətlər. Uşağa təsir onun ətraf aləmə, o cümlədən tərbiyəçiyə, onun təsirinə münasibəti vasitəsilə həyata keçirilir.

2. Məqsəd və fəaliyyətin tərbiyənin nəticələrinə müvafiqliyi. Əgər tərbiyənin təşkili məqsədinə uyğun gəlmirsə, tərbiyə prosesi uğur qazana bilməz. Əksinə, tərbiyə məqsədəuyğun təşkil olunarsa, tətbiq olunan forma və metodlar qarşıya qoyulan vəzifələrə uyğun gələrsə, yüksək effekt, nəticə alınar.

3. Praktika və tərbiyəvi təsirin müvafiqliyi. Tərbiyə prosesi onunla xarakterikdir ki, tərbiyəçi nə deyirsə, tərbiyəalan onu praktikada yoxlayır. Biliyin həyatla, sözlə işin uyğun gəlmədiyi hallarda onda məyusluq baş verir, ümitsizliyə qapılır.

4. Obyektiv və subyektiv faktorların birgə fəaliyyəti. Subyektiv faktorlara aiddir: tərbiyəçilər, tərbiyəalanlar, onlar arasında birgə fəaliyyət, münasibətlər, psixoloji iqlim və s. Obyektiv faktorlar tərbiyə şəraitində özünü göstərir.

5. İnkişaf və təlimin intensiv vəhdəti.

6. Pedaqoji tərbiyə fəaliyyətinin keyfiyyəti: Əgər o peşakar deyilsə, lazımi prosesi vaxtında edə bilmirsə, nəticəsi aşağıdır.

Praktikada tərbiyə təsirdən, toplanmış münasibətlərdən, məqsəd və fəaliyyətin müvafiqliyindən, obyektiv və subyektiv faktorlardan, tərbiyə və özünü-tərbiyənin intensivliyindən asılı olan nəticələrlə təsdiq olunur.

İbtidai təhsildə tərbiyənin prinsipləri

Tərbiyə prosesinin prinsipləri onun məzmununa, metodlarına və təşkilinə verilən əsas tələbləri ifadə edir. Tərbiyənin prinsiplərinə daxildir:

- Fərdi yanaşma;

- Tərbiyənin şəxsi və ictimai istiqamətinin qovuşması;
- Tərbiyənin həyatla, əməklə əlaqəsi;
- Tərbiyədə müsbət cəhətlərə istinad etmək;
- Tərbiyəvi təsirlərin vəhdəti.

Tərbiyə şəxsi və ictimai istiqamətlərinin qovuşması prinsipinin əsas mahiyyəti budur ki, tərbiyə insanı fəal ictimai və şəxsi həyata hazırlanmalıdır. Bu prinsip tələb edir ki, pedaqoqun bütün fəaliyyəti böyüməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşdırılması barədə Dövlət Strategiyasına müvafiq tərbiyə vəzifələrinə tabe edilsin.

“Həyat məktəbi ən yaxşı tərbiyə məktəbidir” prinsipi bünövrə olmaq etibarilə tərbiyəçilərdən iki istiqamətdə fəaliyyət tələb edir: 1) tərbiyəalanları insanların ictimai və əmək həyatı ilə geniş və operativ tanış etmək; 2) tərbiyəalanları real münasibətlərə, ictimai –faydalı fəaliyyətin müxtəlif növlərinə cəlb etmək. Tərbiyənin həyatla əlaqəsi prinsipini həyata keçirmək üçün pedaqoq nail olmalıdır:

- əməyin hər bir insanın və cəmiyyətin həyatında roluna uşaqlara başa salmaq;
- maddi və mənəvi dəyərləri yaradan əmək adamlarına hörmət hissi tərbiyə etmək;
- müasir istehsalatın ümumi əsaslarını başa düşmək;
- əmək fəaliyyətində şəxsi və ictimai maraqları birləşdirmək, cəmiyyətin tələbatına və öz arzusuna müvafiq peşə seçmək;
- ictimai əmlaka və təbii sərvətlərə qayğılı münasibət bəsləmək;

Tərbiyəvi təsirlərin vəhdəti. Bu prinsip məktəblərin, ailə və ictimaiyyətin qüvvələrini birləşdirmək kimi başa düşülür. O, tələb edir ki, bütün iştirakçılar tərbiyə işində birgə iştirak edərək tərbiyəalanlara razılaşdırılmış vahid tələblər versinlər.

Təhsilə alanların şəxsiyyəti ailənin, yoldaşlarının, ətrafdakı yaşlı adamların, ictimai təşkilatların, şagird təşkilatlarının təsiri altında formalaşır. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin böyük təsiri var. Ailə ilə əlaqələri möhkəmləndirmək, tərbiyə məsələlərini həll edən zaman ona istinad etmək lazımdır.

İbtidai təhsildə tərbiyə prosesinin məzmunu

Tərbiyə prosesinin məzmunu altında təhsilə alanların yiyələnəcəkləri biliklər, bacarıqlar, vərdislər, baxışlar və əqidələr sistemi, şəxsiyyətin əlamətləri və keyfiyyəti, möhkəm davranış vərdisləri başa düşülür. Tərbiyənin müasir məzmununun əsasında aşağıdakı ideyalar durur:

1. Tərbiyənin məqsədində realizm.
2. Uşaqların və yaşılların birgə fəaliyyəti.
3. Özünütəyin.
4. Tərbiyənin şəxsiyyətyönlü istiqaməti.
5. Könüllülük.
6. Kollektiv istiqamətlilik.

Yaxşı, düzgün təşkil olunmuş tərbiyə insanı vətəndaş, işçi və ailə başçısı olmağa hazırlayır. Bu keyfiyyətlərin formalaşmasında ibtidai məktəb əsaslı özüdür.

Vətəndaşlıq keyfiyyətləri

Vətəndaşlıq vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ölkə qarşısında, cəmiyyət qarşısında, valideynlər qarşısında borc hissidir.

- Milli qürur və vətəndaşlıq hissi;
- Ölkənin taleyi üçün məsuliyyət
- İctimai intizam və birgəyaşayış mədəniyyəti
- İctimai fəallıq
- Demokratik prinsiplərin gözlənilməsi
- Təbiətə qayğılı münasibət
- Bütün insanların hüquq və azadlıqların hörmət
- Fəal həyat mövqeyi
- Hüquqi və vətəndaşlıq məsuliyyəti
- Öz işinə və hərəkətlərinə cavabdehlik

Müasir işçinin keyfiyyətləri:

- Intizamlılıq və məsuliyyət
- Ümumi və iqtisadi biliklər
- Siyasi biliklər
- əməyə yaradıcı münasibət
- peşə qüruru, ustalığa hörmət
- əmək fəaliyyəti təcrübəsi
- təşəbbüskarlı, müstəqillik
- əməyin nəticələrinə görə məsuliyyət
- kollektivçilik, birgə işləmək bacarığı və s.

Ailə başçısının keyfiyyətləri:

- səliqəlilik, təmizkarlıq, gigiyenik vərdislər
- hərtərəfli savadlılıq
- uşaqları tərbiyə etmək bacarığı
- öz valideynlərinə, yaşlı insanlara hörmət və s.

Yekun olaraq: Cəmiyyətdə köklü yenidənqurma getdiyi indiki dövrdə tərbiyə haqqında konkret proqram tərtib etmək və tərbiyəçilərə hazır resept vermək çətinidir. Yetişən nəsli həyata hazırlamaq lazımdır. İbtidai məktəbdə tərbiyənin məzmununun əsasını hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq təşkil edir.

MÖVZU-XVI İBTİDAI TƏHSİLDƏ TƏRBIYƏNİN METODLARI VƏ FORMALARI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Tərbiyənin metodları və priyomları (tərzləri)
2. İbtidai siniflərdə şüurun formalaşdırılması metodları
3. İbtidai siniflərdə tərbiyənin təşkili metodları
4. İbtidai siniflərdə stimullaşdırma metodları
5. İbtidai təhsildə tərbiyənin formaları

Tərbiyənin metod və priyomları (tərzləri)

Məktəb təcrübəsində həyata keçirilən tərbiyə metodları – tərbiyəalanların şüuruna, hisslərinə, iradəsinə, əxlaqına, tələb olunan tərbiyə keyfiyyətlərinin aşılmasına təsir yollarıdır.

Tərbiyənin priyomları ümumi metodun bir hissəsidir, konkret yaxşılaşmağa aparan xüsusi prosesdir. Obrazlı deyilsə, priyomlar müəyyən məqsədə tez çatmaq üçün tərbiyəçinin tərbiyə alanlarla birlikdə yaratdığı cığırdır. Xarakterinə görə, tərbiyə metodları bir neçə yerə bölünür: inandırma, təmin, rəğbətləndirmə və cəzalandırma. Bu halda ümumi əlaməti yönümlülük, tətbiqilik, xüsusilik və digər cəhətlərdir. Tərbiyə metodları məqsədə çatmaq yollarıdır. Onlar çoxdur. Xarakterinə görə, ibtidai təhsildə inandırma, fəaliyyətin təşkili, məktəblilərin əxlaqının stimullaşdırılması növlərinə bölünür.

İbtidai siniflərdə şüurun formalaşdırılması metodları

Tərbiyə prosesinin ümumi strukturundan görünür ki, düzgün təşkil olunmuş tərbiyənin 1-ci mərhələsi formalaşdırılacaq norma və əxlaq qaydaları barədə tərbiyə olunanların bilikləridir. Əxlaq şüurun inkişafı mərhələsində formalaşır.

İnandırma müxtəlif metodların köməyi ilə tətbiq olunur. İbtidai məktəbdə rəvayətlər, nağıllar, nəsihətlər, nəğmələr, təmsillər və s. biliklər verir. İnandırmanın ən təsirli növü nümunədir.

Etik mövzuda hekayələr əxlaqi tərbiyənin konkret fakt və hadisələrinin parlaq, emosional şərhidir. Hisslərə təsir edərək, o, şagirdlərə mənəvi dəyərləri və davranış normalarını mənimsəməyə kömək edir.

İnandırmanın digər növü **aydınlaşdırma**dır. Aydınlaşdırma – qrup halında və tək-tək şəxslərə şifahi –emosional təsir vasitəsidir. Kiçik məktəblilər üçün izahatın elementar priyomları və vasitələrini tətbiq edirlər. Aydınlaşdırma təlqinə əsaslanır və iki halda tətbiq olunur:

1)Yeni əxlaqi keyfiyyət və ya davranış qaydalarını formalaşdırmaq və möhkəmləndirmək lazım olduqda;

2) Şagirdlərə yol verdikləri qəbahətlərə münasibətlərini bildirmək lazım gəldikdə.

Öyüd-nəsihət bəzi hallarda utanmaq, peşmançılıq, öz hərəkətindən narazılıq hissinin baş qaldırmasına imkan verir. Belə hallarda neqativ hərəkətin mahiyyətini, onun nəticələrini izah etmək, uşağın rəftarına müsbət təsir edən stimül yaratmaq, səhvini düzəltmək yolunu göstərmək lazımdır.

Etik söhbətlər hər iki tərəfin tələbi və təklifi ilə biliklərin sistematik və ardıcıl müzakirəsi metodudur. Əxlaqi söhbət əxlaqi hekayə və təlimatdan onunla fərqlənir ki, tərbiyəçi öz həmsöhbətlərinin rəyini, nöqteyi-nəzərini dinləyir və nəzərə alır, onlarla öz münasibətini bərabərlik və əməkdaşlıq prinsiplərində qurur. Etik söhbətlərin mövzusu, predmeti daha çox mənəvi, əxlaqi və etik problemlər üzrə olur. Günahlandırılanlarla fərdi söhbətlər yüksək peşəkarlıq tələb edir. Bu zaman psixoloji sədd meydana çıxmasın. Əgər şagird vəziyyəti düzgün başa düşmürsə, ləyaqətini alçaltmadan ona başa salmaq lazımdır ki, səhv edir. Yoldaşlarının iştirakı ilə söhbət yığcam, işgüzar, sakit, istehzasız olmalıdır.

Nümunə - müstəsna gücə malik tərbiyə metodudur. Nümunə birinci signal sistemi kimi, söz isə ikinci signal sistemi kimi hərəkət edir. O, təqlid (yamsılama) üçün konkret obrazlar verir, həm də şüuru, hissləri, əqidəni, inamı formalaşdırır, fəaliyyəti artırır. Nümunənin psixoloji əsasını təqlid təşkil edir. Kiçik məktəblilər onlara güclü təsir edənləri daha çox yamsılayırlar. Buna görə də uşağın əxlaqının inkişafına qayğı göstərərkən, onları müsbət nümunələrlə əhatə etmək lazımdır. Həyatda müsbət nümunələrlə yanaşı mənfi nümunələr də vardır.

Tərbiyə tərbiyəçinin, müəllimin şəxsi nümunəsindən, onun rəftarından, tərbiyə etdiyi uşaqlara münasibətindən, dünyabaxışından, işgüzar keyfiyyətlərindən, nüfuzundan asılıdır. İbtidai siniflərdə şəxsiyyətin formalaşdırılması metodları humanist tərbiyədə mühüm rol oynayır. Ona etik mövzularda söhbətlər, izahatlar, etik hekayələr, öyüd nəsihətlər, yamsılamalar, fərdi söhbətlər, nümunə və s. daxildir. Tərbiyə metodlarının səmərəliliyi ondan asılıdır ki, onlar necə tətbiq olunur, müəllim-tərbiyəçi onlara necə humanist istiqamət verir.

İbtidai siniflərdə fəaliyyətin təşkili metodları

Tərbiyə həyatda insana lazım olan davranış növünü formalaşdırmağa kömək edir. Şəxsiyyətin tərbiyəliliyini yalnız izahat və inandırma deyil, konkret iş və hərəkət müəyyən edir.

Şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ümumi metod **təmrinlərdir**. Təmrinin mahiyyəti budur ki, tələb olunan hərəkətin dəfələrlə icrası, onu avtomatlaşdırmağa qədər çatdırmaqdır. Şəxsiyyətin keyfiyyəti, bacarıq və vərdişləri bu məsələdə mühüm rol oynayır.

Təmrinlərin effektivliyi bir sıra şərtlərdən asılıdır: 1)onların sistemi; 2) məzmunu; 3) müvafiqliyi və gücəuyğunluğu; 4) həcmi; 5) təkrarın dövriliyi;

6) nəzarət və korreksiya; 7) şəxsi keyfiyyətlər; 8) icra yeri və vaxtı; 9) fərdi, qrup və kollektiv formaların birləşdirilməsi; 10) motivləşdirmə və stimullaşdırma.

Müəllim təmrinlərin effektivliyini təmin etmək üçün hər bir şagirdin yaş, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, universal metodlara çox meyl etməməlidir. Tərbiyə həyatı əhəmiyyətli, mühüm, faydalı bacarıq və vərdişlərin formalaşmasını nəzərdə tutur. Təmrinlərin səmərəliliyinin ayrılmaz xətti onların tədricən mürəkkəbləşdirilməsidir. Məsələn: Şagirdin davranışı belə sıralana bilər:

I sinifdə: məktəbdə davranış

II sinifdə: evdə davranış

III sinifdə: küçədə davranış

IV sinifdə: ictimai yerlərdə davranış

Tələb-tərbiyə metodudur; onun köməyi ilə şagirdin fəaliyyəti stimullaşdırılır və ya ləngiyir. Tələblər iki formada özünü göstərir: 1) bilavasitə (birbaşa); vasitəli (dolaylı).

Bilavasitə tələblər üçün müəyyənlik, konkretlik, iki müxtəlif şərhə yol verməyən dəqiq ifadə etmə; dolaylı (vasitəli) tələblərdə məsləhət, xahiş, etibar, bəyənmə, işarə və s. psixoloji amillər daha çox rol oynayır: həyacan, maraqlar, cəhd göstərmək, canatma.

Dolaylı tələblər içərisində etibar xüsusi qeyd olunmalıdır. Tərbiyəçilər və tərbiyəolunanlar arasında dostluq münasibətləri mövcud olduqda, etibar tərəflərin bir-birinə təbii münasibəti kimi meydana çıxır. O, pedaqoqla şagird arasında yoldaşlıq münasibətlərinə əsaslanır, əməkdaşlığın, qarşılıqlı hörmətin təzahürü kimi özünü göstərir.

Alışdırma metodu yaxşı nəticələr verir. Onun köməyi ilə uşaqlar müsbət hərəkətlərə öyrəşirlər: xəstə yoldaşını yoluxmaq, təlimdə ona kömək etmək; yaxınlıqdakı uşaq bağçası üçün oyuncaqlar hazırlamaq; bayram ərəfəsində sinif otağını səliqəyə salmaq və s.

İbtidai siniflərdə stimullaşdırma metodları

Stimullaşdırma şagirdi nəyə isə sövq etmək, yönəltmək mənasında işlənir. O, daimi xəbərdarlıq, daxili və xarici təsir, xüsusi və birbaşa təlqin, təzyiq olmadan həyata keçirilə bilməz. Stimullaşdırma bilavasitə və bilvasitə olur, müəyyən hərəkətləri sürətləndirmək və ya ləngitmək işinə təsir göstərir.

Stimullaşdırmanın iki növü var: rəğbətləndirmə və cəzalandırma. Rəğbətləndirmə-tərbiyə alanların müsbət qiymətləndirilməsi olub onların bacarıq və vərdişlərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Rəğbətləndirmə müsbət emosiyaların yaranmasına əsaslanır, əminlik, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, məsuliyyəti artırır. Onun müxtəlif növləri var: tərif, təşəkkür, tərifnamə və hədiyyə ilə təltif etmək və s.

Tərif rəğbətləndirmənin sadə növüdür. Tərbiyəçi onu jestlə, mimika ilə müsbət davranış və fəaliyyətə görə sinif, müəllimlər və valideynlər qarşısında elan edir. Rəğbətləndirmənin yüksək forması-təşəkkür, təltif müsbət emosiyalar yaradır, tərbiyəalanlara davamlı stimulaşdırma verir. Təltif təntənəli şəkildə bütün şagirdlər, müəllimlər, valideynlər qarşısında təqdim olunur.

Yarış. Uşaqlar, bir qayda olaraq, bir yerə toplaşdıqda münasibət yaranır: kim kimdir? Onlara yüksək səviyyədə rəqabət xasdır. Yarış insana lazım və cəmiyyətə

xas olan tərbiyəyə təbii tələbatın istiqamətidir. Məktəblilər bir-biri ilə yarışaraq ictimai davranış təcrübəsini mənimsəyir, onların fiziki, mənəvi, estetik keyfiyyətləri inkişaf edir. Geride qalan tələbələr üçün yarış stimulaşdırıcı olur. Yarışın təşkili çətin işdir. Bu məqsədlə yarışın məqsədi və vəzifələri müəyyənləşdirilir, proqramı tərtib edilir, şərtləri elan olunur, təşkil edilir, nəticələri yekunlaşır, qaliblər mükafatlandırılır.

Humanist tərbiyə cəzalandırma metodunu da inkar etmir, lakin onun xarakteri, ölçüsü və yollarının dəyişilməsini tələb edir. Cəzalandırma pedaqoji təsir metodudur; xoşa gəlməyən hərəkətləri ləngitməyə, onun qarşısını almağa yönəlir, şagirdə öz səhvini özü və başqaları qarşısında dərk etmək hissi yaradır. Hazırda məktəblərdə töhmət, irad, danlaq, xəbərdarlıq, tənbeh kimi cəza növləri tətbiq olunur.

Stimullaşdırma metodları olmadan tərbiyə prosesinin normal inkişafı qeyri-mümkündür. Müasir ibtidai məktəb təcrübəsi bu planda rəğbətləndirmə, yarış, cəzalandırma metodlarından istifadə edir.

İbtidai təhsildə tərbiyənin təşkili formaları

Təlim prosesi kimi, tərbiyə prosesi nəzərdə tutulmuş məzmunu həyata keçirmək üçün müəyyən formaları əhatə edir. İbtidai siniflərdə bu, dərslə aparılan işlə ümumi şəkildə bağlıdır. Lakin sinifdən kənar və dərsləndən kənar xüsusi forma-tərbiyə işləri yerinə yetirilir.

Tərbiyə işində passivlik ən böyük düşməndir, şablona, formalizmə dözmür, çeviklik və geniş maneə onun fərqləndirici əlamətidir. Tərbiyə işi rəngarəng və şəffaf, aydın olmalıdır. Tərbiyə işini planlaşdırarkən pedaqog uşaqların hazırlıq səviyyəsinə əsaslanır, onların yaş və şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Onun məqsədinə və vəzifəsinə görə tərbiyə işi etik, sosial-bələdləşmə, estetik, idraki, idman-bədən tərbiyəsi, ekoloji, əmək və başqa növlərə bölünür. Bu bölgə şərtidir, çünki hər bir tərbiyə işi kompleksdir.

Tərbiyə işinin əsası intizamlılıqdır. Kiçik məktəblilər intizam vasitəsilə sosial münasibətlərə girirlər. İntizamlılıq hərəkət və rəftarlarda özünü göstərir. Daxili intizam qaydalarının gözlənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir: şagirdləri müəyyən olunmuş intizama alışıdır, bu və ya digər tələblərin icrası bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına kömək edir.

Etik tərbiyə işləri şagirdlərin şüuruna, hisslərinə, davranışına təsir edir. Etik tərbiyənin əsas vəzifələri:

- 1) əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması;
- 2) hisslərin inkişafı və tərbiyəsi;
- 3) əxlaqi davranışın bacarıq və vərdişlərinin yaradılması.

Estetik və fiziki tərbiyə işlərinin məqsədi ictimai fəaliyyətə, təbiətə, incəsənətə, davranışa, əməyə, estetik münasibət formalaşdırmaqdır. Estetik tərbiyənin əsas komponentlərindən biri emosionallıqdır. Bu sahədə təbiət böyük imkanlar yaradır.

Təlim yükü məktəblilərin əsas əmək növlərindən biridir. Uşaqlarda gözəlliliyi əməkdə görmək, onda iştirakın sevincini duymaq, bayram şəraiti yaratmaq, hisslərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Təmizlik qaydalarının və gigiyenik mədəniyyətin, gözlənilməsi də estetik istiqamətli işdir. Fiziki tərbiyə işlərinin bir sıra istiqamətləri vardır: 1) sağlamlığın qorunması, məktəblilərin fiziki inkişafına təsir; 2) bədən tərbiyəsi-idman biliklərinə yiyələnmək; 3) hərəkəti bacarıq və vərdişlərin əmələ gəlməsi; 4) hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafı; 5) əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi; 6) estetik keyfiyyətlərin formalaşdırılması; 7) gigiyenik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması.

Dərstdən əvvəl gimnastika məşğələləri çox vacibdir. Məktəbdə iş günü onunla başlanır. Açıq havada fiziki təmrinlər iş qabiliyyətini artırır, orqanizmin ümumi möhkəmliyinə təsir edir. Şagirdlərin müntəzəm olaraq hər gün tənəffüslərdə açıq havada olması hərəkəti tənəffüslərin keçirilməsini təmin edir.

Ekoloji və əmək tərbiyəsi işləri. Əsas istiqamət şagirdlərin ekoloji maarifinin inkişaf etdirilməsi, təbiətə qayğılı münasibətlə bağlı onların biliklərinin, anlayış, mühakimə və əqidələrinin formalaşdırılmasıdır.

Məktəbdə tərbiyə işləri müxtəlif formalarda aparılır: etik, sosial bələdləşmə, estetik, idraki, idman-bədən tərbiyəsi, ekoloji, əmək və s. Bu bölgü şərtidir, çünki istənilən tərbiyə işinin məqsədi komplekslidir. Müasir uşağın həyatı ənənəvi tərbiyə işlərinin mündəricəsini zənginləşdirir. Bir sıra ibtidai məktəblər tərbiyəvi işləri məqsədli, yeni informasiya texnologiyalarının imkanları əsasında tətbiq edir və istifadə edir. Uşaqlar kompyuter siniflərində və klublarında işləyir, internetdən fəal istifadə edir, dərs vəsaitlərini öyrənir, müxtəlif müsabiqə, yarışlarda iştirak edirlər və s. Bütün müəllimlər və şagirdlər bu işə fəal qoşulmalıdırlar.

MÖVZU- XVII

Kiçik yaşlı məktəblilərdə dünyagörüşün formalaşdırılması.

Əqli tərbiyə

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Kiçik yaşlı məktəblilərdə dünyagörüşü tərbiyəsinin psixoloji əsasları.
2. Kiçik yaşlı məktəblilərdə elmi dünyagörüşü və din.
3. İbtidai təhsildə elmi dünyagörüşü tərbiyəsinin yolları.
4. İbtidai təhsildə əqli tərbiyənin yolları və vasitələri.

Təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrini adamın dərk etməsinə və fəaliyyət göstərməsinə istiqamət verən vahid baxışlara **dünyagörüşü** deyilir. Formalaşmış vahid baxış isə, mahiyyətə ya dialektik materialist, ya idealist, yaxud dini səciyyə daşıyır. Dialektik materializm dünyagörüşünə görə, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrin səbəbi həmin hadisələrin özündədir. Cisim və hadisələrin yaranmasına, hərəkətdə olmasına, inkişafına və dəyişməsinə kənardan heç bir fəvqə qüvvə təsir etmir; dünyada təbii qanunauyğunluqlar hökm sürür. İnsanın vəzifəsi həmin qanunauyğunluqları başa düşməkdən və öz məqsədləri üçün onlardan istifadə etməkdən ibarətdir. Bu cür başa düşülən dünyagörüşünə **elmi dünyagörüşü** də deyilir. İdealizm dünyagörüşü elmi dünyagörüşünün tam əksidir. Dünyagörüşünün bu formasına görə, aləmdə hökm sürən bütün hadisələrin əsasında ideyalar və ya süür durur. Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən, görünən və görünməyən hadisələrin hamısı müvafiq ideyalar sayəsində, müəyyən şüur müqabilində cərəyan edir. İdealist dünyagörüşünə görə, adamların vəzifəsi ideyaları dərk etməkdən idarət olmalıdır. İdealizm dünyagörüşünü dini dünyagörüşü ilə eyniləşdirmək və ya qarışdırmaq düzgün deyil. Dini dünyagörüşünə görə, hər şeyin-yerin, göyün, bitkilərin, heyvanat aləminin, insanların yeganə yaradıcısı Allahdır. Dünyada, o cümlədən cəmiyyətdə

cərəyan edən hadisələrin hamısı Allahın iradəsinə tabedir. Hürufizim dünyagörüşünə görə, dünyada nə varsa, hamısı dildə işlənən hərflərin, səslərin sayəsində başa düşülür və mümkün olur. Hərflər isə sözlərdə ifadə olunur. Fəzlullah Nəimi yazırdı: “Əgər sözlər olmasaydı, mövcudatı tanımaq olmazdı”. Hürufilərin fikrincə, hərflər və hərflər vasitəsi ilə deyilən sözlər, habelə rəqəmlər Allahın rəmzidir. Bu rəmzləri anlayanlar Allaha qovuşur, ilahiləşir, yaradıcılarına çevrilir. Dünyagörüşünün bu və ya digər forması adamların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi ictimai-iqtisadi, siyasi-mənəvi mühitdən, onların savad dərəcəsindən, milli adət və ənənələrin, mədəniyyətin səviyyəsindən asılı olaraq yaranır. Hazırda İslam ölkələrinin əksəriyyətində dini dünyagörüşü və ya Azərbaycan Respublikasında elmi dünyagörüşü aparıcı rola malikdir. Dünyagörüşü bir günə, bir ilə, beş ilə formalaşmır. Bundan ötrü çox oxumaq, çox öyrənmək, çox düşünmək, çox sınaqdan keçirmək lazım gəlir. Tam formalaşmış vahid dünyagörüşü az adamda müşahidə olunur. Bunun səbəbini dünyagörüşünün mürəkkəbliyində, uzun müddətdə formalaşmasında, vəziyyətlə, şəraitlə əlaqədar dəyişə bilməsində, məfhumun mahiyyətinin çoxları üçün aydın olmamasında axtarmaq lazımdır. Odur ki, belə də demək olar:

Dünyagörüşü-dünyaya, yəni varlığa, həyata, təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkür hadisələrinə olan elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, siyasi, hüquqi, dini bilik, ideya və əqidələrin ümumiləşdirilmiş sistemidir. Dünyagörüşünün mənşəyi cəmiyyətin maddi həyat şəraitindədir, varlıqdadır. Dünyagörüşü elmi, yaxud qeyri-elmi olur. Elmi dünyagörüşü reallıqlara, düzgün biliklərə, zəkaya, elmin nailiyyətlərinə əsaslanır, xalqın həyatı mənafeələrini və ümumbəşəri dəyərləri dolğun şəkildə ifadə edir. elmi dünyagörüşünə yiyələnmiş adam ilk növbədə əqlinin qüdrətinə arxalanır, həyata, gələcəyə, qurub yaratmağa möhkəm etiqad bəsləyir, əqidəsi uğrunda fəal mübarizə aparır, müxtəlif xarakterli hadisələrin mahiyyətini, ayrı-ayrı vəziyyətdən səmərəli çıxış yolunu, özünün cəmiyyətdəki yerini və s. belə həyatı məsələləri düzgün qiymətləndirməyi bacarır. Bütün bu xüsusiyyətlər elmi dünyagörüşünün əsas əlamətləri olub onu qeyri elmi dünyagörüşündən fərqləndirir. Elmi dünyagörüşü və qeyri elmi dünyagörüşü daban-dabana ziddir. Mövhumat qeyri elmi dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Mövhum-xəyali deməkdir, xəyalda təsəvvür edilən qüvvə mənasını verir. Mövhumat mövhum sözünün cəmidir. At-ərəbcə cəm şəkilçisidir. Mövhumat bəşəriyyətin ilk təşəkkülü pilləsinin məhsuludur. İnsanlar ibtidai icma dövründə rastlaşdıqları dəhşətli təbiət və cəmiyyət hadisələrinin həqiqi səbəblərini başa düşə bilməmişlər; bu səbəbdən də həmin hadisələri qeyri-adi, xəyali, təbiətdən uzaq olan, fantastik qüvvələrlə əlaqələndirmişlər. Savadsızlıq, elmdən, elmi biliklərdən uzaq olmaq isə cəhalətə, avamlığa, mövhumata yol açır. Həyat faktları göstərir ki, mövhumat və onunla bağlı olan adət və ənənələr elmi

biliyi məhdud olan, elmi dünyagörüşü hələ formalaşmayan adamların ailələrində daha çox müşahidə edilir.

Mövhumat-müxtəlif əşya və hadisələrin fəvqəltəbii qabiliyyət və mahiyyətə malik olması haqqında təsəvvürlə bağlı yaranmış etiqaddır. Onu “ateist tərbiyə” ilə eyniləşdirmək düzgün olmaz. Çünki “ateizm” dini, allahı inkar edir. mövhumat isə “Əslində olmayıb fikrə gətirilən şeylərdir”, sağlam zəkaya uymayan xəyalətdir, ağlasığmayan etiqaddır. Bu etiqad birdən-birə deyil, tədricən yaranmışdır. Din nədir? Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılır ki, din bir və ya bir neçə Allahın “müqəddəslərin” yəni fəvqəltəbiiyin bu və ya digər növünün reallığını əsas götürən dünyagörüşü, davranış və spesifik fəaliyyətdir. Bu cür başa düşülən dinin geniş yayılmış növlərindən biri İslamdır. Dinin faydalı cəhətləri çoxdur. İslam dini adamları paklığa, halallığa, gözəlliyə, sağlamlığa, xoşbəxtliyə, dostluğa, insanpərvərliyə səsləyir, xəyanətə, sədaqətsizliyə, satqınlığa, bədxahlığa, pisliyə qarşı olmağa çağırır.

Əqli tərbiyə - (Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda əqli tərbiyə də işlənir) uşaqların, şagirdlərin əqli qüvvələrinin, əqli təfəkkürünün, əqlinin, dünyagörüşünün, intellektinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi prosesidir. Əqli tərbiyə insanda mənəvi zənginlik yaratmaqla bərabər əxlaqi saflığın da əsasını qoyur. Biliklərə yiyələnmə prosesində intellektual qabiliyyətlər yaradıcı təfəkkür inkişaf edir, nəcib əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır. Bu prosesdə insanlarda öz gücünə inam yaranır, bu inam isə təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq meyllərinin yaran-masına səbəb olur. Fənn və maraq dərnəklərinin, müxtəlif idraki klubların işi, kitab mütaliəsi, kitab üzərində müxtəlif işlər - rəy yazmaq, plan tutmaq, icmallaşdırmaq, tezis hazırlamaq və s., kitab və kitabxanalardan istifadə, tarixi yerlərə, muzey və sərgilərə, təbiətə ekskursiyaların təşkili, müxtəlif peşə sahibləri, elm adamları ilə görüşlər əqli tərbiyənin mühüm vasitələri hesab edilir. Əqli tərbiyənin bir sıra vəzifələri vardır. **Əqli tərbiyənin birinci vəzifəsi təfəkkürü, əqli qüvvələri, potensial intellektual qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir.** Təfəkkür beynin məhsuludur və bütün insanlara xasdır. Onun dialektik, məntiqi, mücərrəd induktiv, deduktiv, yaradıcı növləri vardır. Təfəkkürün inkişafı fikri fəallıqla, məntiqi və tənqidi düşüncə ilə, təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaqla həyata keçirilir. Düşüncə və fikirləşmək təfəkkürü inkişaf etdirir. Alman pedaqoqu A.Disterveq yazırdı ki, uşaqlara fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətmək lazımdır. Bilikləri deyil, bilikləri tapıb öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Təfəkkürün inkişafı ağıl inkişafına təsir göstərir. Psixoloqlar ağıl aşağıdakı keyfiyyətlərini göstərirlər: **ağıl müstəqilliyi, ağıl tənqidiliyi, ağıl dərinliyi, ağıl çevikliyi, fikrin sürəti, fikrin məntiqiliyi. Ağıl müstəqilliyi** agirdləşərin hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edib sərbəst, şüurlu şəkildə fikir yürütməsində; **ağıl tənqidiliyi** fakt və hadisələri təhlil süzgəcindən keçirib doğru və

yanlış təsəvvürləri aydınlaşdırmaq və başa düşmək qabiliyyətində; **ağlın dərinliyi** – hər hansı bir təzahürün, hadisənin mahiyyətini tamın aydınlıqla anlamaqda, nəticəni öncədən görməkdə; **ağlın çevikliyi** – bu və ya digər problemə münasibətdə sürətli, düzgün qərar qəbul etmək, yaranmış situasiyadan baş çıxarmaqda; **fikrin sürəti**- hər hansı bir məsələyə qısa müddətdə münasibət bildirmək bacarığında; **fikrin məntiqiliyi** məntiqi dəlilləri əsas götürərək, inandırmağı, sübut etməyi, bacarmaqda öz ifadəsini tapır. Hər bir şəxsin, o cümlədən şagirdin ağılı, əqli və intellektual inkişafı onun qazandığı biliklərin həcmində, geniş dünyagörüşə malik olmasında, yaradıcı idrakın müstəqilliyində idrakın səmərəli yollarını müəyyənləşdirməkdə, əqli bacarıq və qabiliyyətlərində özünü göstərir. **Əqli tərbiyənin ikinci vəzifəsi şagirdləri tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətlərinə yönəltməkdir.** Şagirdləri araşdırıcılığa, axtarıcılığa yönəltmək, onlara müstəqil çalışmaq, müstəqil bilik qazanmaq bacarıq və vərdislərini aşılamaq lazımdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti onlara məlum olmayan faktların, nəzəri biliklərin və fəaliyyət üsullarının açılması kimi başa düşülə bilər. Bu yolla şagirdlər müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində tədqiqatın əsas metodları ilə tanış olur, bilikləri sərbəst və müstəqil əldə etmək bacarığına yiyələnirlər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları bilikləri müstəqil qazanmaq, onları araşdırmaq, müqayisə və təhlillər aparmaq, ümumiləşdirmək üçün intellektual praktik bacarıqlar sistemidir. Təlim prosesi və əqli inkişaf bir birilə sıx əlaqəlidir. Təlimin keyfiyyəti əqli qabiliyyətlərin inkişafına və əqli tərbiyənin yerinə yetirilməsinə qüvvətli təsir göstərir. Bu baxımdan tədris materialı yadda saxlamaq üçün verilməməli, o şagirdlərin əqli təfəkkürünü inkişaf etdirməli, onları axtarıcılığa, daha yeni biliklər qazanmağa sövq etdirməli, dərstdə hər bir şagirdin idraki fəallığı təmin olunmalıdır. Şagirdləri tədqiqatçılıq bacarığına yiyələndirmək üçün onlara təcrübə və müşahidələr aparmağa, praktik işlər yerinə yetirmələrinə şərait yaradılmalıdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq metodu ilə iş aparmaları özündə müşahidə, eksperiment, modelləşdirmə, sınaqdan keçirmə kimi metodları özündə birləşdirir. Tədqiqatçılıq bacarığının yerinə yetirilməsində modelləşdirmə metodunun xüsusi yeri vardır. Bu metod vasitəsilə hər hansı prosesin modeli hazırlanır. Qeyd edək ki, məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətləri yuxarı siniflər üçün xarakterik olsa da, bunu kiçik məktəbli yaş dövründən başlamaq lazımdır. Məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıqlarına yiyələnməsi, onun intellektual səviyyəsini yüksəldir, dünyagörüşünü genişləndirir, əqli təfəkkürünü, müstəqil düşünmə və bilik qazanma qabiliyyətini inkişaf etdirir, əqli mühakimələr, təhlillər, ümumiləşdirmələr aparmasına kömək edir ki, bütün bunlar da məktəblinin təhsilinə uğurlar qazandırır. **Əqli tərbiyənin üçüncü vəzifəsi şagirdləri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaqla onlarda elmi dünyagörüş və fəlsəfi dünyagörüş formalaşdırmaq, fakt və hadisələrə elmi və fəlsəfi dünyagörüş baxımından yanaşmağı öyrətməkdir.** Elmi dünyagörüş - yəni, insan təcrübə elmlərin

nailiyyətləri əsasında varlıq aləmi barəsində ümumi bir nəzər əldə etmiş olur. Fəlsəfi dünyagörüş isə əqlin söyləri və elmi dəlillər vasitəsi ilə əldə etdiyi nəzəriyyə və təcrübəyə öz xüsusi fikri və düşüncəsi olur. Bu da məktəblinin yaradıcı, düşüncəsi, tənqidi təfəkkürü sayəsində mümkün olur. İnsanlarda elmi dünyagörüşün əsası hələ kiçik yaşlarından qoyulur. Bu sistemli təlim müəssisələrindəki, təlim prosesində təlim-tərbiyə prinsiplərinə riayət etməklə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilir. Təbii və dəqiq elmlərin tədrisi prosesində təbiətin sirləri açılır, humanitar fənlərin tədrisi prosesində isə cəmiyyətin inkişaf qanunlarını mahiyyəti dərk edilir və s. Material-ların tədrisi prosesində əsası qoyulan elmi dünyagörüş sinifdən-kənar tədbirlər vasitəsilə möhkəmləndirilir və inkişaf etdirilir. Məktəbli hər yanda öz elmi, biliyi ilə öz ziyalılığını göstərməli, elmi və ədəbli danışmalı, məsələlərə elmi nöqteyi nəzərdən yanaşmalıdır. İntellektual səviyyəsi yüksək olan insanlar ictimai-siyasi və təbiət hadisələrinə elmi nöqteyi-nəzərdən, elmi əsaslara istinad edərək yanaşır. Bu isə onlarda elmi dünyagörüş formalaşmasına səbəb olur. **Əqli tərbiyənin dördüncü vəzifəsi şagirdlərə əqli əməyin səmərli təşkili yollarını öyrətməkdir.** Yəni nə vaxt əqli işlə məşğul olmalı, necə məşğul olmalı, hansı metodlardan istifadə etməli və s. öyrədilməlidir. Əqli iş zamanı bu əməyin gigiyenasına əməl edilməlidir. Məsələn, hər bir saatdan bir 10-15 dəqiqəlik tənəffüs etmək, yüngül idman hərəkətləri etmək, gözlərin gimnastikasını etmək, havaya çıxmaq, otağın havasını dəyişmək, iş növünü dəyişmək faydalı hesab olunur. Zəif işıqlı yerdə və ya çox işıqlı yerdə oxumaq gözlərə zərərdir. Yaxud da uzanmış vəziyyətdə oxumaq, avtobusda oxumaq yenə də gözlərə zərər verə bilər. Bu sahənin tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, əqli fəallıq gün ərzində, həftə ərzində, il ərzində eyni səviyyələrdə olmur. Səhər saatlarından başlayaraq saat 12-yə qədər əqli fəallıq yüksək olur, sonra tədricən zəifləməyə başlayır, günün ikinci yarısında əqli fəallıq axşam saatlarından başlayaraq saat 10-a qədər yüksək olur və sonra tədricən zəifləyir. Gecə saatlarında çalışmaq, yatmamaq üçün çay, qəhvə içmək sağlamlığa zərər olduğu kimi, əqli iş üçün də səmərəli hesab edilmir. Həftə ərzində də əqli fəallıq eyni səviyyədə olmur. Həftənin 1-ci günü əqli fəallıq bir qədər aşağı ola bilər. İstirahət günündən sonra dincələn beyni işə salmaq üçün əqli işə başlamaq lazımdır. İl ərzində də əqli fəallıq eyni dərəcədə olmur. Uzun yay boyu istirahətdən sonra sentyabr oktyabr ayları əqli işə alışmaq bir qədər çətin olur və insan tez yorulur. Sonrakı aylar əqli fəallıq yüksəlməyə doğru gedir. **Əqli tərbiyənin beşinci vəzifəsi şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyə etməkdir.** Bu məqsədlə məktəbliləri fənn və maraq dərnəklərinə, müxtəlif maraqlı məktəb klublarına, elmi cəmiyyətlərin işinə, bilik viktorinalarına, elmi-publisistik müzakirələrə cəlb etmək lazımdır. Onların elmi cəmiyyətlərdə, oxucu konfranslarında iştirakı təmin olunmalıdır. Kollektiv şəkildə, qrup formasında sinifdə şagirdlər arasında “Öyrəndiyini başqasına öyrət!” və ya “Oxuduğunu başqasına danış!” məşğələləri keçirmək “Kəşf olunmuş və kəşf

olunmamış sirlər haqqında” söhbətlər aparmaq, “Sual-cavab” gecələri, hekayə və şeir axşamları keçirmək şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyəsi baxımından çox faydalı nəticələr verir. **Bu istiqamətdə uşaqlara bilik mənbələrindən istifadə etmək qaydaları da öyrədilməlidir.** Yəni uşaqlara nəyi haradan tapmağı, haradan öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Bunun üçün məktəbdə “Öyrənməyi öyrən” dərnək və ya klubları yaradıla bilər ki, burada onlara ardıcıl və geniş məlumatlar vermək olar. Məktəbdə kitabxana dərsləri də təşkil etmək olar ki, məktəblilərə kitab və kitabxanadan istifadə qaydaları, kataloq, biblioqrafiya, elektron kitabxana və s. haqqında məlumat vermək xeyli faydalıdır. Biliklərə maraq yaradan işlərdən biri də **şagirdləri mütləqə, özünütəhsil işlərinə sövq etdirməkdir.** Şagirdlər elmi-kütləvi, bədii fantastik əsərləri oxumağa meyilli olurlar. Bu da onların biliklərə maraq göstərməsi, yeni biliklər qazanması baxımından da faydalıdır.

MÖVZU – XVIII

Kiçik yaşlı məktəblilərin ailə tərbiyəsi

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Ailə tərbiyəsinin əsasları.
2. Ailə tərbiyəsinin vəzifələri.
3. Ailə tərbiyəsinin səmərəlilik şərtləri.
4. Ailə tərbiyəsinin müasir problemləri.

1. Ailə tərbiyəsinin əsasları

- **Ailə** - cəmiyyətin tarixən yaranmış ən kiçik, ən intim hissəsidir. Ailə - insan şəxsiyyəti formalaşmasının ilkin özəyidir.
- Ailə - iki mənada başa düşülür.
  - ər-arvad və uşaqlar - dar mənada ailə;
  - ata, ana, uşaqlar, baba, nənə, bəzən hətta əmi, bibinin daxil olduğu geniş mənada ailə.
- Azərbaycan türklərində, ailə olduğu qədər olmasa da, çox sıx qohumluq münasibətlərini saxlayan "nəsil" anlayışı da mövcuddur. Xalq arasında "yeddi arxa dönən" adlanan nəslin quruluşu bu cürdür.

Sxem 1

- Uşaqların düzgün tərbiyəsi üçün ailənin çox böyük imkanları vardır. Əxlaq normalarının mənimsənilməsi, birgə əmək vərdisləri formalaşdırılması, ətraf aləmə münasibət ilk dəfə ailədən başlayır. Valideynlərin mədəni səviyyəsi, əxlaqi görüşləri, sosial ünsiyyət təcrübələri böyüyən nəslin inkişafında həlledici rol oynaya bilər.
- Ailə tərbiyəsində ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti mühüm rol oynayır. Uşaqların tərbiyəsi üçün məsuliyyət daşıyan ailə üzvləri baba, nənə, ata, anadır.
- **Baba.** Azərbaycan türklərində ata və ananın atasına "baba" babanın atasına "böyük baba" (və ya "dədə"), böyük babanın atasına "ulu baba", ulu babadan sonrakılara isə "dördüncü baba", "beşinci baba", və b.k. deyirlər. Baba uşaqlardan ötrü, hər şeydən əvvəl, öz şəxsi nümunəsi ilə gündəlik həyatda davranışı, nəslə- tayfaya başçılığı ilə tərbiyəçidir. Uşaq gözünü açandan babanı el ağsaqqalı kimi görür. Hamının ona hörmət etdiyinə, onun bir sözünün, hətta atanın yanında belə, iki olmadığının şahidi olur. Babalar ağsaqqal kimi ən çətin problemlərin həllində iştirak edir, onların bir sözü ilə adamlar arasında hətta qan davası belə kəsilir. Bizim eldə *"Ağsaqqal olan yerdə xeyir-bərəkət olar", "Allahsız yerdə otur, ağsaqqalsız yerdə oturma"* demişlər.

Uşaqların babadan əxz etdiyi əsas əxlaqi keyfiyyətlərdən biri təmkindir. Baba ailənin işinə hər dəqiqə qarışmır, atanın başçı roluna toxunmur. Kiçik uşaqlar öz sonsuz sualları ilə atadan daha çox babaya müraciət edirlər. Bu suallar babanın səbrini, təmkinini pozmur. Uşaq babanın özünəməxsus uca mövqeyini saxlaya bilməyinin sirrinin təmkinlikdə olduğunu görür. Uşaqların babada qiymətləndirdikləri əsas keyfiyyət isə nəvələrə olan diqqət və mehribanlıqdır. Babanın nəvəsinə olan məhəbbəti çox vaxt öz oğluna olan məhəbbətindən artıq olur.

Babanın tərbiyə işində ən böyük rolu isə ata ilə münasibətinin uşaqlara tərbiyəvi təsiridir. Məhz bu münasibət uşaqlarda böyük-kiçik anlayışı yaranmasının əsasını qoyur. Azərbaycan türklərinin ən mühüm əxlaqi keyfiyyətlərindən biri böyüyə hörmətdir. Tarixin məhək daşında yoxlanmış atalar sözləri dediklərimizi bir daha sübut edir:

- Böyük danışanı kiçik götürər.
- Böyük olan yerdə kiçik danışmaz.
- Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürməz.
- Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar.
- Böyüyə hörmət elə, sən də böyüyəcəksən.
- Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik;
- Bərəkət harda var? Böyük olan yerdə!
- Yol böyüyündür, su kiçiyin və s.

- **Nənə.** İstər atanın, istərsə də ananın anasına uşaqlar "nənə" deyirlər. Nənə - ailənin "ağbirçək" böyüyüdür. Tayfanın qorunmasında, başqa tayfalarla əlaqəsində, qürur, şərəf və ləyaqətinin saxlanmasında babanın - "ağsaqqalın" rolu nə qədərdirsə, tayfadaxili münasibətlərin açıq və örtülü nizamlanmasında, tayfa üzvləri arasında birliyin qorunub saxlanmasında, çox zaman tayfa iqtisadiyyatının səmərəli təşkilində, abır, həya, ismət kimi məsələlərdə nənənin - "ağbirçəyin" rolu bir o qədərdir. Bəzən qeyzli - qəzəbli, ötkəm tayfa başçısının qızgın, qorxulu qərarını, fərmanını ağbirçək nənənin yumşaq, həlim xasiyyəti ilə, ustalıqla, düşünülmüş yanaşma tərzii ilə dəyişmək, yumşaltmaq mümkün olur. Bəzən tayfa başçılarının, böyük siyasətçilərin aradan qaldıra bilmədiyi münaqişəni ağbirçək örpəyi həll edir.

Uşaqların gözündə isə nənə son dərəcə mehriban, bütün istəkləri həyata keçirən, nəvələrinin hər cür nazi ilə oynayan, çoxlu nağıllar, nəğmələr, tapmacalar, oyunlar söyləyən bir adamdır. Nənələr folklor nümunələrinin canlı daşıyıcıları, xalq tərbiyəsini bilavasitə təşkil edib həyat keçirən praktik el müəllimləridir.

- **Ata.** Ailə tərbiyəsinin bilavasitə təşkilatçıları və bu iş üçün cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyan əsas şəxslər ata və anadır. Ailənin adı-sanı, şərəfi, el-oba içərisində mövqeyi ata-anadan, onların bir-birinə, uşaqlarına və başqalarına olan münasibətdən asılıdır.

Ailədə atanın yeri çox yüksəkdir. Azərbaycan da hər bir türk müqəddəs kəlamlardakı bu ifadələrə əməl etməyə məcburdur:

- Ataya itaət, Allaha itaətdir.
- Atanın üzünə ağ olmaq, Allahın üzünə ağ olmadır.
- Behişt anaların ayaqları altındadır.
- Ən rahat qapıdan behiştə getmək istəyən şəxs öz valideyninin rəğbətini qazınmalıdır və s.

Ailə tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə atanın nüfuzundan asılıdır. Ata ilə övladlar arasında çox möhkəm bir mənəvi pərdə olur. Övlad üçün pərdənin arxası bir sirr olaraq qaldığından, o, atanı qüdrətli, hər şeyə qadir, hamıdan güclü bir adam sayır. Məhz belə abır - həya pərdəsinin olması sayəsində övlad atanın imkanlarının, qabiliyyətinin bitib-tükənməyəcəyi qənaətinə gəlir.

Ata nüfuzunun qazanılmasının, qorunub saxlanmasının isə müxtəlif yolları vardır.

Əvvələn, ata övladları ilə tez-tez təmasda olub, onlara "əxlaq dərsi", uzun-uzadı, yorucu, usandırıcı nəsihətlər etmir; bunu daha çox öz davranışı ilə təlqin edir, hikmətli məsələlər, atalar sözləri, rəvayətlərlə çatdırır.

İkincisi, ata hər cür kiçik xətaya görə övladını uzun-uzadı danlamır, ona səhvini eyhamla anladır və ya anası vasitəsilə çatdırır. Şərqi çox böyük mütəfəkkiri, XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Xacə Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi- Nasiri" adlı əsərində övlad saxlayıb tərbiyə edən ataya müraciətlə yazırdı: "Çox danışmağı adət edib, hər şeyi qadağan etməkdən çəkinmək lazımdır, bu, sırtıqlaşmağa, acığa düşüb həməni işi bir də görməyə sövq edir. nəsihətə qulaq asmaqdan bezər, zəhləsi gedər, "qorxaq" olmadığını nəzərə çatdırmaq xatirinə bəd əməllərə başlayar, bəlkə də daha incə hiylələrə əl atar!"

Üçüncüsü, uşaqların yaşına və gücünə müvafiq tələblər verib, onların icrasını nəzarətdə saxlayıb və hökmən nəticələri yoxlayırlar. Yoxlanmış nəticə mütləq qiymətləndirilir. Yaxşı hərəkət məhəbbət və şəfqətlə təriflənir, pis hərəkət isə əgər ikinci dəfə təkrar edilibsə, şiddətli tənbeh edilir.

Dördüncüsü, atanın şəxsi nümunəsidir. Uşaqlar daim hiss edirlər ki, ata özündən böyüklərə necə hörmət edir? Düzgün danışır, hər şeyi olduğu kimi söyləyirmi? Öz sözünün üstündə durur, dediyini əməl edirmi? Bağışlamağı bacarırmı? və s.

- **Ana** - dünyadakı ən doğma insandır. Azərbaycan türklərində belə bir deyim var: *"Dünyada atadan qüdrətli ,anadan doğma, bacıdan mehriban, qardaşdan möhkəm heç kəs ola bilməz". "Uşaqların böyüməsində ola bilər ki, kimsə ata kimi hərəkət edə bilsin, amma ananı əvəz etmək mümkün deyil"*ş *"Uşaq atadan yox, anadan yetim qalır"* demişlər.

Hər şeydən əvvəl, ana hər bir hərəkəti, gündəlik davranışı ilə atanın nüfuzunu qoruyub saxlamağa çalışır. Bundan ötrü onun uşaqlara verdiyi tələblərlə atanın verdiyi tələblər üst-üstə düşməlidir. Uşağın hər bir ciddi hərəkəti barədə ataya hesabat versə də, övladının kiçik şıltaqlıqlarını bəzən, guya, gizlidir, bəzən özünü bilməzliyə vurur. Uşaqlar ailədə hər kəsin mövqeyini, münasibətlərin qorunub saxlanmasını da bilavasitə məhz anadan öyrənirlər.

Ailədə ata-ananın yeri, rolu haqqında etnopedaqoji nümunələrin sayı hesabı yoxdur. Biz burada müdriklik xəzinəsi olan atalar sözlərindən bəzisinə müraciət edək:

- Ata-ananın sözünə baxan "neyləyim?" deməz.
- Ata-ana sözünə baxmayan külxanada yatar.
- Ata malına göz dikən mal-davarsız qalar.
- Ata çörəyi - meydan çörəyi , oğul çörəyi - zindan çörəyi!
- Atalar sözü "Qurana" girməz, amma "Quran"ın yanında gedər.
- Atanın duası, ananın ahı.
- Ana qızına taxt verər, ata qızına baxt.

2. Ailə tərbiyəsinin vəzifələri.

- Ailə tərbiyəsinin pedaqoji baxımdan düzgün qurulması üçün məktəbin üzərinə bir sıra vəzifələr düşür:
  - ailə tərbiyəsinə uşaqların hərtərəfli inkişafına istiqamətləndirmək lazımdır;
  - tərbiyə üsul və tərzlərinin seçilməsində valideynlərə köməklik göstərmək;
  - ailədə valideyn nüfuzunun yaradılması və möhkəmləndirilməsində ailəyə köməklik etmək;
  - ailədə uşaqların təlim işinə rəhbərliyin düzgün təşkilinə köçəklik etmək;
  - valideynlərin pedaqoji özünütəhsil işini istiqamətləndirmək.
- **Ailə tərbiyəsinin əsas vəzifələri bunlardır:**
  - uşaqların fiziki tərbiyəsi və sağlamlığının təmin edilməsi;
  - ailədə uşaqların əmək tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməlidir;
  - ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi həyata keçirilməlidir;
  - ailədə uşaqların estetik tərbiyəsinə fikir verilməlidir.

3. Ailə tərbiyəsinin səmərəlilik şərtləri

● **Ailə tərbiyəsinin səmərəlilik şərtlərinə bunları aid etmək olar:**

- valideynlər öz uşaqlarını yaxşı öyrənməli, onların müsbət xüsusiyyətlərini, maraq və meyllərini, çatışmalılıqlarını bildirməlidirlər;
  - ailədə valideyn nüfuzunun, "böyük-kiçik" münasibətlərinin təmin edilməsi;
  - ailədə dəqiq, optimal gün rejiminə əməl olunmasının təmin edilməsi;
  - uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
  - ailə üzvləri arasında münasibətin düzgün qurulması;
  - tərbiyə üsullarının, xüsusilə rəğbətləndirmə və cəzalandırmanın düzgün tətbiqi;
  - ailə tərbiyəsində meydana çıxan biləcək çətinliklərin qarşısının alınması.
- Belə çətinliklərin səbəbləri müxtəlif ola bilər;

- ☐ valideynlərin ailə tərbiyəsi haqda biliklərin səthi olması;
- ☐ uşaqlara çox sərt və ya hədsiz dərəcədə yumşaq yanaşılması;
- ☐ tərbiyə işində valideynin məsuliyyətini dərk etməməsi, başqasının üzərinə yıxması və s.

4. Ailə tərbiyəsinin müasir tələbləri

Ailə tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti həmişə valideynlərin şəxsi keyfiyyətlərindən, ailəyə, uşaqlara, bir-birinə və ətrafdakılara münasibətindən asılıdır. Xalqın keçmişi haqqında bildiklərimiz göstərir ki, ailədə münasibətlər sistemi sosial həyatın ən konservativ sahələrindən olub, çox cüzi dəyişikliklərə uğrayır.

Lakin nə qədər acınacaqlı olsa da günü-gündən artan faktlar göstərir ki, bizim təsəvvürümüzdə olan ailə anlayışı, eyni zamanda ailə tərbiyəsi sistemi sürətlə dəyişməyə, dağılmağa, mənfiyə doğru gedir. Bu dəyişmə çox ciddi elmi tədqiqatlarla araşdırılmalı, necə olur-olsun istiqamətlənməli, pedaqoji ictimaiyyət və dövlət orqanları tərəfindən ciddi nəzarətdə saxlanmalıdır.

Bu sosial mənfiyyətin səbəbləri aşağıdakılardır:

1. **Sosial-iqtisadi çətinliklər.** Bu amilə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- ☐ **İşsizlik.** İnkaredilməz faktdır ki, keçid dövrünün gətirdiyi bu qorxunc xalqın müəyyən hissəsini əhatə etmişdir. İşsizlik dövlətin qarşısında duran mühüm problemdir və onun həll yolları bütün dövlət və qeyri-dövlət strukturları tərəfindən araşdırılır, müxtəlif konstruktiv tədbirlər həyata keçirilir;
- ☐ **Bəzi ailələrdə əməkhaqqının aşağı səviyyəsi.** Bəzi ailələrdə əməkhaqqının yaşayış minimumundan aşağı olması da müvəqqəti sosial çətinlik kimi mövcuddur. Təsadüfi deyil ki, minimum əməkhaqqının artırılması məsələsi daim dövlətin diqqət mərkəzində olur;
- ☐ **Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayının azalması.** Əgər valideynlər işləyirlərsə, uşaqların üzərində nəzarət, onların məqsədyönlü

tərbiyəsi işi düzgün təşkil olunmur. Mövcud məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin də demək olar ki, əksəriyyəti (xüsusən respublikanın rayonlarında) keçid dövrünün iqtisadi çətinlikləri ilə bağlı olaraq öz işlərini günün tələbləri səviyyəsində qura bilmir.

Bütün bunlar ailədaxili münasibətlərin gərginləşməsinə, emosional ailə mühitində qarşılıqlı anlaşılanın zəifləməsinə, ailə başçısı probleminin gəlirə görə müəyyənləşməsi ucbatından yaranan çəkişmələrə səbəb olur və nəticədə ailə tərbiyəsinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə, bəzən isə ailənin dağılmasına səbəb olur.

- **Azuşaq və ya təkuşaq ailələrin sayının artması.** Bu amilin meydana çıxması və intişar tapmasının əsas səbəbləri, bizcə bunlardır;
- **yuxarıda göstərilən birinci amil** - yəni cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi və sosial çətinliklər. Həmin çətinliklərdən çıxış yolunu gənc ailələr hər şeydən əvvəl, uşağın sayını azaltmaqda, əksər hallarda isə bir uşaq kifayətlənməkdə görürlər. Belə valideynlər "uşağın ruzisinin özündən qabaq gəlməsi"nə inanmaq istəyirlər.
- **gənc valideynlərdə çoxuşaq ailənin üstünlükləri barədə kifayət qədər biliyin olmaması.** Çoxuşaq ailələrin azuşaq ailələrə nisbətən müxtəlif üstünlüklərindən yalnız birini göstərməklə kifayətlənirik. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurub; *"İnsanlar öz qardaşları ilə bərabər qüvvətli dirlər"*, Atalar əbəs yerə *"Güc birlikdədir"*, *"Tək əldən səs çıxmaz"*, *"Güc bir olsa, zərbi kərən sındırar, el bir olsa, dağ oynadar yerindən"*, *"Birlik harada, dirilik orada"*, *"El gücü, sel gücü"* deməmişlər. Düzgün ailə tərbiyəsi görmüş uşaqların hər biri azca böyüyən kimi valideynin köməkçisi, ailənin qoruyucusu, müdafiəçisi, gəlir gətirəni, əməkçisinə çevrilir ki, bu da ailənin və həm də gələcəkdə bütöv bir xalqın mövcudluğu deməkdir.

Azuşaq ailələr üçün xarakterik cəhət odur ki, bu şəraitdə böyüyən, tərbiyə olunan uşaq öz qardaş və bacılarına qulluq etmək vərdişlərindən məhkumdurlar. Öz balaca bacı və qardaşlarına qulluq edən, onların qayğısına çəkən uşaqlar gələcək valideynlik imkanları üçün də praktik vərdişlərə yiyələnirlər. Qardaş və bacıların digər uşaqlardan müdafiə edən uşaqlarda, Vətəninin, xalqının, millətinin, özününkü olanın, sahib olduğu hər şeyin qoruyucusu, müdafiəçisi olmağın ilkin əsasları qoyulmuş olur. Özündən böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı vərdişləri xalqın milli siması üçün xarakterik olan əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasının əsasını qoymuş olardı və s.

- **Ailə qurmağın, toy məclisləri təşkil etməyin yeni** - kosmopolit ənənələrinin yaranması. Bu amilin səbəbləri adət-ənənələrin idarə olunmamasından, onlara ciddi xalq nəzarətinin zəifləməsindən yaranır. Özünə həyat yoldaşı seçməkdə guya, tam sərbəstliyin üstünlüyü, ailə qurmağın

əsasında qarşılıqlı sevginin, psixoloji uyğunluğun deyil, maddi durumun, iqtisadi təmannonun durması israfçılıqla, ifratla, əxlaqi yaraşmazlıqlarla dolu olan toy məclisləri bu səbəblərin heç də tam olmayan siyahısına daxildir.

- **Yeni qurulmuş ailənin valideynlərdən çox tez ayrılaraq müstəqil həyat sürmələri.** İlk baxışda belə görünə bilər ki, bu amili sosial mənfilik kimi göstərmək düzgün deyildir. Gənclər müstəqil həyata nə qədər tez başlasalar, erkən alıxsalar, yaxşıdır. Həyatın bütün digər sahələri üçün isə yox. Fikrimizi əsaslandırma biləcək çoxsaylı dəlillərdən yalnız biri üzərində dayanmaq istəyirik. Ailə -cəmiyyətin, aid olduğu xalqın, millətin bütün etnik xüsusiyyətlərini özündə daşımalı olan (və genetik xüsusiyyətləri baxımından onsuz da daşıyan) kiçik bir hissəsi, özəyidir. Azərbaycanlı ailəsinin xarakterik xüsusiyyətlərində biri, həm də uşaqların baba-nənə təcrübəsi ilə əhatə olunmasıdır. Yeni qurulmuş cavan ailədə böyüyən uşaqlar (əgər ailə erkən müstəqilliyə atılırsa) əsrlər boyu qazanılmış xalq bilikləri, adət-ənənləri, dini görüşləri, mənsub olduğu soyun xüsusiyyətlərini, keyfiyyətlərini özündə yaşadan təbii tərbiyəçilərdən - nəvələrinə sonsuz məhəbbət, sevgi göstərə biləcək baba-nənələrdən məhrum edilir. Onların yerini, ən yaxşı halda , başqa xüsusiyyətli soydan olan tərbiyəçilər, sevgilə deyil, maddi təminatla uşaqlara bağlanan dayələr, xalqımızın milli siması ilə qətiyyənlə uyğun gəlməyən verilişlərin dolu olduğu tele şoular və s.tutur.
- **Qaçqınlıq, məcburi köçkünlük, urbanizasiya.** Bu amil nə qədər ürəkəğrıcı olsa da həqiqətdir və çox böyük bəladır. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrin sosial durumu, psixoloji mühit xüsusi öyrənilməli, hər cür fəvqəladə hadisə kimi, cəmiyyət, xüsusilə də pedaqoji ictimaiyyət buna hazır olmalıdır. Keçid dövrünün diktə etdiyi labüd sosial hadisələrdən biri də ölkə əhalisinin əksər hissəsinin şəhərlərdə, xüsusilə də paytaxtda cəmlənməsidir. Rayon yerində, kəndlərdə davranış normalarını pozanın kimin uşağı olduğu, hansı ailədən çıxdığı tez bəlli olur. Ona görə də bir tərəfdən valideynlər tanındıqlarından uşaqlar üzərində mütəmadi nəzarət edir, digər tərəfdən isə uşaqlar valideynlərinə elin tənəsini gətirmək istəmədiklərindən hərəkətlərini mümkün qədər əxlaqi çərçivədə saxlamağa çalışırlar. Bundan başqa, kəndin, rayonun əhalisi bir-birini, qismən də olsa, tanıyır. Yəni uşaqlara ictimaiyyətin nəzarəti də mövcuddur. Şəhərdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Yaşlı əhali ilə böyüyən nəslə bu baxımdan heç nə bağlamır. Uşaqlar da, böyüklər də münasibətlərində bir-birinə biganədirlər. Digər tərəfdən də, şəhərə gəlmiş kəndli ailəsi düşdüyü mühitə hələ tam uyğunlaşmayıb və o, artıq kəndli ailəsi də deyil. Nəticədə ailə tərbiyəsində nizamsızlıq, çatışmazlıq labüddür.
- **Nəzarətsiz televiziya verilişləri.** Əslində müasir həyatda tərbiyə işinə mənfəət təsir göstərən ən qorxulu vasitə pedaqoji nəzarətdən, tamamilə təcrid olunmuş

televiziya verilişləridir. Kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzuranın ləğvindən sonra, bu sahədə də demokratiyanın anarxiya kimi başa düşülməsinə şərait yarandı, səviyyəsiz, milli əxlaqımıza yabançı mövzular, verilişlər, şoular, filmlər meydana gəldi. Müxtəlif telekanallar açıldı, müasir texniki vasitələrin köməyi ilə dünyanın istənilən ölkəsinin çox müxtəlif məqsədlərlə yayımlanan telekanallarına baxmaq imkanı yarandı. Bütün bunlar hər gün vaxtının çoxunu ekran qarşısında keçirməkdən başqa məşğuliyyəti olmayan insanların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərməyə bilməz. Yad təsirlərdən mümkün qədər uzaq olmağı, uşaqlarını öz soyuna uyğun ruhda tərbiyə etməyi üstün tutan ailə belə, özündə bilmədən televiziya vasitəsilə zərərli təsirləri evinə, ocağına dəvət etmiş olur.

Yüksək ixtisas səviyyəsinə malik telejurnalistlərin azlığından, insanların populyarlığı, yüngül, tez, asan, düşünülmədən qavranılana daha tez meyl etmə psixologiyasından istifadə edən telekanallar ekranı necə gəldi verilişlərlə doldurarkən milli təsadüfdən-təsadüfə müraciət etməyə məcburdurlar. İstənilən telekanal (hələ biz əcnəbi kanalları demirik) bir günlük proqramını nəzərdən keçirsək, milli tərbiyə sisteminin, eləcə də bu sistemin ən zəruri həlqəsi olan ailə tərbiyəsinin kəskin sarsıntılar keçirəndə televiziyanın oynadığı rol aydın dərk edə bilərik.

- **Xalq pedaqogikası ənənələrinin getdikcə daha çox unudulması.** O pedaqogika ki, uşağın tərbiyəsinə hələ ana bətnində ikən başlamağı, uşağın yaşından asılı olmayaraq valideynin ömrünün sonunadək onu (uşağı) nəzarətdə saxlamasını zəruri sayır.

Ailə tərbiyəsinin səmərəliliyinə mane olan bu sosial mənfilik amillərinin hər biri xüsusi tədqiqat obyekti kimi pedaqoji ictimaiyyətin nəzər diqqətindən kənar qalmamalıdır. Burada onu deməklə kifayətlənirik ki, vəziyyətdən çıxmaq, müasir ailə tərbiyəsinə milli ruhda, cəmiyyətin, xalqın mənafeyi istiqamətində qurmaq üçün ölkə miqyasında, həm də dövlət səviyyəsində ardıcıl işlər görülməlidir.

MÖVZU-XIX

İBTİDAİ TƏHSİLDƏ DİAQNOSTİKA VƏ

QIYMƏTLƏNDİRMƏ

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Məktəbdə nəzarət və diaqnostika
2. Nəzarətin humanistləşdirilməsi
3. İbtidai təhsildə təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi
4. İbtidai siniflərdə qiymətlərin çıxarılması
5. İbtidai təhsildə nailiyyətlərin testləşdirilməsi
6. İbtidai təhsildə müasir qiymətləndirmə növləri və üsulları
7. İbtidai siniflərdə məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılma qaydası

Məktəbdə nəzarət və diaqnostika

Təlim və tərbiyənin hər bir mərhələsi başa çatdıqdan sonra bilmək lazımdır: bu mərhələ necə keçdi; hansı nəticələr əldə olundu; proses nə dərəcədə səmərəli oldu; nəyi həll edilmiş hesab etmək olar; nəyi təkrar etmək lazımdır? Diaqnostika təlim-tərbiyə prosesinin gedişi və nəticələri haqqında informasiya almağın ümumi yoludur. Onun vəzifəsinə proseslərin və nəticələrin təhlili daxildir:

- uşaqların inkişafı (məktəb təliminə hazırlıq, psixi funksiyaların yetişmə tempi, əldə olunmuş irəliləyişlər);
- təlim (təhsillənmənin həcmi və dərinliyi, toplanmış, qazanılmış bilik və bacarıqlardan istifadə qabiliyyəti, təfəkkürün əsas vasitələrinin formalaşması səviyyəsi, yaradıcı fəaliyyətin yollarına yiyələnmək);
- tərbiyə (tərbiyəlilik səviyyəsi, əxlaqi, mənəvi əqidələrin dərinliyi və gücü, mənəvi davranışın formalaşması)

Əgər avtoritar tərbiyə şəraitində təhlil, nəzarət və qiymətin təhlilinin obyektı şagirddirsə, yeni şəraitdə müəllim və şagirdin birgə əməyi, fəaliyyəti və onların ümumi nəticəsi təhlil olunur.

Yeni yanaşma nəticəni proseslə birlikdə götürür: şagirdin əməyi müəllimin əməyindən ayrılmır, məktəblinin öyrənmə prosesi onun imkanları, qabiliyyəti və meyilləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilir. Pedaqoqun fəaliyyət prosesi imkanları və şəraitlə birgə təhlil olunur.

Müasir məktəb diaqnostikası şagirdi hərtərəfli tədqiq etməyə imkan verən metod və metodikaların məcmusudur. Ənənəvi nəzarət yalnız nəticələri şərh edir. Diaqnostika isə nəticələri onun əldə olunması yolları ilə bağlı nəzərdən keçirir, meyilləri, maraqları, inkişafın dinamikasını aşkara çıxarır, nəzarət, yoxlama, qiymətləndirmə, statistik göstəricilərin toplanması, onların təhlili məsələlərini də əhatə edir.

Müasir müəllim diaqnostik metodikalara yiyələnmək üçün məktəb diaqnostik xidmətinin yaradılması və təkmilləşdirilməsində fəal iştirak etməlidir. Vaxt keçdikcə müəllimlərin əksəriyyəti humanist ideyaları mənimsəyir, məktəb diaqnostikası hər bir şagirdin tərbiyəsi haqqında informasiyaların toplanması, sistemləşdirilməsi və səmərəli istifadə olunmasının qarşısında duran ümumi vəzifələri yerinə yetirir.

Şagirdlərin biliklərinə nəzarət və qiymətlə bağlı həll olunmamış məsələlər çoxdur. Diaqnostika təlim-tərbiyə prosesinin gedişi və nəticələri haqqında informasiya alınmasının ümumi yoludur. O, əlavə ehtiyatların tapılması, nəticələrin yüksəldilməsinin yeni yolları, lazımi informasiyaların alınması ilə bağlı müəllim və şagirdlərin birgə əməyinin nəticələrini təhlil edir.

Nəzarətin humanistləşdirilməsi

Diaqnostika pedaqoji fəaliyyətə ümumi praktik yanaşma, diaqnozlaşdırma isə bir proses kimi onun tərkib hissəsidir. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarına nəzarət və onun qiymətləndirilməsi diaqnozlaşdırmanı təşkil edən tərkib hissələrdir. Bu, pedaqoji texnologiyanın əsasənəvi növüdür.

Əgər nəzarət və yoxlama düzgün təşkil edilmişsə kömək edir:

- hər bir şagirdin bilik və bacarıqlarını ortaya çıxarmağa;
- şagirdlərin bilik və bacarıqlarında çatışmazlıqların vaxtında müəyyən edilməsinə;
- təlim materialının ayrı-ayrı hissələrinin düzgün şərh edilməsinə;
- öyrənilənlərin təkrarı və sistemləşdirilməsinə;
- yeni materialın mənimsənilməsinə hazırlıq səviyyəsinin aşkar olunmasına;
- gərgin işləmək bacarığının formalaşdırılmasına;
- özünənəzarət və özünüyoxlama yollarına yiyələnməyə;
- şagirdlərin məsuliyyətinin stimullaşdırılmasına;
- yarışmaq vərdişinin inkişafına;

Məktəb həyatının demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi təkcə bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi və nəzarəti deyil, həm də qiymətin köməyi ilə köhnəlmiş formalardan imtina etməyi tələb edir. Təlim əməyinin stimullaşdırılmasının yeni yollarının axtarışı yeni yanaşmalar irəli sürür. Nəzarətə verilən tələblər: obyektivlik, fərdilik, müntəzəmlik, aşkarlıq, yoxlamanın hərtərəfliliyi, differensiallaşdırma, forma müxtəlifliyi, etiklik. Müasir ibtidai məktəbdə nəzarətin çoxlu sayda növləri, metod və formaları tətbiq olunur:

- şagirdlərin işi üzərində nəzarət
- şifahi fərdi sorğu
- frontal sorğu
- qrup sorğusu
- yazılı nəzarət
- kombinə edilmiş sorğu
- test nəzarəti
- praktik nəzarət
- özünənəzarət

Yekun olaraq demək olar ki, avtoritar və humanist nəzarət müxtəlif məqsədlərlə və üsullarla aparılır. Ümumi yanaşmalar və konkret vasitələrlə bir-birindən əsaslı sürətdə fərqlənir.

İbtidai təhsildə təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Məktəblilərin müvəffəqiyyətinə nəzarət edilməsi ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirək. "Qiymət", "nəzarət", "yoxlama", "hesaba alma" anlayışlarının müasir nəzəriyyəsi bütün mütəxəssislər tərəfindən eyni cür qəbul olunmur. Ümumi anlayış kimi çıxış edən "nəzarət" bili və bacarıqların aşkara çıxırılması, ölçülməsi, qiymətləndirilməsini ifadə edir. Aşkara çıxarma və ölçmə yoxlama adlanır. Bu, nəzarətin əsas tərkib hissəsidir ki, onun əsas didaktik funksiyası müəllimə təlim materialının öyrənilməsi dərəcəsi haqqında məlumat verir. Nəzarətin ümumi funksiyasına daxildir: xüsusiləşmiş nəzarət, təlim, tərbiyə, inkişafı stimullaşdırma. Yoxlamanın məqsədi şagirdlərin təhsillilik səviyyəsini və keyfiyyətini deyil, həm də tədris yükünün həcmi müəyyən etməkdir. Nəzarət yoxlamadan əlavə özündə qiymətləndirmə və yoxlamanın qiymətini əhatə edir. Müvəffəqiyyət cədvəllərində, sinif jurnallarında, göstəricilər bazasında və s. sənədlərdə qiymətləndirmə kimi qeyd olunur.

Qiymətləndirmənin məqsədi təlimin səviyyəsini müəyyən etməklə kifayətlənmir. Qiymətləndirmə pedaqoqun ixtiyarında olan yeganə imkandır ki, öyrənməni stimullaşdırma, şəxsiyyətə təsir edən müsbət motivasiya hesab edir.

Diaqnozlaşdırma və nəzarətmənin əsas prinsipləri sırasında obyektivlik, sisteməliklik və əyanilik mühüm yer tutur. Obyektivlik diaqnostik testlərin elmi əsaslarla tətbiqini ifadə edir.

Sisteməliklik prinsipinin mahiyyəti budur ki, diaqnostik nəzarət zəruri hallarda pedaqoji prosesin bütün mərhələlərində biliklərin ibtidai qavrayışından praktik tətbiqinə qədər aparılsın. Əyanilik prinsipi özünü onda göstərir ki, bütün şagirdlər müəyyən olunmuş vahid kriteriyalar üzrə açıq sınaqlardan keçirilirlər.

Diaqnozlaşdırmaq, nəzarət etmək, şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək onların öyrənilməsi ardıcılığına uyğun məntiqi ardıcılıqla aparılır. Belə yoxlama sistemində ilk halda uşaqların bilik və bacarıqlarının səviyyəsinin ilkin təhlilidir. Bu yoxlama birinci sinifdə məktəb təliminə hazırlığını yoxlamaq məqsədi ilə aparılır. İkinci hal cari yoxlamadır, hər bir mövzunun mənimsənilməsi prosesində aparılır. Onun funksiyası öyrədici olmasıdır.

Üçüncü halda təlim materialının məzmunundan, mürəkkəbliyindən, uşaqların yaş və hazırlıq səviyyəsindən, təlimin məqsədindən, konkret şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif metod və formaların tətbiqini yoxlamağa xidmət edir. Dördüncü halda bilik və bacarıqların ayrı-ayrı bölmələr və mühüm mövzular üzrə dövrü yoxlanmasıdır. Beşinci halda didaktik prosesin bütün mərhələlərində qazanılmış bilik və bacarıqların yekun yoxlanması və hesaba alınmasıdır.

Nəzarətin əsas formalarından biri kompleks yoxlamadır. Onun əsas funksiyası fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsinin keyfiyyətini diaqnoz-laşdırmaqdır. Onun praktik ölçüsü, şagirdlərin prosesləri, hadisələri aydınlaşdırmaq qabiliyyətini yoxlamaqdır. Belə yoxlamala nisbətən az aparılır.

Müəllimin səlahiyyətində, sərəncamında qiymətləndirmə imkanı var. Qiymətləndirmə çox zərif, çoxməqsədli, lakin bəzi hallarda obyektiv olmayan alətdir. Məktəbdə həyata keçirilən hər şeyi nəzarət və qiymət müəyyən edir. Bu sahədə tövsiyyə və məsləhətlərin çoxluğuna baxmayaraq, təlimin, tərbiyənin, inkişafın qiymətləndirilməsinə münasibət, yanaşma problem olaraq qalır.

İbtidai siniflərdə qiymətlərin çıxarılması

Qiymətləndirmə prinsiplərində olduğu kimi, qiymətləndirmə vasitələrinin seçilməsi və qiymətlərin çıxarılmasında da müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bilik və bacarıqlara nəzarət edərkən və qiymətlər çıxararkən müəllim əməl etməlidir:

- diaqnostikasız, təhlilsiz nəzarətsiz qiymətləndirmədən təlim-tərbiyə prosesinin effektiv inkişafı mümkün deyil;
- nəzarətmənin və qiymətləndirmənin zahiri formasından narahat olmaqdan daha çox nəzarətin, qiymətləndirmənin, qiymətlərin çıxarılmasının humanistləşdirilməsi, onların şagirdlər tərəfindən qavraması və başa düşülməsi üçün yollar, vasitələr axtarıb tapmaq;
- yoxlama və nəzarətin təlim-tərbiyə prosesində sisteməlik aparılmasına nail olmaq;
- qiymətin düzgün çıxarılmasının şagirdlərin başa düşməsinə nail olmaq;
- qiymətlərin çıxarılmasına məsuliyyətlə yanaşmaq; mənimsəməyənləri müsbət qiymətləndirməmək, xırdalıqlara getməmək ;
- fasilə vermək və şagirdlərə düşünmək üçün vaxt vermək;
- bilik və bacarıqların yoxlanılması zamanı müsbət emosional şərait, əhval-ruhiyyə yaratmaq;
- şagirdləri özünənəzarət texnikasına öyrətmək;
- şagirdin cavabını təhlil etmək, onun şəxsiyyətini tənqid etməmək;
- obyektiv qiymət vermək, stimula yaratmaq üçün qiyməti cüzi artırmaq və s.

İbtidai siniflərdə qiymət məsələsində informasiya vasitələrinin tətbiqi ilə bağlı yeni fikirlər yaranır:

1) Ali qiymətləndirmə əvəzinə daimi aparılan müşahidə monitorinqlərin tətbiqi. Ölkəmizdə on ildən artıqdır ki, məktəblilərin müvəffəqiyyəti üzərində nəzarəti monitorinq əvəz etməyə başlamışdır. "Monitorinq aparmaq" ideyası oradan irəli gəlmişdir ki, ibtidai sinif müəllimlərinin bir hissəsi şagirdlərin ilkin qiymətlərini azaltmağa meyillidir. Onlar məsuliyyət yükü altında keyfiyyətinə cavabdehirlər və bunun qorxusundan öz tələblərini yüksək həddə çatdırırlar.

2) Təhsil sahəsində inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətləndirmə sistemi fərqlidir. İbtidai siniflər üzrə qiymətləndirmədə bal sistemi tətbiq olunmur. Birinci siniflərdə qiymətləndirmə bal sistemi ilə aparılır. Lakin bu məsələlərdə problemlər özünü göstərir.

3) İbtidai təhsilin sonunda məzunlar üçün buraxılış imtahanlarının tətbiqi. Bu, bir çox xroniki məsələlərin həllinə kömək edir. Bir sıra mütəxəssislər hesab edirlər ki, kiçik məktəbliləri testlə işləməyə düzgün öyrətmək onları on birinci siniflərə dartmaqdan yaxşıdır.

Qiymətləndirmə çıxarılması yalnız bilik tələb etmir, həm də ustalıq tələb edir. Qiymət yetişməkdə olan insanın həyatında mühüm rol oynayır. Birinci sinifdə, ümumiyyətlə qiymətə əl atmaq düzgün deyil. Oyunlara meyil etmək lazımdır; onda uşaqlar başqalarının arasında öz yerini tutar, özləri özlərinə qiymət verərlər.

İbtidai təhsildə nailiyyətlərin testləşdirilməsi

Testləşdirmə idarəetmənin daha obyektiv metodlarından biridir. O, son zamanlar bütün ümumi təhsil sistemində tətbiq olunur. "Test" sözü ingilis dilindən tərcümədə "sınaq", "yoxlama" mənasını bildirir.

İbtidai siniflərdə düzgün tərtib olunmuş testlər bir sıra tələblərə cavab verməlidir: qısamüddətli olmalı - çox vaxt sərf etməyi tələb etməməlidir; birmənalı olmalı- test tapşırıqlarının özbaşına tətbiqinə yol verilməməlidir; düzgün olmalı -çoxmənalı cavabların formalaşdırılması imkanlarına yol verilməməlidir; nisbətən qısa, yığcam cavablı olmalıdır; testin icrası üzrə yekun qiymətlərin çıxarılması imkanlarını təmin etməlidir; əlverişli olmalı - nəticələrin cəld riyazi hesablanması üçün yararlı olmalıdır; standart olmalı - şagirdlərin bütün nailiyyətlərindən geniş istifadə olunması və ölçülməsi üçün yararlı olmalıdır.

Əgər testlərin təsnifatının əsasını insani keyfiyyətlərin inkişafı və formalaşdırılması təşkil edərsə, aşağıdakı nəticələr alınar:

- 1) Ümumi əqli qabiliyyətlər, əqli inkişaf;
- 2) Xüsusi qabiliyyətlər;
- 3) Təhsillilik, müvəffəqiyyət, tərbiyəlilik, nailiyyətlər;
- 4) Ayrı-ayrı keyfiyyətlərin (yaddaş, təfəkkür, xarakter və s.) müəyyən olunması;
- 5) Tərbiyəlilik səviyyəsini (ümumbəşəri, mənəvi, sosial və s. keyfiyyətlət) müəyyən etmək;

Testlərin tətbiqi onların birləşdirilməsi şərti ilə daha effektiv olur və inamlı, etibarlı nəticələri təmin edir. Buna görə də test tapşırıqları həmişə kompleks olur. Müəllimlər özləri də testlər hazırlayır və tətbiq edirlər. Bu zaman əsas qaydalar gözlənilməlidir:

- yalnız düzgün cavabları daxil etmək, şagirdlər tərəfindən testlərin icrası zamanı əsaslandırılı bilməyən cavablardan çəkinmək;
- düzgün cavabları bütün təklif olunan cavablar arasında müxtəlif ardıcılıqlay yerləşdirmək;
- suallar dərslikdə verilən sualları təkrar etməməlidir;
- suallar " tələ" xarakterində olmamalıdır.

Nailiyyət testləri pedaqoji prosesin bütün mərhələlərində tətbiq olunur. Müəllim onun köməyi ilə ilkin, cari, tematik və yekun nəzarəti səmərəli apara bilər.

İlkin nəzarət mövzunun, bölmənin, kursun öyrənilməsi əvvəlki mərhələlərdə mənimsəmənin dərəcəsindən asılıdır. Əgər müəllimdə bu məlumat yoxdursa, o təlimi davam etdirmək imkanından məhrumdur. Müəllim lazım olan məlumatı ilkin testə tətbiq edir.

Cari nəzarət didaktik prosesin gedişini diaqnozlaşdırmaq üçün aparılır və ayrı-ayrı mərhələlərdə əldə olunmuş nəticələr nəzərdə tutulanlarla müqayisə olunur. O, təlim əməyini stimullaşdırır, materialın mənimsənilməsində olan kəsirləri, şifahi sorğu aparmaqla, vaxtında aradan qaldırmağa kömək edir.

Tematik nəzarət gərgin əmək tələb edir. Söhbət ayrı-ayrı elementlərin mənimsənilməsindən getmir, bu elementləri birləşdirən sistemin başa düşülməsindən gedir.

Yekun nəzarət yarımillərin və dərs ilinin sonunda yekun təkrarların və böyük summativlərin aparılması zamanı həyata keçirilir. Əsas tələb budur ki, onlar dövlət təhsil standartlarına uyğun olmalıdır. Hazırda ibtidai siniflərdə yekun nəzarət məqsədilə summativ qiymətləndirmədən istifadə olunur.

Testlərin köməyi ilə qısamüddətli sorğuların keçirilməsi əksər məktəblərdə tətbiq olunur. Onun üstünlüyü bundadır ki, bütün sinif eyni zamanda işləyir və bir neçə dəqiqə ərzində vəziyyəti aşkara çıxarır. Belə sorğular şagirdləri hər bir dərsə hazır gəlməyə, sistemə işləməyə, təlimə şüurlu münasibət bəsləməyə yönəldir.

	Təlim nəticələrinə nəzarət	
Funksiyaları	Növləri	Məlumatvermə
Nəzarətedici Təlimedici Tərbiyəedici	İlkin Cari Tematik Yekun	Yazılı Şifahi Birbaşa Kodlaşdırılmış

Nəticə olaraq qeyd etmək ki, ibtidai təhsilin təcrübəsində nailiyyətlərin testi metodu geniş yayılmışdır. Ölkədə təhsilin inkişafı bu istiqamətdə getdiyi təqdirdə

uşaq bağçasından başlayaraq bütün uşaqlar sisteməlik testləşmə ilə əhatə olunacaqlar.

İbtidai təhsildə müasir qiymətləndirmə növləri və üsulları

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 13 yanvar 2009-cu il tarixli 9Nöli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası" nı təsdiq etmişdir. Qərarda qiymətləndirmə səviyyələri və növləri müəyyən edilmişdir. Müasir təlimin əsas məqsədi şagirdin fəaliyyətini stimullaşdırmaq, inkişafını təmin etmək, təlim prosesində ona bələdçilik etməkdir.

Qiymətləndirmə, ilk növbədə, uşaqda müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Fəal (interaktiv) təlimdə müəllim ən çox şagirdin səhvlərini deyil, nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə arxalanmalıdır. Qiymətləndirmə "Səhv" cavablar olmur, sadəcə, onlar müxtəlif olur" prinsipi əsasında qurulur. Çox vacibdir ki, müəllim səhv cavaba "Sən düz demirsən" əvəzinə, "Bir daha fikirləş", "Bu maraqlı fikirdir, lakin sualımız başqadır" kimi əks-əlaqə yaratsın.

Fəal təlimdə şagirdin nailiyyətlərinin qiymətləndirmə obyektləri sırasına daha biri də, şagirdin şəxsi keyfiyyətləri əlavə olunur. Ənənəvi olaraq şagirdlərin təlim nəticələrini müəyyən edən şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sistemi mövcud deyildir.

I. Qiymətləndirmə üsulları

Məlumdur ki, birinci siniflərdə "kəmiyyət" üsulları ilə deyil, "keyfiyyətə qiymətləndirmə" üsullarından istifadə olunur.

1. Yazılı işlərdə və yoxlamalarda konstruktiv qeydlər.

2. "Portfolio" sistemi. "Portfolio" sistemi ibtidai məktəbdə ən səmərəli qiymətləndirmə mexanizmi kimi sayıla bilər. "Portfolio" hər şagirdin xüsusi dosyesidir ki, burada şagirdə aid olan və aşağıda adları çəkilənlərlə birlikdə bütün məlumat və sənədlər qeydə alınır:

- cari qiymətlər;
- şagirdin dərş fəaliyyəti, onun əhval-ruhiyyəsi, iş qabiliyyəti, yaşlıları və yaşlılarla münasibəti üzərində gündəlik müşahidələr;
- meydana çıxan problemlərin təsviri və onların təhlili;
- müəllimin bu şagirdə yanaşmaya düzəlişlərin edilməsi haqqında, onun təlimin fərdiləşdirilməsi istiqamətləri haqqında qeydləri və proqnozları;
- valideynlərin gəlib-getmələrinin qeydiyyatı, müəllimin onlarla müzakirə etdiyi mövzular, şagirdin ailə şəraiti haqqında qeydləri;
- psixoloqların psixoloji tədqiqatın nəticələri əsasında rəyi.

3. Verbal (sözlə) qiymətləndirmə. Şagirdin ancaq bilik, bacarıq və vərdişlərinin deyil, onun şəxsi keyfiyyətlərinin də sözlə qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu üsuldan əsasən ibtidai siniflərdə istifadə olunur, lakin bu

yanaşmanın orta məktəbdə tətbiqi də realdır və məqsədəuyğundur. Verbal qiymətləndirmənin rolunun artması və eyni zamanda kəmiyyət qiymətinin əhəmiyyətindən düşməsi qiymətləndirmə prosesinin ən yaxşı göstəricisi kimi sayıla bilər.

4. Rənglərlə qiymətləndirmə
5. Şəkillərlə qiymətləndirmə
6. Emosional münasibət yolu ilə qiymətləndirmə
7. Meyar cədvəli əsasında qiymətləndirmə

II.Qarşılıqlı qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə üsulları

Özünüqiymətləndirmə vərdişlərini yaratmaq üçün bütün sinif və müəllimin iştirakı ilə qiymətin şagirdin özü tərəfindən qoyulmasını və eləcə də şagirdlərin bir-birinin işinə qiymət qoymasını tətbiq etmək olar. Bununla yarış həvəsinin oyadılması, təbii nailiyyət tələbatının formalaşması mümkün olur. Nəticədə təlimə müsbət motivasiyanın yaradılması müşahidə olunur. "Keyfiyyətə qiymətləndirmə"nin uyğun, çevik və fərqləndirici meyarlarının işlənilib hazırlanması və meyar cədvəli vasitəsilə istifadəsi, şagirdin nailiyyətlərinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin adekvat meyarları prosesində şəffaflıq və aşkarlıq prinsipinin aşağıdakı kimi gözlənilməsidir:

- Şagirdlərin müəllimin istifadə etdiyi qiymətləndirmə meyarları ilə tanışlığı;
- Qiymətləndirmə prosesinin aşkarlığı; bu zaman müəllim qiymət verərkən onu əsaslandırır;
- Qarşılıqlı qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə prosedurlarından istifadə edilməsi.

III. Qrup işinin qiymətləndirilməsi

Fəal (interaktiv) təlimdə müəllimlərini daha çox maraqlandıran məsələlərdən biri qrup işinin qiymətləndirilməsidir. Qrup işinin qiymətləndirilməsi meyar əsasında və müxtəlif vasitələrlə müəllim tərəfindən şagirdlərin qarşılıqlı və qruplararası qiymətləndirmə şəklində keçirilə bilər.

1.Qrafik. Lövhədə qrafik çəkilir: şkalalar, qiymətlər və qrupların nömrələrini əks etdirir. Qrupun nailiyyətlərindən asılı olaraq, qrafikdəki xətt ya qalxa, ya da enə bilər.

2. Meyar cədvəli. Cədvəlin sətirlərində qrupun nömrələri və sütunlarında qiymətləndirmə meyarları qeyd olunur. Qiymətləndirmə zamanı müəllim hər qrupun qarşısında meyara müvafiq olaraq "+" və ya "-" işarələrilə qrupun nailiyyətlərini qeyd edir. Yekunda ümumi bal hesablanır.

3. Qrupdaxili qiymətləndirmə.Qrupun hər bir nümayəndəsinə qrup şagirdlərinin adları və qiymətləndirmə meyarları qeyd edilmiş cədvəl paylanır.

Qrup	Vaxt	Məzmununa görə dolğun məlumat	İntizam	Tərtibat	Bədiilik	Orijinal fikir	Əməkdaşlıq	Özünəqiymət vermək	Yekun
I	5	5	4	5					
II	4	4	5	4					
III	4	4	5	4					
IV	4	4		5					

Tərtibatda-klaster, şəkil, Venn diaqramını yaxşı işləyənlərə rəsmə görə qiymət verilir.

Bədiilikdə-əlavə şeir, atalar sözü və yaxud mahnı oxudulursa, yüksək qiymətləndirilir.

Orijinalda-elə bir fikir söylənilir ki, mətndə yoxdur, amma bu fikir qiymətləndirilir.

Boş damaya - müəllim hər hansı bir mövzu yazı bilər.

Əməkdaşlıq - qrupda hamı işləyir, işləməyə isə aşağı qiymət yazılır.

İbtidai siniflərdə məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması qaydaları

Şagird nailiyyətlərinin monitorinqi diaqnostik , formativ və summativ qiymətləndirmə formalarında aparılır. Qiymətləndirmənin bu 3 növündən hər biri digərinə xidmət edir.

I.Diaqnostik qiymətləndirmə: Hər bir müəllim keyfiyyətli dərslər yiyələnmək üçün başlanğıcda özünə "Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi necədir?", "Şagirdlər tədris edilmiş materialı necə mənimsəyiblər?", "Əldə olunmuş bilikləri tətbiq edə bilirlərmi?" və s. bu kimi suallara cavab verməlidir. Məhz bu suallara cavab tapmaq üçün müəllim şagirdlərin müvafiq hallarda qrup və ya sinfin hazırkı vəziyyətinə qiymət verməli, yəni diaqnoz qoymalıdır. Buna görə də müxtəlif üsullardan istifadə olunmalıdır: müsahibə (şifahi yolla), tapşırıq vermə (çalışmalar), valideynlər və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq üsulları və s. Diaqnostik qiymətləndirmənin aparılma formaları siniflərə uyğun olaraq dəyişir. Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, müəllimin şəxsi dəftərində qeyd olunur, nəticələr haqqında sinif rəhbəri, valideynlər və şagirdlərə məlumat verilir.

II. Formativ qiymətləndirmə: Bu qiymətləndirmə növü şagirdlərin qəbul edilmiş standartların reallaşmasına yönəlmiş irəliləmələrini və geriləmələrini izləmək, bu proses zamanı qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq və təhsil

alanı istiqamətləndirmək məqsədi ilə aparılır. Yeni və ənənəvi qiymətləndirmə arasında fərq gündəlik rəqəmli qiymətlərin yazılması və şagirdlərin təlim fəaliyyətinin daim izlənməsidir. Məhz formativ qiymətləndirmə sayəsində şagirdlər gündəlik təlim fəaliyyəti ərzində rəqəmli qiymətlər almaq üçün deyil, yaxşı nəticələr göstərmək üçün çalışırlar. Bu qiymətləndirmədə aşağıdakı üsullardan istifadə olunur: müşahidə, müsahibə və ya sorğu, şifahi sual-cavab, oxu, yazı, rollu oyunlar, testlər, tədqiqat. Formativ qiymətləndirmənin nəticələri sinif jurnalında qeyd olunur. Formativ qiymətləndirmə ik növdə olur: hollistik (sürətli); analitik (uzunmüddətli). Müəllimin şəxsi qeyd dəftərində, şagird qovluğunda (portfolio) toplanır. Portfolio dərs ili ərzində məktəbdə saxlanılır və ilin sonunda şagirdlərə təhvil verilir.

III. Summativ qiymətləndirmə: Summativ qiymətləndirmə bir neçə növə bölünür:

Kiçik summativ qiymətləndirmə (s.) böyük summativ qiymətləndirmə (S.) və yekun qiymətləndirmə. Kiçik summativ qiymətləndirmə bəhs və bölmələrin sonunda müəllim tərəfindən aparılır. Müəllim 6 həftədən sonra şagirdlərin biliyini yoxlayaraq jurnalda qeyd edir. Birinci yarımilin sonunda isə böyük summativ qiymətləndirmə məktəb rəhbərliyinin iştirakı ilə sinif müəllimi tərəfindən aparılır. Nəhayət, tədris ilinin sonunda bütün il boyu alınan qiymətlər hesablanır, nəticələr çıxarılır və qiymətlər jurnalda yazılır.

Qiymətləndirmə standartları -məzmun standartlarının hansı səviyyədə reallaşdığını yoxlamaqla baş vermiş dəyişikliklərin dərəcəsini müəyyən edir.

Müasir qiymətləndirmənin ənənəvi qiymətləndirmə ilə müqayisəsi

	Ənənəvi qiymətləndirmə	Müasir qiymətləndirmə
1.	Qiymətləndirmə şagirdə qiymət yazmaq kimi qəbul olunurdu və şagird yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyurdu.	Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır.
2.	Cari qiymətləndirmə formalizmə gətirib çıxarırdı. Müəllimin subyektiv rəyinə əsaslanırdı.	Cari qiymətləndirmənin aradan qaldırılması məzmun standartlarının bütövlükdə mənimsənilməsinə, qiymətləndirmənin obyektivliyini təmin edir.
3.	Tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsində tətbiq edilirdi.	Tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir.
4.	Əsasən bilik səviyyəsi qiymətləndirilirdi.	Şagirdin nailiyyəti (qazanılan dəyərlər)qiymətləndirilir, inkişafı sistemli şəkildə izlənilir.
5.	Qiymətləndirmə standartları mövcud deyildi.	Məzmun standartlarının mənimsənilməsi səviyyəsini ölçmək üçün qiymətləndirmə standartları müəyyənləşdirilmişdir.

MÖVZU-XX

İBTİDAI SINIF MÜƏLLİMİ

Mən yer üzündə müəllimdən yüksək

və qiymətli ad tanımıram

HEYDƏR ƏLİYEV

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

- 1.İbtidai sinif müəlliminin funksiyaları
- 2.İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri
3. İbtidai sinif müəlliminin hazırlığına verilən tələblər
4. İbtidai sinif müəlliminə verilən tələblər
5. İbtidai sinif müəlliminin pedaqoji ustalığı
- 6.İbtidai sinif müəlliminin əməyinin təhlili

İbtidai sinif müəlliminin funksiyaları

Müəllim məktəbdə təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirən şəxsiyyətdir. N.M.Kazımov müəllimin statusunu belə dəyərləndirir: 1) müəllimin mövcud statusu: bu və ya digər fənni tədris edən pedaqoji təhsilli mütəxəssis; 2) Gənc nəsli sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərlə, məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil silahlandırmaq yolu ilə sosial-iqtisadi həyatın sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli mütəxəssis. İbtidai sinif müəllimlərinin əməyi öz mahiyyətinə, məzmununa görə heç kəslə müqayisə oluna bilməz, çünki onun əməyinin nəticəsi insandır. Ona -ən bilikli, ən məsuliyyətli, ən başlıca insana cəmiyyət ən qiymətli sərvətini - öz uşağını, öz ölkəsinin vətəndaşının taleyini, gələcəyini etibar edir. Müəllim masası arxasında dayanan şəxs yetişməkdə olan nəslin - uşağın taleyi üçün cavabdehdir. Müəllimin bugünkü nəticəsindən cəmiyyətin sabahı asılıdır. Bu gün müəllimin nəticəsi necədirsə, cəmiyyətin sabahı da elə olacaq.

İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, ibtidai sinif müəllimi, eyni zamanda, dərs dediyi sinfin rəhbəri vəzifəsini icra edir. Deməli, o eyni sinfin həm müəllimi, həm də rəhbəridir. Fənn müəllimi ilə sinif müəlliminin fərqi: Onların hər ikisi müəllimdir, pedaqoji işçidir. Fənn müəllimi yalnız bir fənni tədris edir, sinif müəllimi isə bir neçə fənni tədris edirlər. Fənn müəllimi yalnız öz fənni üzrə mövzunun tədrisinə hazırlaşır; sinif müəllimi isə cədvəldə nəzərdə tutulmuş 4-5 fənnə aid mövzu üzrə hazırlaşır. Fənn müəllimi məktəb həyatına alışmış şagirdlərlə işləyir; sinif müəllimi isə sinifdə hələ özünü aparmaq qaydalarına öyrəşməmiş uşaqlarla məşğələ aparır. Sinif müəllimi yalnız öz sinifində dərs deyir, fənn müəllimi rəhbərlik etdiyi sinifdən

başqa digər siniflərdə də öz fənnini tədris edir. Sinif müəllimi sinifdəki bütün fənlərin müəllimidir, sinif rəhbəri isə yalnız bir fənnin müəllimidir.

Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində, dərsləndənkənər tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsində əsasən öz qüvvəsinə güvənir, sinif rəhbəri isə bu sahədə həmin sinifdə dərs aparan müəllimlərin qüvvə və imkanlarından istifadə edir. Sinif müəllimi şagirdlərlə yaranan problemi yerində, təxirə salınmadan həll etmək imkanına malikdir; sinif rəhbərinin isə belə imkanı məhduddur.

İbtidai sinif müəlliminin hazırlığına verilən tələblər

İbtidai sinif müəllimi uzun müddət Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 9 yanvar tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş "İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası" və Təhsil Nazirliyinin "23 avqust" -2014-cü il tarixli 913 Nəli əmri ilə təsdiq olunmuş "İbtidai sinif müəllimliyi" (050118 şifli) ixtisasına müvafiq hazırlanır.

İbtidai sinif müəllimi hazırlığı hər bir şəxsin, cəmiyyətin, dövlətin, təlabatını, milli və bəşəri dəyərləri, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını, magistratura və doktoranturaya təhsilini davam etdirməyi, qloballaşan dünyada gedən prosesləri, yaranan problemləri həll etmək bacarığını, cəmiyyətin aparıcı üzvünə çevrilməsi, azad inkişafını və s. təmin etməlidir. İbtidai sinif müəlliminin kompetensiyasına aşağıdakılar daxildir:

1. Ayrı-ayrı fənlər üzrə mövzularla bağlı kompetensiyalar;
2. Uşaqların öyrədilməsi ilə bağlı kompetensiyalar;
3. Təlim-tədris prosesi ilə bağlı kompetensiyalar;
4. Peşə hazırlığı ilə əlaqəli kompetensiyalar;
5. Ümumi mədəni səviyyənin inkişafı ilə bağlı kompetensiyalar.

İbtidai sinif müəllimi hazırlığının məqsədi belə ifadə olunmalıdır:

- şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaqla vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi;
- praktik bacarıqlara malik olan səriştəli ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması;
- ibtidai sinif müəllimə olan ehtiyacın ödənilməsi;
- ibtidai təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- müəllim hazırlığı və ibtidai təhsil sahəsində Avropa və dünya təhsil sisteminə interasiya.

İbtidai sinif müəllimləri hazırlığı üzrə əvvəlki ali baza təhsil proqramına əsasən, öyrənilən fənlər 4 qrupa bölünür: 1) Ümumi fənlər; 2) Ümumpeşə hazırlığı fənləri; 3) İxtisas fənləri; 4) Pedaqoji təcrübə (praktik tədris təcrübəsi).

1. Ümumi fənlərə aiddir: Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası, Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi, Tibbi biliklərin əsasları, Bədən tərbiyəsi, seçmə fənlər, Azərbaycan dili.

2. Ümumpeşə hazırlığı fənləri: Təhsilin əsasları, Pedaqogika, Psixologiya, Təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi, Təlim prosesində İKT-dən istifadə, seçmə fənlər.

3. İxtisas fənləri: Ana dili, Ana dilinin tədrisi metodikası, Uşaq ədəbiyyatı, Riyaziyyat, Həyat bilgisi, Uşaq anatomiyası, Musiqi, Fiziki tərbiyə, İnformatika və onun tədrisi metodikası, Texnologiya və onun tədrisi metodikası, Təsviri incəsənət və s.

4. Pedaqoji praktika (praktik tədris təcrübəsi). Bu prosesdə tələbələr gələcək peşə fəaliyyətləri üçün zəruri olan bacarıq və vərdislər əldə edirlər.

Müasir "İbtidai sinif müəllimliyi" ixtisası üzrə Standartda bölgüdə bəzi dəyişikliklər var. Belə ki, ixtisas üzrə 3 fənn bölümü: 1) Humanitar fənlər bölümü; 2) İxtisas -peşə hazırlığı fənləri bölümü; 3) Təcrübələr və yekun attestasiya) müəyyən olunmuşdur.

İbtidai sinif müəllimlərinə verilən tələblər

Müəllimə tələb onun pedaqoji fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini müəyyən edən peşə keyfiyyətlərinin məcmudur.

Müəllimin keyfiyyətləri	
İnsani keyfiyyətlər	Peşə keyfiyyətləri
İnsanlıq	Uşaqlara məhəbbət
Səbirlilik	Əməksevərlik
Səliqəlilik	İş qabiliyyəti
Düzgünlük	İntizamlılıq
Məsuliyyətlik	Məqsəd qoymağı
Qətiyyətlik	Bacarmaq
Səxavətlik	Təşkilatçılıq
İnsanlara hörmət	İnadkarlıq
Mənəviyyət	Ədalətlik
Optimizm	Uсталıq
Tarazlıq	Pedaqoji takt
Şagirdlərinə marağı	Pedaqoji nəzəriyyəni bilmək
Xeyirxahlıq	Uşaq psixologiyasını bilmək
Dostsevərlik	Metodikaya malik olmaq
Sözünə əməl etmək	Qabaqcıl texnologiyalara malik olmaq
Ləyaqət	Tələbkarlıq
Vətənpərvərlik	Yumor hissinə malik olmaq
Qəlbitəmizlik	

Cəmiyyət həmişə müəllimə yüksək tələblər vermişdir. Nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi mərhələsində müəllim informasiya, təşkilatı, qiymətləndirmə, nəzarət və korreksiyaedici funksiyaları yerinə yetirir.

İbtidai sinif müəllimi pedaqoji funksiyalar adı altında müxtəlif növ fəaliyyətləri yerinə yetirir. Onlardan ən əsası təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin ilkin mərhələsində məqsədin qoyulması, diaqnozlaşdırma, layihələndirmə, proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələlərini əhatə edir. Planın reallaşdırılması mərhələsində müəllim informasiya, təşkilatı, qiymətləndirmə, nəzarət və korreksiya mərhələsində təhlil etmək funksiyasını yerinə yetirir.

Pedaqoji dairənin yekun mərhələsində müəllim təhliletmə funksiyasını yerinə yetirir; əldə olunanları təhlil edir: onun səmərəsi nədir, nə üçün səhvlər buraxılıb, onları gələcəkdə necə aradan qaldırmaq olar və s.

Müəllimə verilən didaktik tələblər: tədris materialını seçmək və hazırlanmaq, onu əyani, inamlı və ardıcıl şərh etmək. Müəllim həmişə zəhmət çəkəndir. Buna görə də onun mühüm peşəkarlıq keyfiyyətlərinə əməksevərliyi, iş qabiliyyəti, intizamlılığı, məsuliyyətliyi, məqsəd qoymaq, onun icrasına nail olmaq bacarığı, təşkilatçılığı, inadkarlığı, öz peşə səviyyəsini məqsədəuyğun və plana uyğun sürətdə artırması və s. daxildir.

Müasir müəllimin şəxsiyyəti onun erudisiyası, yüksək mədəni səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Ümumi təhsil sistemində çalışan təhsilverənlər əsasən aşağıdakı keyfiyyət göstəricilərinə malik olmalıdırlar:

- ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi-nəzəri biliklərə;
- uşaqlarla həssas ünsiyyətqurma və iş bacarığına;
- əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, pedaqoji etika və mədəniyyətə;
- əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, özünütəhsil və idarəçilik bacarıqlarına;
- öz fəaliyyətini təqdim etmək və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdən bəhrələnmək bacarığına;
- ədalətlik, məsuliyyətlik, cavabdehlik keyfiyyətlərinə;
- işlədiyi məktəbdə və ictimaiyyətdə hörmətə və nüfuza malik olmalıdır.

İbtidai sinif müəlliminin pedaqoji ustalığı

İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyətini təhlil edərkən, birinci plana onun integral keyfiyyəti -pedaqoji ustalığı gəlir. O, müxtəlif yollarla müəyyən edilir.

Müəllimlik sənəti özünü xüsusi olaraq təlim materialının sinifdə - dərstdə öyrətmək bacarığı ilə üzə çıxır; onun üçün ev tapşırığı yalnız biliklərin dərinləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, genişləndirilməsi vasitəsidir. Təlim prosesində tərbiyə işini səmərəli aparmaq, məktəblərdə yüksək mədəniyyət,

vətənpərvərlik hissi, əməksevərlik, müstəqillik formalaşdırmaq pedaqoji ustalığının daha bir elementidir.

Pedaqoji ustalığın mühüm elementlərindən biri yüksək pedaqoji texnikaya malik olmaqdır. Pedaqoji texnika təcrübədə pedaqoji əməkdaşlıq metodlarını səmərəli tətbiq etmək üçün lazım olan biliklər, bacarıqlar və vərdişlər kompleksidir.

Pedaqoji ustalığın daha bir göstəricisi pedaqoji ünsiyyətdir. Pedaqoji ünsiyyət - müəllimin şagirdlərlə əlaqəsinin qurulmasıdır. Onu müəllimin şagirdlərlə peşəkar qarşılıqlı fəaliyyəti kimi də qiymətləndirmək olar. Burada əsas rolu müəllimin nitq mədəniyyəti, düzgün nəfəs alması, səsinin vəziyyəti oynayır. Müəllim öz səsi, siması, pauzası, duruşu, mimikası, jesti ilə idarə etməyi bacarmalıdır. Müəllimlər:

- özlərindən asılı olmayaraq, qeyri-ixtiyarı birinci sırada əyləşən şagirdlərə daha çox müraciət edirlər
- onların uğurlarını yüksək balla qiymətləndirirlər
- xətti yaxşı olan şagirdləri üstün tuturlar
- səliqəli geyinən şagirdləri fərqləndirirlər
- qadın müəllimlər oğlanlara yüksək qiymət verirlər
- kişi müəllimlər qəşəng qızların qiymətini artırır

Bazar şərtləri müəllimdə hansı yeni keyfiyyətləri formalaşdırır? Bu keyfiyyətlər təxminən belə müəyyən edilmişdir:

- müəllimin nüfuzu (reytinqi)
- fənnini bilməsi
- öyrətmək bacarığı
- keyfiyyətə zəmanət
- yumoru (ünsiyyət gözəlliyi)
- məsuliyyəti
- tələbkərliliyi
- şagirdə hörməti
- səbirliliyi
- müəllimin rəftarı və mədəniyyəti

İbtidai sinif müəlliminin əməyinin təhlili

Tələbələr-gələcək ibtidai sinif müəllimləri indidən bilməlidirlər ki, müəllimin əməyi hansı istiqamətlər və meyarlar üzrə təhlil edirlər. Müəllimin fəaliyyətinin təhlili onun ustalığının təkmilləşdirilməsinin əsasıdır. Bunun üçün məqsəd belə qoyulur: müəllimin fəaliyyəti ilə onun əməyinin nəticələrini yanaşı qoymaq və görmək lazımdır: müəllim hansı yeni metod və priyomları mənimsəyib, bu zaman şagirdlərin iş qabiliyyəti, təlimə münasibəti necə dəyişib, onlar nə bilirlər, özlərinin bilik, bacarıq və vərdişlərindən necə istifadə edirlər?

Müəllimin iş sisteminin təhlili zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır:

- onun pedaqoji əməyinin əsas ideyası;
- təlim və tərbiyənin keyfiyyəti;
- sərf etdiyi əməklə əldə etdiyi nəticənin nisbəti;
- müəllimin ümumi peşəkarlıq səviyyəsi: onun ustalığının yetkinliyi, öz fəaliyyətinin inkişafı perspektivlərini qiymətləndirmək bacarığı;
- müəlliminin ailələrlə, valideynlərlə işinin təşkili

Müəllimin əməyinin təhlili sistemi bir sıra istiqamətlər üzrə aparılır: 1) pedaqoji nəzəriyyəni bilməsi və ondan səmərəli istifadə etməsi; 2) təlim fəaliyyətinin yeni metod və priyomlarına yiyələnməsi; 3) materialların məzmununun açılması zamanı onların əlaqələndirilməsi; 4) öz əməyinin keyfiyyətini peşəkarlıqla qiymətləndirmək, özünütəhsil.

Müəllimin fəaliyyətinin təhlili zamanı əsas diqqət təlim-tərbiyə prosesinin göstəricilərinə verilir:

- biliklərin həcmi və keyfiyyəti
- praktik bacarıq və vərdişlərin həcmi və keyfiyyəti
- nəzəriyyəni təcrübədə tətbiq etmək bacarığı
- məktəblilərin təfəkkürü və fəaliyyəti üsulları
- uşaqların tərbiyəlilik səviyyəsi və s.

Müəllimin işi təhlil edilərkən aydınlaşdırılır:

- dərsin mərhələləri üzrə şagirdlərin əməyini necə təşkil edir
- dərsin məqsədinin və vəzifəsinin dəqiq müəyyən edilməsi
- təhsilin məzmununun mənimsənilməsində varisliyin təmin edilməsi
- təlim materialının xüsusiyyəti və uşaqların imkanlarının yaradıcı xarakteri
- təlimdə çətinliyin aradan qaldırılmasında şagirdlərə köməyi
- şəxsi yanaşma
- uşaqların dərstdə yüksək işləmək qabiliyyətinin təmiri
- qoyulmuş vəzifənin həll olunması üçün uyğun forma, metod, priyom, vasitələr, paylama, texniki və əyani vasitələr seçmək
- onlardan səmərəli istifadə etmək
- dəqiq, düşünülmüş plan tərtib etmək, dərsin hər bir mərhələsi üçün vaxt bölgüsü aparmaq
- diferensial və fərdi yanaşmanı həyata keçirmək
- yarımqruplarda qarşılıqlı təlimin imkanlarından istifadə etmək

Müstəqil işləri vaxta görə normalaşdırmaq, şagirdlərdə müəyyən olunmuş vaxt ərzində işi yerinə yetirmək vərdişləri aşılamaq;

- hər bir şagirdin təlim nailiyyətlərini hesaba almaq;
- dərstdə çalışqan və fərqlənən şagirdləri rəğbətləndirmək və mükafatlandırmaq.

Müəllimin inkişafı, pedaqoji ustalığının artması və möhkəmlənməsi üçün onun fəaliyyətinin bütün cəhətləri müntəzəm, ciddi şəkildə peşəkar təhlil edilməlidir. Lakin onun pedaqoji ustalığının əsas kriteriyası təlim etdiyi şagirdlərin bilik,

bacarıq, vərdisləri və tərbiyəsinin keyfiyyəti, məktəbdə münasibətlərin humanistləşdirilməsi yolunda irəliləməsidir.

MÖVZU-XXI

UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNDƏ SINIF MÜƏLLİMİNİN AİLƏ VƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLBİR İŞİ

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Uşağarın tərbiyəsində ailənin rolu
2. Məktəblə ailələrin əlaqə formaları
3. Uşaqların tərbiyəsində ictimaiyyətin rolu
4. İbtidai sinif müəlliminin ailələrlə işi
5. Məktəb, ictimaiyyət və ailənin əlaqə formaları
6. Sinif müəllimi-valideyn münasibətləri

Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolu

Gənc nəslin formalaşmasında ailənin rolu onun təbiəti ilə müəyyən olunur. Ailə cəmiyyətin ilk özəyidir. O, uşağa həyat verir, burada uşağın ətraf aləm, dünya haqqında ilk təsəvvürləri yaranır. Ailədə anlayışların, baxışların, hisslərin, adətlərin təməli qoyulur. Cəmiyyətdə məktəb və ailənin tərbiyə məqsədləri eynidir. Məktəb ictimai tərbiyə ocağı olmaq etibarilə, uşaqların təlim-tərbiyəsində əsas mərkəzdir. Lakin uşağın tərbiyəsi ilə yalnız məktəb məşğul olmur. Ailə də uşağın tərbiyəsi üçün dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ümumi icbari orta təhsil haqqında hüquqi-normativ sənədlərin tələbinə əsasən, valideynlər öz uşaqlarının məktəbə vaxtında göndərilməsinə və təhsil almasını təmin etməyə borcludur.

Uşağın ailədə düzgün tərbiyə olunması onun məktəbdəki təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Onun şəxsiyyətində bəzi keyfiyyətlər hələ məktəbə daxil olmazdan əvvəl ailədə təşəkkül tapmağa başlayır. Düzgün ailə tərbiyəsi nəticəsində uşaqlar məktəbdə birinci gündən etibarən müəllimin hörmətini saxlayır, onun tapşırıqlarını səliqə ilə yerinə yetirir, məktəbin müəyyən etdiyi daxili intizam qaydalarına əməl edirlər.

Məktəbdə oxuduğu müddətdə uşaq vaxtının çox hissəsini ailədə valideyninin təsiri altında keçirir. Ailə tərbiyəsi məktəbdə aparılan təlim -tərbiyə prosesini ya möhkəmləndirir, ya da ona mane olub zəiflədir. Uşağın məktəbdə yaxşı oxuması, özünü intizamlı aparması müəyyən dərəcədə onun ailə tərbiyəsindən asılıdır. Tərbiyə işində məktəblə ailənin əlbir işləməsi, valideynlərin məktəbin tələblərini ailədə həyata keçirməsi uşağın düzgün tərbiyə olunması üçün mühüm şərtidir.

Ailə tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideyn pedaqoji biliyə və bacarığa malik olmalıdır. Valideynləri pedaqoji cəhətdən savadlandırmaq, onlar arasında pedaqoji təbliğat aparmaq vəzifəsi meydana çıxır. Bu vəzifə, birinci növbədə, məktəbin, müəllimin və tərbiyəçinin üzərinə düşür.

Uşaqların tərbiyəsində məktəbin ailə ilə əlaqə formaları

Məktəbin ailə ilə əlaqə formaları həm fərdi, həm də kollektiv olur. Uşağın yaşayış və tərbiyə şəraitini öyrənmək üçün sinif rəhbəri və müəllimin şagirdlərin evlərinə getməsi, valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi, vaxtaşırı məktəbdə "Valideyn günü" keçirilməsi, şagirdlərlə əlaqə məqsədi ilə şagird gündəliyindən istifadə edilməsi, elektron ismarıclar və s. ailə ilə əlaqə formalarıdır.

Şagirdlərin təliminə valideynlərin köməyi və nəzarəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ev tapşırıqlarının müntəzəm yerinə yetirməsində valideynlərin üzərinə müəyyən vəzifə düşür. Hər bir valideyn ev tapşırıqlarının əhəmiyyətini düzgün başa düşməli və qiymətləndirməli, övladlarının onları yerinə yetirməsinə çalışmalıdır. Bu məqsədlə evdə lazımi şərait yaratmalıdır. Valideyn çalışmalıdır ki, uşaq tapşırıqları sərbəst etməyi öyrənsin.

Uşaqların ailədə əməyini yalnız ev tapşırıqları üzərində çalışması ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Bununla yanaşı, hər bir uşaq ailənin məişət və təsərrüfat əməyində də iştirak etməlidir. Məktəblilərin ailədə əmək tərbiyəsi onun inkişafında və həyata, əmək fəaliyyətinə hazırlaşmasında mühüm rol oynayır.

Bunlarla bərabər, valideynlər övladlarının əxlaq tərbiyəsinə, onlarda vətəna məhəbbət hissinin inkişafına, onların intizamlı, doğruçu, möhkəm iradəyə malik olmalarına, estetik, fiziki inkişafına xüsusi fikir verməlidirlər.

Uşaqların tərbiyəsində ictimaiyyətin rolu

Ailə tərbiyəsində valideynin şəxsi nümunəsi mühüm amildir. Uşaq hər kəsdən əvvəl ata-anasını təqlid edir, ondan nümunə götürür. Bunu nəzərə alaraq valideynlərin özləri övladlarına nümunə olmalıdır. İti uşaq gözləri ata və ananın evdə, ictimai yerlərdə özünü necə aparmasını, ailə üzvləri ilə necə rəftar etməsini görür. Bunlar uşağa görünməz yollarla təsir edir. Əgər valideynlərin münasibətləri özlərinin hərəkətlərinə, əməllərinə zidd olarsa, uşaq onun yaxşı nəsihətlərini deyil, pis əməllərini qəbul edəcək.

Uşaqların ailə tərbiyəsində onların boş vaxtlarının düzgün təşkili böyük rol oynayır. Hər bir valideyn öz övladının boş vaxtını səmərəli təşkil etməyə çalışmalıdır. Bu məqsədlə valideynlər uşaqları kiçik yaşlarından əyləncələrə alışdırmalı, maraq və tələblərini öyrənilib istiqamətləndirməlidir. Uşaqların boş, asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək üçün böyük binaların həyətlərində və ya hər məhəllədə oyun meydançalarının olması çox faydalıdır.

Uşaqların boş vaxtlarını mənalı təşkil etməkdə onların müntəzəm mütaliəsi də böyük rol oynayır. Valideynlər öz övladlarının kitabxanaya üzv yazılmasına, yaşına uyğun müntəzəm kitab, qəzet, jurnal oxumasına nəzarət etməli, onlarda kitaba məhəbbət tərbiyə etməlidir.

Beləliklə nə ailə, nə məktəb, nə də ictimai müəssisələr şəxsiyyətə təsir göstərən amillərin bütün çoxluğunu ayrılıqda əhatə etmir. Ona görə də tərbiyə işinə

maraq göstərən hər üç təşkilatın qüvvələrinin birləşdirilməsini tələb edir. Bu əlaqələrə təşəbbüs və rəhbərlik məktəbə məxsusdur. Ailə ilə əlaqənin mərkəzində müəllim və inif rəhbəri durur.

İbtidai sinif müəlliminin ailələrlə işi

İbtidai sinif müəlliminin mühüm vəzifəsi ailələrlə işdir. Ailə və məktəb uşaqların xoşbəxt gələcəyi üçün qüvvələrini, rəylərini birləşdirir. İbtidai sinif müəllimi uşaqların tərbiyəsində ailəyə arxalanır, ailə tərbiyəsini humanist istiqamətə yönəldir. O, müasir ailənin problemlərini yaxşı başa düşür, özündən asılı olan hər şeyi edir ki, ailə və məktəb tərbiyə prosesini razılaşdırılmış şəkildə həyata keçirsin.

"Uşaqlar öz valideynlərini əks etdirirlər" kəlamı, fikri daim təsdiqlənir. Bunu bir daha sübut etmək üçün eksperiment keçirilmişdir: bir qrup 6-7 yaşlı məktəbli anaları ilə birgə məktəbdə müsahibəyə dəvət olunmuşlar. Onlar otaqda yarım saat gözlədilər. Burada onları psixoloq qəbul etməli idi. Otaqda uşaqlar üçün maraqlı olan çox şey vardı. Eksperimentator gizli şəkildə uşaqları və valideynləri müşahidə etdi ki, onların özünü necə apardığını müşahidə etsin.

Onlar özlərini müxtəlif cür aparırdılar. Bəziləri birgə kitablara baxır, onları müzakirə etməyə başladılar, şəkil çəkdilər, rəqs etdilər, başqa sözlər, o əşyalarla fəal qarşılıqlı fəaliyyətdə oldular. Digərləri əşyalara toxunmadan onları müşahidə etdilər. Üçüncülər isə yarım saat sakit oturdular, əşyalara heç bir reaksiya vermədilər, maraq göstərmədilər. Sonrakı yoxlama və müsahibə təsdiq etdi ki, uşaqların fəaliyyəti öz valideynlərinin əxlaqını özündə tam əks etdirir.

Valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti, birgə fəaliyyəti, çox təəssüfki, əksər ailələrdə diqqətdən kənarda qalır, onları daha çox maraqlandıran övladlarının məktəbdə özünü necə aparması və aldığı qiymətlərdir. Bir çox hallarda ailədə narahat şərait hökm sürür: valideynlərin 60-70% -i uşaqları fiziki cəhətdən cəzalandırır, 10% -i uşaqları küncdə qoyur, dizi üstə çökməyə məcbur edir, 5-10% bədən cəzası verir.

Tapşırıq:

Sizin regionda uşaqların tərbiyə ənənələri haqqında məlumat toplayın. Xlaq pedaqogikasına aid ədəbiyyatla tanış olun. Bu mövzuda referat hazırlayın və seminarda çıxış edin. Xalq pedaqogikasının humanist ənənələrindən istifadə edin.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların mikrorayonda, yaşayış yerində ailə tərbiyəsinin təşkili sahəsində ibtidai məktəbin çox böyük rolu var. Pedaqoji təsirin uğurlu tənzimlənməsi üçün o, pedaqoji maariflənmənin humanist mövqeyində durmalıdır.

Məktəb, ictimaiyyət və ailənin əlaqə formaları

Məktəbin, ailənin və ictimaiyyətin uşaqların tərbiyəsi sahəsində fəaliyyətini tənzimləmək aşağıdakı təşkilati formalarda həyata keçirilir:

1. Məktəbin pedaqoji kollektivinin, valideyn komitəsinin, yaşayış yerində ictimai şuranın, klubların, kitabxanaların, stadionların, polislərin, səhiyyə orqanlarının uşaqların tərbiyəsi planlarını koordinasiya etmək, hər iştirakçının dəqiq vəzifələrini konkret müəyyənləşdirmək;

2. Uşaqlarla effektiv yollarla tərbiyə işini aparmaq üçün valideynlərlə və ictimaiyyətin nümayəndələri ilə, məktəbin qüvvəsi ilə sisteməlik təlimatı izahat işlərinin təşkili;

3. Tərbiyə işinin gedişi və nəticələrinin müntəzəm öyrənilməsi və birgə müzakirəsi, yol verilmiş nöqsanların aşkar edilməsi, onların aradan qaldırılması üçün birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Valideynlərin əksəriyyəti öz uşaqlarını istedadlı, mədəni, tərbiyəli, yüksək uğur sahibi kimi görmək istəyir. Bu təbii cəhdlər məktəblə ailə arasında münasibətlərə də keçir. İbtidai sinif müəllimləri diqqət və qayğı göstərirlər ki, valideynlər humanist pedaqogikanın prinsiplərini başa düşsünlər və qəbul etsinlər:

- idraki - uşaqların qabiliyyətlərinin sərbəst inkişafı;
- humanizm - şəxsiyyətin və dəyərlərin keyfiyyətinin qəbul olunması;
- demokratizm - uşaqlar və yaşlılar arasında bərabər hüquqlu münasibətlərin qurulması
- vətəndaşlıq - ictimai dövlət sistemində öz MƏN-inin dərk olunması;
- tərbiyənin xalq pedaqogikası ənənəsində həyata keçirilməsi.

Ailə və real əlaqənin təmin olunmasında əsas yük sinif müəlliminin çiyinə düşür. Bu məqsədlə o, müxtəlif əlaqə formalarından istifadə edir.

	Məktəblə ailənin əlaqə formaları	
Fərdi	Qrup	Kollektiv
Ailələrə getmək Valideyni məktəbə dəvət etmək Valideynlərlə yazışmalar	Mühazirə Məsləhət Sual-cavab gecələri Oxucu konfransları Pedaqoji mühazirələr	Valideyn yığıncaqları Təlim-tərbiyə nəticələrinə yekun vurulması Valideynlərin pedaqoji maariflənməsi Şagird işlərindən ibarət sərgilər Yaradıcı hesabatlar Perspektivlərin müzakirəsi

		Valideyn Komitəsi

Bu sahədə əsas rolu ənənəvi maarifləndirmə funksiyası yerinə yetirir, çünki ailələrin, valideynlərin əksəriyyəti pedaqoji məsləhətlərə və peşakar dəstəyə möhtacdır. O öz təkliflərini pedaqoji lektoriyanın planlarına daxil edir. Bu planda ailə tərbiyəsinin məqsədi, vəzifəsi və metodları, şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətləri, müxtəlif yaşlı uşaqların tərbiyəsinə yanaşmalar, uşaqların əqli, əxlaqi, fiziki, əmək, estetik, iqtisadi, ekoloji, hüquqi, sağlam həyat tərzinin təşkili problemləri, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik və şüurlu intizam, bir və məsuliyyət tərbiyəsi, ailədə valideynlər və uşaqlar arasında konflikt və böhran halları, onların aradan qaldırılması yolları və s. haqqında məsələlər nəzərdə tutulur.

Valideyn iclaslarında valideynləri yalnız övladlarının müvəffəqiyyəti və davamiyyəti, davranışı, intizam pozğunluqları faktları, təlimdə geriqalma haqqında məlumatlandırmaq deyil, bununla yanaşı neqativ halların yaranma səbəbləri, onları aradan qaldırmaq yolları və konkret görülməli tədbirlər aydınlaşdırılmalı, müzakirə olunmalıdır. Valideyn iclaslarını danlaq və töhmətlərə çevirmək, uşaqları və valideynləri aşkar şəkildə günahlandırmaq, hakim rolunda çıxış etmək, qərəzli qərar və "höküm" çıxarmaq olmaz. Müəllim - humanistin hətta ciddi mühakimə aparmağa belə hüququ yoxdur.

Sınıf müəllimi- valideyn münasibətləri

Sınıf müəlliminin praktik fəaliyyətinin müəyyən hissəsi müntəzəm olaraq şagirdlərin evlərinə gedib, onların həyat və tərbiyə şəraitinin yerində öyrənməyə sərf olunur. Məişət məsələlərindən daha çox ailə tərbiyəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Təcrübəli müəllim ailədəki atmosfer ailə üzvləri arasındakı münasibət haqqında çox şey söyləyə bilər. Bu zaman aşağıdakı qaydaları gözləmək lazımdır:

- şagirdlərin evinə çağırılmamış getməyin, çalışın ki, ailənin hər hansı bir üzvündən dəvət alın;
- valideynlə söhbətdə müəyyən takta əməl edin, bir qayda olaraq söhbətə tərif və komplimentlərdən başlayın;
- uşaq barədə şikayəti unudun, problemlər haqqında danışın, onların həlli yollarını göstərin;
- valideynlərlə söhbəti uşağın iştirakı ilə aparın;
- valideynlərə qarşı iddialar irəli sürməyin;
- şagirdin taleyi barədə maraqlı olduğunuzu bildirin;
- məsləhət və tövsiyyələrinizi uzun-uzadı verməyin, öz tələblərinizi və ailənin imkanlarını ölçüb biçin;
- birgə layihələr, təkliflər irəli sürün, birgə işlər barədə razılıq əldə edin;

- lazımsız, boş vədlər verməyin, mürəkkəb vəziyyətlərdə sözünüzün üstündə durun, özünüzü ehtiyatlı, nikbin göstərin.

Valideynlərlə qeyri-peşəkar iş, hər şeydən əvvəl, müəllimin və məktəbin nüfuzunu aşağı salır. Şagirdlərin təlimdə yetirməməsinin aradan qaldırılmasında məktəblə ailənin qarşılıqlı fəaliyyəti daimi aktual problemdir. Müşahidələr göstərir ki, bu məsələdə məktəblə ailə başqa cür düşünür. Məktəb belə hesab edir ki, əsas səbəb uşaqların qabiliyyətsizliyi və ailə nəzarətsizliyidir. Ailə hesab edir ki, əsas səbəb məktəbin işinin zəifliyi, uşaqların hövsələsizliyi və uşaqlara kifayət qədər diqqət yetirməməsidir. Problemi birlikdə həll etmək lazımdır.

Beləliklə, uşağın tərbiyəsinə ailənin təsiri bütün digər tərbiyəvi təsirlərdən güclüdür. Burada elə keyfiyyətlər formalaşır ki, yalnız ailədə formalaşır. Buna görə də uğur qazanmaq istəyən pedaqoq öz peşə hazırlığını, vaxtını və gücünü əsirgəmədən valideynləri öz həmfikri və köməkçisi etmək üçün çalışmalıdır. Belə olduqda valideynlər də məktəbə kömək edəcəklər.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN İDARƏ OLUNMASI

ƏHATƏ OLUNACAQ MƏSƏLƏLƏR:

1. Məktəbin idarə edilməsinin ümumi məsələləri
2. Məktəbin infrastrukturunu və maddi-texniki bazası
3. Məktəbin pedaqoji kadr təminatı
4. Məktəbin idarə olunmasının əsas prinsipləri
5. Məktəbin kollegial orqanları
6. Pedaqoji şura və direktoryanı müşavirə
7. Məktəbdə metodik iş
8. Fənn metodbirləşmələri. İbtidai sinif birləşmələri
9. Məktəb Valideyn Komitəsi. İbtidai sinif Valideyn Şurası.
10. Məktəb sənədləri. İbtidai siniflər üzrə sənədlərin aparılması.

Məktəbin idarə edilməsinin ümumi məsələləri

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də islahatlar həyata keçirilir. İslahatların mərkəzində ümumtəhsil məktəbi durur. Məktəbin qarşısında qoyulmuş tələblərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi onun idarə edilməsinin keyfiyyətindən və düzgün qurulmasından asılıdır. Ümumtəhsil məktəbinin əsas məqsədi şagirdləri hüquqi, demokratik dövlətdə yaşamaq üçün hazırlamaqdan, onları bu cəmiyyətin prinsipləri ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

İdarəetmə məqsəduyğun qərarlar qəbul etməyə, idarə olunan obyektə təşkil etməyə, ona nəzarət etməyə, tənzimlənməyə yönəlmiş fəaliyyət, düzgün informasiya əsasında işin təhlili və onun yekunlaşdırılması kimi başa düşülür.

Ümumi təhsil müəssisəsi böyüməkdə olan nəslin təlimi və tərbiyəsi sahəsində dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsidir. Bu mürəkkəb sosial-pedaqoji orqanizm təhsil sistemində mərkəzi yer tutur. Ölkəmizdə təhsil sisteminə daxil olan təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi rəhbərlik və nəzarət edir. Ümumtəhsil məktəblərinin direktorları və onların müavinləri, ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən kollegial orqanların rəhbərləri də bu bölgüyə aiddir.

Ümumtəhsil məktəbində pedaqoji prosesin idarə olunmasında həm vəzifəli şəxslər, həm də ictimai qurumlar iştirak edir. Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə məktəbin vəzifəli şəxsləri ilə yanaşı ictimai qurumların da rolu böyükdür. Məktəb və ictimai qurumların rəhbərləri bu işin təşkilində müəyyən sənədlərə əsaslanırlar.

Məktəbin idarə olunması bir çox təşkilati məsələlərin həllini nəzərdə tutur: məktəbdaxili idarəetmənin təşkili, maddi-texniki və tədris bazasının yaradılması, ümumi icbari orta təhsilin həyata keçirilməsi, dərs cədvəlinin tərtibi, təlim-tərbiyə

prosesinin planlaşdırılması, tədris rejiminin yaradılması və ona əməl edilməsi, diaqnostik sınaq yoxlamalarından keçirilməsi, müvafiq təşkilat və qurumlarla münasibətin tənzimlənməsi və s. tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirməkdə Təhsil Nazirliyinin müstəsna rolu vardır. Ölkədə bütövlükdə təhsil sisteminə, o cümlədən ümumi təhsil müəssisələrinə ümumi dövlət nəzarətini Respublika Təhsil Nazirliyi həyata keçirir.

Məktəbin maddi- texniki bazası və infrastrukturu

Pedaqoji prosesin, icbari ümumi orta təhsilin həyata keçirilməsi, yüksək səviyyədə qurulması, ilk növbədə, zəruri maddi-texniki baza və infrastrukturun olmasını tələb edir. Fənlər üzrə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən şüurlu və möhkəm mənimsənilməsi, müvafiq tədris avadanlıqlarının, cihazların, əyani və texniki vasitələrin, laboratoriya, emalatxana, kitabxana, İKT-nin olmasından asılıdır. Bu işdə məktəb rəhbərləri, müəllimlər, himayəçilər, imkanlı valideynlər, təhsil şöbələri, yerli hakimiyyət və icra orqanları, bələdiyyələr iştirak edir.

Müəyyən edilmiş dövlət standartlarına uyğun keyfiyyətli ümumi təhsil almaq üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması mühüm şərt hesab olunur. Ümumi təhsilin infrastrukturuna daxildir; təhlükəsiz təlim şəraiti, pedaqoji kadrlarla təminat, yardımçı bina və qurğular, sadə idman meydançası və qurğuları, müvafiq kadrlarla təmin olunmuş tibb, iaşə obyektləri, kitabxana, rabitə, su, istilik, elektrik sistemi, internet xidməti.

Ümumi təhsilin maddi-texniki və tədris bazasına isə daxildir: təchiz olunmuş tədris laboratoriyaları, emalatxanalar, idman və akt zalları, məktəb mebeli, audio-vizual avadanlıqlar, tədris-əyani vasitələr, təlimin texniki vasitələri, dərslik və elmi-bədii ədəbiyyat fondu.

Tədris binalarının və qurğularının, oradakı avadanlıqlar və cihazların qorunub işlək vəziyyətdə saxlanılmasında, daha da zənginləşməsində, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri və pedaqoji kollektivlər məsuliyyət daşıyır.

Məktəbin pedaqoji kadr təminatı

Həmişə olduğu kimi, "Kadrlar hər şeyi həll edir" kəlamı müasir dövrdə təhsil sahəsinə, pedaqoji prosesə də aiddir. Təlim-tərbiyə prosesinə məktəbin direktoru, onun müavinləri rəhbərlik edirlər. Məktəb direktoru 5 il, direktor müavinləri 3 il pedaqoji staja malik olan ali təhsilli pedaqoji kadrlar içərisindən müəyyən olunmuş qaydada təyin edilir.

Məktəbə ümumi rəhbərlik direktor tərəfindən həyata keçirilir. Mövcud qaydalara görə, məktəbin kadrlarla təmin olunması direktorun səlahiyyətindədir. Son vaxtlar pedaqoji kadrların işə qəbulunu Təhsil Nazirliyi həyata keçirilir. Məktəb direktorunun müəllim kimi şəxsi fəaliyyət nümunəsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Pedaqoji prosesə rəhbərlikdə direktor müavinlərinin də rolu böyükdür. Onlar məktəbdə tədris işlərinin normal gedişinə bilavasitə cavabdeh olan şəxslərdir. Tədris proqramlarının məktəbdə tam yerinə yetirilməsinə, dərs cədvəlinin tərtibinə müəllimlər və şagirdlər tərəfindən ona əməl olunmasına rəhbərliyi tədris işləri üzrə müavin həyata keçirilir.

Direktorun müavinlərindən biri məktəbdə tərbiyə işlərinə rəhbərlik edir. O, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tərbiyə işləri üzrə müavinidir. Ona təşkilatçı da deyilir.

Pedaqoji prosesin tamlığını təmin etməkdə sinif rəhbərinin böyük rolu var. Əgər təşkilatçı məktəb üzrə dərslərdən kənar təlim-tərbiyə işlərinə ümumi rəhbərliyə cavabdehdirsə, sinif rəhbəri təhkim olduğu sinif üzrə sinifdən xaric işləri sahmana salır.

İbtidai sinif müəllimi, eyni zamanda sinif rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirir. Şagirdlərin valideynlərinə pedaqoji təsir göstərmək, təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək üçün valideynlərin qüvvələrindən istifadə imkanını sinif rəhbərlərində daha çoxdur.

Pedaqoji prosesin səviyyəsini yüksəltməkdə əsas ağırlıq fənn müəllimlərinin üzərinə düşür. Onların fəaliyyəti hamının diqqət mərkəzində olur. Məktəbdə təlimin də, tərbiyənin də, təhsilin də, psixoloji qüvvələrində inkişafı vəzifələri fənlərin tədrisində reallaşa bilər.

Müəllim haqqında söylənilən fikirlər sinif müəlliminə də aiddir. Bu cəhətdən sinif müəlliminin məsuliyyəti daha artıqdır. Çünki o həm də sinif rəhbəri kimi, pedaqoji prosesin qarşısında duran həm yaxın, həm də uzaq məqsədin bünövrəsini qoyur. Bu bünövrə möhkəm və etibarlı olmalıdır.

Məktəbin idarə olunmasının əsas prinsipləri

Məktəbin idarə olunması hesabatlılıq, məsuliyyətin bölüşdürülməsi və inkişafın monitorinqi prinsipləri əsasında həyata keçirilir:

1. Hesabatlılıq nəticə etibarı ilə, ümumi təhsilin həyata keçirildiyi müəssisədə kollektivin hər bir üzvünün tapşırılmış iş sahəsində cavabdehliyini təmin edir. Ümumi fəaliyyətin müntəzəm hazırlanan və müzakirə edilən hesabatlarda əks olunması müəssisədə hər bir fərdin vəzifə funksiyalarına məsuliyyətlə yanaşmasında mühüm rol oynayır.

2. Məsuliyyətin bölüşdürülməsi ümumi təhsilin idarə olunmasında demokratiklik, sistemlilik və şəffaflıq yaradan mühüm amil kimi meydana çıxır, ümumi fəaliyyətin səmərəli planlaşdırılmasına və nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasına çevik nəzarət mexanizminin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

3. İnkişafın monitorinqi mövcud idarəetmə sisteminin məqsədyönlülük səviyyəsini aşkara çıxarmaq və irəliləyişlərin dinamikasını müəyyən etməklə planlaşdırma və icra sistemində zəruri dəyişikliklər aparılmasını təmin edir.

Məktəbin idarə olunması dövlət-ictimai xarakter daşıyır. Məktəbdə ali idarəetmə orqanı Pedaqoji Şura hesab olunur. Pedaqoji Şura iclaslarında, əsasən, təhsil sahəsində dövlət siyasətinə uyğun olaraq, təim-tərbiyə prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, müəssisədə sağlam psixoloji mühit və təhlükəsiz şərait yaradılması, maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar aktual məsələlər, ümumi fəaliyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində təkliflər və hesabatlar müzakirə olunaraq müvafiq qərarlar qəbul edilir.

Məktəbə rəhbərliyi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təyin olunan direktor həyata keçirir. Direktorun vəzifə funksiyaları Ümumi təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Məktəbin kollegial orqanları

1.Pedaqoji Şura. Direktoryanı müşavirə. Pedaqoji Şura ən azı 3 nəfər müəllim işləyən məktəbdə təşkil olunur. Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili ilə bağlı bütün məsələləri həll edir, onun təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirir. Pedaqoji şuranın tərkibinə məktəbin bütün pedaqoji işçiləri, məktəb psixoloqu, kitabxanaçı, məktəb hakimi, Valideyn Komitəsinin sədri, məktəb şurasının sədri daxil olur. Şuranın iclasları protokollaşdırılır, sədr və katib tərəfindən imzalanır, qəbul olunan qərarlar direktorun əmri ilə rəsmiləşdirilir.

Direktoryanı müşavirə. Təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsində aparıcı yer tutur. Direktoryanı müşavirənin daimi üzvləri olmur. O, direktora kömək edən orqandır. Onun iclaslarında müzakirə ediləcək müzakirə edilən məsələlərdən asılı olaraq, dəvət olunan işçi kateqoriyaları tez-tez dəyişir. Direktoryanı müşavirədə məktəbin maddi-texniki və tədris bazasının vəziyyəti, fənlərin tədrisi vəziyyəti, bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi, valideynlərlə iş, tərbiyə işləri və s. məsələlər plan əsasında vaxtaşırı müzakirə olunur. İbtidai siniflər üzrə oxu vərdişləri, yazı, sinif müəllimlərinin dərslərə hazırlanması, işin planlaşdırılması, şagirdlərin dərslə davamiyyəti, diaqnostik, formativ və summativ qiymətlərin verilməsi, ailələrlə işin təşkili, dərslərin dinlənilməsi, təhlili və ümumiləşdirilməsi kimi məsələlər müzakirə olunur.

2.Məktəbdə metodik işlər. Metodik işlər müxtəlif formalarda aparılır. Metodik işin vəzifəsi müəllimlərin elmi-metodik səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməkdir. Böyük məktəblərdə metodik şura təşkil olunur. Metodik şura müəllimlərlə aparılan metodik işin təşkilinə istiqamət verir, müəllimlərin təkmilləşməsinə və ixtisasartırmasını müəyyənləşdirir. Metodik işin formaları: fənn metodbirləşmələri, problem seminarlar və müşavirələr; məktəbdə vahid metodik gün; qabaqcıl təcrübə məktəbi, gənc müəllim məktəbi; açıq dərslərin keçirilməsi; elmi -praktik konfranslar, pedaqoji mühazirələr və s.

Fənn metodbirləşmələri. Metodik işin ən geniş yayılmış formalarından biri fənn metodbirləşmələridir. Metodik iş müəllimin peşə ustalığının və ixtisas səviyyəsinin artırılması üzrə məqsədyönlü, sistemli, kollektiv və fərdi, nəzəri və praktik fəaliyyətidir. Məktəbdə hər bir fənn üzrə ən azı 3 müəllim olduqda fənn metodbirləşmələri təşkil olunur. Fənlər üzrə müəllimin sayı 3 nəfərdən az olduqda integrativ fənn müəllimlərinin birləşmələri təşkil olunur. İbtidai siniflərdə bir qayda olaraq, bu birləşmələr təşkil olunur.

İbtidai siniflər üzrə metodbirləşmə iclaslarında ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, yeni tədris planları, fənn proqramları, dərslik və dərs vəsaitləri müzakirə edilir, proqram materiallarının planlaşdırılması, kurikulumların, fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, tədrisdə yeni texnologiyalardan və İKT-dən istifadə, dinlənilmiş açıq dərslərin təhlili, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, tətbiqi və yayılması, ixtisasartırma, təkmilləşdirmə və yenidən hazırlanma kurslarının nəticələri, dayaq məntəqələrində iştirak, valideynlərlə iş, gənc müəllimlərə kömək, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, yarım illərin yekunu və s. kimi aktual məsələlər əhatə olunur.

3. Valideyn Komitəsi. İbtidai siniflər üzrə Valideyn Şurası.

Təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsi, nəticəyönümlü və şəxsiyyətyönümlü vətəndaşın formalaşmasında valideynlərlə, ailələrlə aparılan işin müstəsna əhəmiyyəti var. Hər bir ibtidai sinifdə sinif Valideyn Şurası yaradılır.

Bu qurumlarla məktəb arasında, valideynlərlə müəllimlər arasında ikitərəfli qarşılıq əlaqə və yardım təmin edilir. Valideyn Komitəsinin iclaslarında məktəb üçün, təlim-tərbiyənin təşkili üçün vacib olan məsələlər müzakirə olunur; ümumi icbari təhsil, təlim-tərbiyə işləri, mədəni-kütləvi işlər, maddi-texniki və tədris bazası, “çətin tərbiyə olunan” uşaqlarla iş, idman-sağlamlıq tədbirləri və s. İclaslarda valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr dəqiqləşdirilir, imkanlar müəyyənləşdirir.

Valideynlər Komitəsinin işi digər tərəfdən də öz səmərəsini verir. Komitənin yığıncağında məktəbin valideynlərə kömək imkanları da öyrənilir. Aydınlaşır ki, təlim-tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlərin düzgün həllində valideynlərin də köməyə ehtiyacı vardır. Valideynləri maraqlandıran sualların müəllimlər tərəfindən şərhli, habelə valideynlərin məktəbə yardımını nəticə olaraq şagirdlərin təlim və tərbiyə işinin səviyyəsini artırmağa kömək edir.

Sinif valideyn şurasının işi. Məktəb Valideyn Komitəsinin fəaliyyətinə uyğun gəlir. Başlıca fərq işin konkret siniflə, konkret valideynlərlə, konkret sinifdə dərs deyən müəllimlə əlaqədar olmasıdır. Sinif valideyn yığıncaqları daha konkret məsələlərlə məşğul olduğundan, təlim-tərbiyə işinin konkret məsələlərini əhatə etdiyindən pedaqoji prosesə təsiri daha güclü olur.

Təcrübə göstərir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin valideynləri ilə sinif müəllimlərinin görüşləri yığıncaqlarla məhdudlaşmır; onlar demək olar ki, hər gün görüşə bilir və müntəzəm məsləhətləşirlər. Sinif rəhbərindən fərqli olaraq, sinif müəllimləri valideynlərin ən etibarlı məsləhətçilərinə, ən etibarlı dostlarına çevrilirlər. Çünki onlar dörd il ünsiyyətdə olurlar; həmin dövr ərzində şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi, səhhəti, yeməyi, asudə vaxtı, ev müstəqil işləri və s. məsələləri həll edirlər.

Bu və ya digər məsələlər, xüsusilə təlimin, tərbiyənin, təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər üzrə valideynlərin maarifləndirilməsi olduqca vacibdir.

Məktəbin və ictimaiyyətin əlbir işi

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında məktəb cəmiyyətindən təcrid olunmuş şəraitdə fəaliyyət göstərmir; onun valideynlərlə ünsiyyət nəinki ölkənin müxtəlif təşkilatları ilə, hətta beynəlxalq qurumlarla da bağlı olur.

Məktəb respublikada bir çox təşkilatlarla əlaqə saxlayır. Bunların arasında səhiyyə-sağlamlıq, hüquq-mühafizə, mədəniyyət, uşaq və gənclər təşkilatlarını və s. qeyd etmək olar.

Mədəniyyət işçilərinin köməyi ilə şagirdlərdə incəsənət qabiliyyətinin, natiqlik, bacarığının formalaşmasını təmin edən məktəblərimiz var. İncəsənət xadimlərinin köməkliyinə arxalanaraq, şagirdlərə rəqs etmək, musiqi alətlərində çalmaq, nəğmə oxumaq, şəkil çəkmək kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaradan məktəblərimiz çoxdur.

Məktəb əlaqələrinin ölkə çərçivəsindən çıxdığını göstərən faktlar da az deyil. Xarici ölkələrin nəinki məktəbləri və müəllimləri ilə, hətta şagirdləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlayan məktəblərimiz və şagirdlərimiz var.

Tələbələrımız və sinif müəllimlərimiz üçün maraqlı olmalıdır ki, tək-tək məktəblər, müəllimlər və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edərək, təhsil sahəsində dövlətlərarası əlaqələr formasına çevrilsin.

Məktəb sənədləri. İbtidai siniflər üzrə onların aparılması

Məktəbin idarə olunmasında məktəb sənədlərinin düzgün aparılmasına nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtəhsil məktəblərində üç növdə məktəb sənədi aparılır: 1)Tədris-pedaqoji sənədlər; 2) Maliyyə - təsərrüfat sənədləri; 3)Məktəbin hesabat sənədləri.

Tədris - pedaqoji sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1.Şagirdin şəxsi işi
- 2.Sinif jurnalı
- 3.Fakültativ məşğələlər üzrə kurs məşğələlərinin jurnalı
4. Günüzadılmış qrupun jurnalı

5. Orta (tam orta) təhsil haqqında attestat blanklarının uçotu və verilməsi kitabı

6. Əsas təhsil (ümumi orta təhsil) haqqında şəhadətnamə blanklarının uçotu və verilməsi kitabı

7. Pedaqoji işçilərin şəxsi heyətinin uçotu və verilməsi kitabı

8. Məktəbin pedaqoji şurasının protokolu kitabı

9. Məktəb şurasının protokolu kitabı

10. Məktəb üzrə əmr kitabı

11. Buraxılan və əvəz edilən dərslərin uçotu kitabı

12. Buraxılış imtahanları haqqında sənədlər.

Məktəbin maliyyə-təsərrüfat sənədlərinə aiddir:

1. Məktəbin texniki pasportu;

2. Əsas vəsaitlərin inventar siyahısı

3. Materialların anbar uçotu kitabı

4. Müəssisənin ehtiyacı üçün materialların verilməsi cədvəli

5. Məktəbin kitabxana fondunun inventar kitabı

6. İstismarda olan ucuz qiymətli və tez işlənən əşyaların hərəkətinin operativ uçot cədvəli

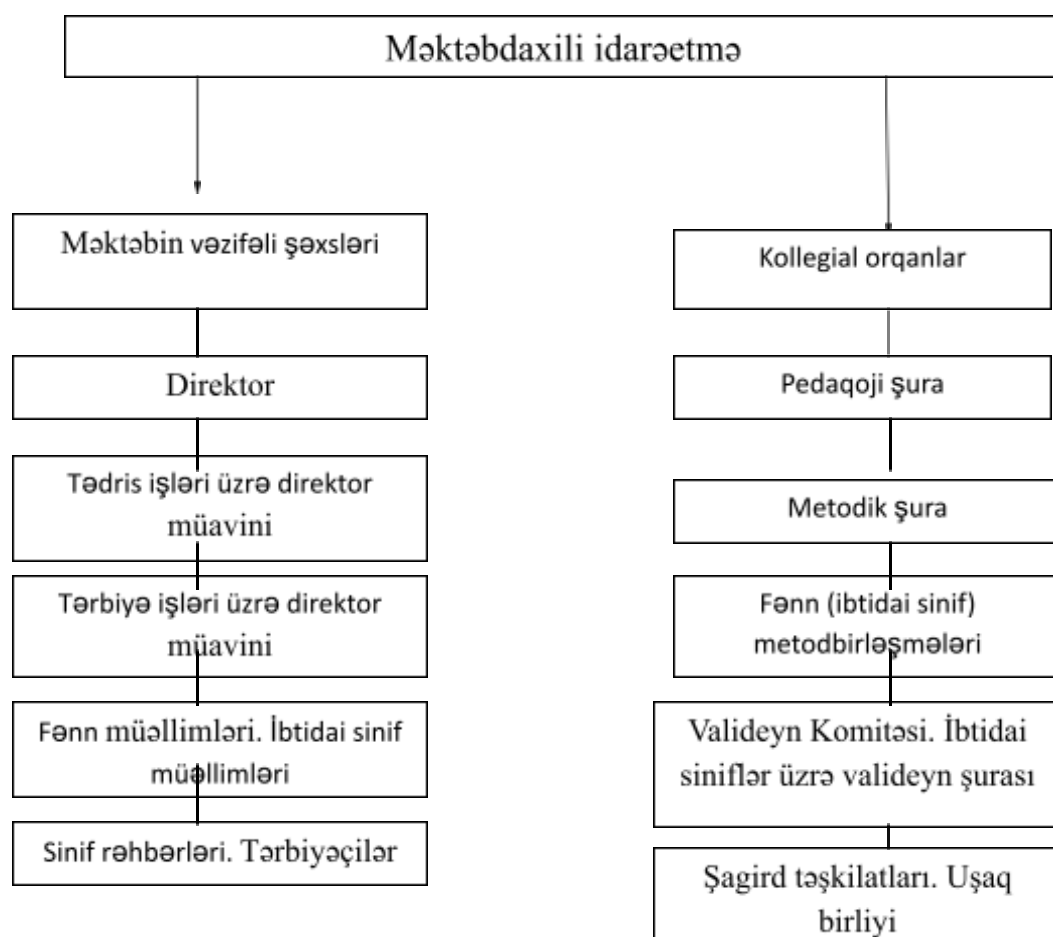
Şagirdin şəxsi işi. Bu sənəd bütün tipdən olan məktəblərdə hər bir şagirdin məktəbə daxil olduğu andan orta məktəbi bitirənə qədər aparılır. Şagirdin şəxsi işinə şagird haqqında ümumi məlumat, siniflər üzrə yekun müvəffəqiyyət daxildir. Şagirdin şəxsi işi I-IV siniflərdə sinif müəllimləri, V-XI siniflərdə sinif rəhbəri tərəfindən aparılır. Şagird məktəbdən gedərkən şəxsi iş yazılı ərizəsinə əsasən, valideynlərə və ya onu əvəz edən şəxsə verilir. Şəxsi işi 5 il müddətinə saxlanılır.

Sinif jurnalı. Sinif jurnalı dövlət sənədidir. Onun aparılması hər bir müəllim və sinif rəhbəri üçün məcburidir. Sinif jurnalları 2 növdə olur: I-IV və V-XI siniflər üçün. Sinif jurnallarının düzgün aparılmasına direktor və onun təlim-tərbiyə işləri üzrə müavini nəzarət edir.

Sinif jurnalında summativ qiymətlərin nəticəsi yazı keçirildiyi gün jurnalə müvafiq qrafada qeyd olunur. Sinif jurnalında hər bir fənn üzrə hər saat üçün 1.5 səhifə ayrılır. Sinif rəhbəri tərəfindən hər ay “Şagirdlər tərəfindən buraxılmış dərslər və günlərin miqdarı haqqında məlumat səhifəsi” doldurulur. “Sinif jurnallarının aparılması haqqında qeydlər” səhifəsi təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini və direktor tərəfindən doldurulur.

Sinif jurnalı 5 il müddətində saxlanılır. Məktəbə rəhbərlik məsələləri ümumi pedaqogika kursunda müfəssəl şərh olunduğuna görə, burada ibtidai təhsil üzrə xarakterik olan idarəetmə məsələlərindən ətraflı bəhs olunur.

Məktəbdaxili idarəetmənin sxemi

Ədəbiyyat:

1. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov "Pedaqogika" Bakı 2002;
2. Dostuzadə D.Ə. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işə dair. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə jurnalı, № 2, 2004.
3. F.Rüstəmov, "Pedaqogika tarixi". Bakı, 2006
4. Ə. Ağayev "Pedaqogika". Bakı, 2006
5. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007. səh. 11-28
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 1 -1V sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, "Təhsil", 2008
7. N. Kazımov "Məktəb pedaqogikası" Bakı 2009.
8. A. Abbasov "Pedaqogika" Bakı: Mütərcim 2010;
9. İsmayılova L. və başqaları. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili. Bakı, Kurrikulm., Azərbaycan, (iyul-sentyabr), 2009, № 3
10. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahatlar Proqramı. Bakı, 1999
11. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. Bakı, 2009
12. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin konsepsiyası. Milli Kurrikulumu. Bakı, 2009
13. "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" Bakı, 2010
14. Şərafxanova L., Məmmədova S., Mikayılova Ü. İnküziv təhsil. Məktəbəqədər təhsil pilləsi üçün. Bakı 2010.
15. Hüseynzadə R.L., İbrahimov F. Pedaqogika. Bakı, 2012
16. L.Qasımova, R.Mahmudova "Pedaqogika" Bakı 2012
17. Korreksion pedaqogikanın müasir problemləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2012
18. Əlizadə H., Mahmudova R. Sosial pedaqogika. Dərslik. Bakı, 2013.
19. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Bakı, 2013
20. Aranlı M., Yusifova C. Kurikulum. Bakı, 2015
21. Abdullayev A., Abdullayeva S. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Bakı 2016